

GOVERNMENT OF INDIA
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA.

Mar
Class No 891.461/M0479m
Book No M829ma
N I 38 Vol. 4
MOH C SS 6 INI 0 2 7 6 000

NATIONAL LIBRARY

This book was taken from the [redacted]
date last stamped. A late fee of 1 [redacted]
charged for each day the book is kept [redacted]
a month.

N. L. 44.

MGIPC-88-39 LNL/55-3-4-56-20,000.

KÂVYASANGRAHA.

THE MAHÂBHÂRATA

OF

MOROPANTA

(THE GREAT MARÂTHÎ POET OF THE MAHÂRÂSHTRA.)

"True poem is a gallery of pictures."

SIR JOHN LUBBOCK.

4. VIRÂTAPARVA.

EDITED WITH

CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES

BY

VÂMANA DÂJÎ OKA,

HEAD MASTER, HIGH SCHOOL, RAIPORE.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

TUKARÂM JÂVAJÎ,

PROPRIETOR OF JÂVAJÎ DÂDÂJÎ'S "NIRNAYA-SÂGARA" PRESS.

Bombay.

1896.

Price 14 Annas.

(Registered under Act XXV of 1867)

[All rights reserved by the publisher]

काव्यसंग्रह. १६

महाराष्ट्रकविवर्यमोरोपंतकृत

महाभारत.

४. विराटपर्व.

म्यां श्रीमयूरकविपरि न परिसिला सकल कवि महीवरता, ।
माजेना कां तैशा त्या कविला सकलकविमहीवरता ? ॥

हें

वामन दाजी ओक,

हेडमास्तर, हायस्कूल, रायपूर;

यांनीं अनेक हस्तलिखित प्रतींवरून शुद्ध करून, अर्थद्योतक,
साहित्यशास्त्रविषयक व अवांतर माहितीच्या टीपा
देऊन, चार परिशिष्टें जोडून तयार केलें,

आणि

मुंबईत जावजी दादाजी यांच्या 'निर्णयसागर' छापखान्याचे मालक
तुकाराम जावजी यांनीं छापून प्रसिद्ध केलें.

१८९६.

किंमत १४ आणे.

Mar

891.161
no 479m
~~14829m~~
1/21/11

महाराष्ट्र भाषेचें आणि कवितेचें

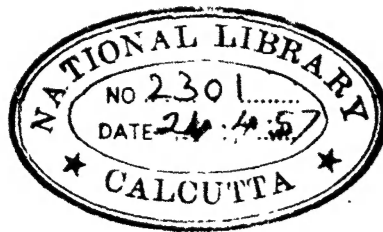
आस्थापूर्वक अध्ययन

करुं पाहणाऱ्या सज्जनांस

हा ग्रंथ

सप्रेम अर्पण करतो.

‘काव्यसंग्रह’कार.

अनुक्रमणिका.

अध्याय.	विषय.	ग्रंथसंख्या.	पृष्ठांक.
१	पांडवांचा अज्ञातवास, धौम्यमुनिकथित परगृहवास- नीति, धौम्याचें द्रुपदपुसस जाणें, शमीवृक्षावर पांडवांचा अस्त्रन्यास, विराटनगरप्रवेश, विराट- गृहीं धर्म, भीम, द्रौपदी, अर्जुन, सहदेव, न- कुल यांचा वास, ब्रह्मोत्सव, जीमूतवध, कृष्णा- व्रत, कीचकसैरंध्रीसंवाद, कीचकगृहीं सैरंध्रीचें आगमन, कीचककृत द्रौपदीविटंबना, भीमानें केलेलें द्रौपदीचें आश्वासन, द्रौपदीपरिदेवन, द्रौपदीभीमसंवाद, कीचकवध, उपकीचकवध.	१९१	१-४२
२	दुर्योधनाला कीचकवधकथन, पांडवांचा शोध, कर्णदुःशासनसंवाद, अज्ञातवासाचा अल्पअ- वधि, द्रोण, भीष्म व कृप यांचें भाषण, दक्षि- णगोम्रहण, सुशर्मप्रयाण, विराटाचा समरोद्योग, विराटसुशर्मयुद्ध, भीमहस्तें सुशर्मपराभव, वि- राटाचा जयघोष.	७९	४३-९८
३	उत्तरगोम्रहण, उत्तरार्शी गोपालांचें संभाषण, उत्त- राची समरार्थ जाण्याची तयारी, बृहन्नडासारथ्य, कौरवसैन्यावर हल्ला करण्यासाठी उत्तर दिशेस जाणें, उत्तराचें भय आणि पलायन, भयप्रसूत उत्तराचें आश्वासन, शमीवृक्षस्थ अस्त्रस्वरूपक- थन, अर्जुनस्वदेशनामनिरूपण, ह्रीववेषत्याग; उत्तरार्जुनसंवाद, अस्त्रस्मरण, अस्त्रप्रकटन, गांडीवगुणठणत्कार.	१२४	९९-८२
४	अर्जुनरथस्मरण, देवदत्तशंखनाद, वैराटीची भीति, अर्जुनागमनाविषयी द्रोणाचा तर्क, दुर्योधन- वाक्य, उत्पातदर्शन, दुर्योधनकृत द्रोणाचार्य-		

अध्याय.	विषय.	ग्रंथमंख्या.	पृष्ठांक.
	निंदा, कर्णविकल्थन, कृपकृत कर्णनिंदा आणि अर्जुनस्तुति, द्रौणिवाक्य, द्रौणिकृत कर्णनिर्भर्त्सना व पार्थप्रशंसा, भीष्माचें सांत्वनपरभाषण, भीष्मदुर्योधनसंवाद, गोधनासह दुर्योधनाचें स्वपुराप्रत आगमन, व्यूहरचना, पार्थाचा दुर्योधनावर हल्ला, धेनुनिवर्तन, कर्णापयान.	९७	८२-१००
१	अर्जुनकृपयुद्ध, युद्धदर्शनार्थ देवांचें आगमन, कृपापयान, अर्जुनाचा द्रोणचरणीं प्रणाम, द्रोणार्जनयुद्ध, द्रोणपराभव, द्रौण्यर्जुनसमर, द्रौणिपराभव, कर्णार्जुनसमर, कर्णार्जुनांचा सोपालंभसंवाद, कर्णाचें पुनरपयान, भीष्मपराभव, अर्जुनदुःशासनयुद्ध, मंकुलयुद्ध, कर्णकृपद्रोणांचें अर्जुनाशी पुनः युद्ध, त्यांचा पराभव, भीष्मार्जुनयुद्ध, भीष्माची मूर्च्छा.	९२	१०१-१२०
६	दुर्योधनार्जुनयुद्ध, विकर्णार्जुनयुद्ध, विकर्णाचें समरांगणापासून पलायन, सुयोधनापयान, अर्जुनकृत सुयोधनाधिक्षेप, कर्णभीष्मादिकांचें दुर्योधनास साहाय्य, संमोहनास्त्रप्रयोग, मूर्च्छित कौरवांच्या वस्त्रांचें हरण, कौरवांचा पराभव, कुरुसैन्याचें प्रत्यागमन, अर्जुनाचें गोधनासहनिवर्तन, देवदत्तशंखजयघोष, अर्जुनाचें योषावेपपरिधान, शमीवृक्षावर आयुधांचें स्थापन, कुरुमर्दनाची व गोधनमोचनाची विराटास बातमी, विराटयुधिष्ठिरादिसंवाद, दूतमुखें उत्तरविजयकथानिवेदन, नगरोत्सव, सोत्सव उत्तराचा पुरप्रवेश, विराटधर्माची अक्षक्रीडा, कृष्णाकृत द्यूतनिंदा, धर्मकृत द्यूतनिर्भर्त्सना, द्यूतप्रसंगी विराटकृत उत्तराची प्रशंसा, धर्मकृत बृहन्नडास्तव,		

अध्याय.	विषय.	ग्रंथसंख्या.	पृष्ठांक.
	विराटकोपोद्दीपन, धर्ममस्तकीं अक्षप्रहार, नासि- कारक्तप्रवाह, उत्तराचें बृहन्नडेसह आगमन, उ- त्तरमुखें स्वविजयसत्यकथन, विराटोत्तरसंवाद.	१२४	१२१-१४३
७	पांडवप्रकाश, स्ववेषपरिधान, विराटभ्रमनिरास, विराटक्षमायाचना, उत्तरेचा सुप्रार्थ अंगीकार, रामकृष्णद्रुपदादिकांचे आगमन, अभिमन्युवि- वाहोत्सव. उपसंहार.	३७	१४३-१९१

एकंदर ग्रंथसंख्या ७४०

परिशिष्टे.

अनुक्रमिक.	परिशिष्टनाम.	पृष्ठांक.
१	पाठभेद	१-६
२	अधिक टीपा	७-२१
३	मूळाचें शुद्धिपत्र	२२-२४
४	टीपांचे शुद्धिपत्र	२५-२८

सूचना.

परिशिष्टे तयार करण्याच्या कामी आम्हास अनेक 'काव्यसंग्रह'हितैषी जनांनी सप्रेम साहाय्य दिले. श्री० गणपतराव हरिहर ऊर्फ बापूसाहेब कुरुंदवाडकर, रा० रा० दत्तात्रय घनश्याम सबनीस, केशव विश्वास फणसे, सदाशिव मोरेश्वर भिडे, मोरो गणेश लोंढे, गोविंद बळवंत आणेराव, बी. ए., रामचंद्र विष्णु सोमण, नागनाथ केशव गोडबोले, गोविंद विष्णु श्रीखंडे, गोपाळ भीमराव कुळकर्णी, विनायक दाजी वेहरे, कृष्णाजी नरहर वाडीकर, नारायण बाळकृष्ण प्रभु देसाई, विनायक शिवराम खरे, रामचंद्र जगन्नाथ बर्वे, प्रो० श्रीधर विष्णु परांजपे बी. ए., नागपुरास असणारे आमचे जुने विद्यालयीन वयस्य व कै० बळवंतराव कृष्ण इनामदार (राजोपाध्ये) यांनी अर्थनिर्णायक टीपांतील दोष, छापील प्रतींतील अशुद्धे, दुर्बोध आर्यांचा अर्थ, शंकांचें समाधान इत्यादि प्रकरणीं लेख पाठविले व रा० रा० रघुनाथ रामचंद्र मुजुमदार, गोपाळ भीमराव कुळकर्णी व कै० बळवंत कृष्ण इनामदार यांनी आपणापाशी असलेल्या हस्तलिखित प्रतीशीं छापील प्रत ताडून पाहून पाठभेद कळविले; यास्तव या सर्वांचे आभार मानून व 'वारंवार असेंच साहाय्य करावें' अशी अत्यंत नम्रतापूर्वक विनंति करून हा सूचनालेख पुरा करितों.

‘काव्यसंग्रह’कार.

मोरोपंतकृत महाभारत.

४ विराटपर्व.

अध्याय पहिला.

(गीतिवृत्त.)

वैत्मल तांताधिक जो गुरु धौम्य ज्ञानपुण्यराशि कैवी ।
अतिगहन राजसेवादर्म तथा कुरुकुलेश्वरा शिकवी. ॥ १
धौम्य द्रुपदपुराप्रति जातां घेऊनि अग्निहोत्रास, १
प्रांथूनि म्हणे, 'न शिवो या यंजमानांसि, अग्नि हो ! त्रास.' ॥ २
संशताग 'इंद्रसेनाद्यनुचर कृष्णाश्रयासि धाडून, ।
पाठविला द्रुपदपुराप्रति दांसीदामवर्ग शाडून. ॥ ३

१. दयाळ. [या प्रथम पद्यात जे प्रथमाक्षर 'व' आहे ते 'श्रीपांडवसहायो भगवानर-
विंदाक्षो जयति' या अष्टादशाक्षरा संस्कृत वाक्याचे चवथे अक्षर आहे. विराटपर्व हे चवथे पर्व
म्हणून 'व' ह् चतुर्थ अक्षर होय. पंतकृत महाभारताच्या प्रत्येक पर्वाच्या पहिल्या गीतीचे प्रथमाक्षर
घेतले असता पदोक्त वाक्य निष्पन्न होते हे सुप्रसिद्ध आहे. अम आणि वस या शब्दांपुढे अनुक्रमे
बल आणि दया हे अर्थ गम्य असता 'ल' प्रत्यय होतो; त्रस-अंसल=बळकट, वत्मल=दयाळ. येथे
विराटपर्वाला 'पांडवप्रवेशपर्व' नामक उपपदनाम आरंभ होतो.] २. बापापेक्षा व्यापन. ३. पुरोहित.
[गुरु=अधकारनिरोधक. 'गुरुशब्दस्त्वकारश्च रुशब्दस्तु निरोधक. । अधकारनिरोधत्वाद्गुरुशब्दो
निगद्यते ॥' सांगपुराण-अध्याय ६८ श्लोक १०.] ४. त्रेष्ठपंडित. ५. असत दुर्गम, आचरण्यास
फार कठिण. ६. राजसेवारूप धर्म. धौम्यान पांडवास परगृहवासनीति सांगितली, कारण खांस आता
विराटगृही राहावयाचे होते. मनुष्य कोणत्या गुणानी राजास प्रिय होतो, कोणत्या कारणांनी राजाची हत-
राजी होते, काय केले असता राजाची कृपा होते-इत्यादि नीति धौम्याने सांगितली आहे. [अध्याय
४ श्लोक ७-५३.] ७. धर्मराजाला. ८. प्रस्थानममयी. ९. अग्निहोत्र=अरणीसहित अग्निहोत्रपात्रे,
होमसाधनभूत धेनु इत्यादि. १०. अग्नि पेटवून यथाविधि समजक होम देऊन. [जनाभिसंपत्ति,
राज्यालम आणि पृथीविक्रय, हे तीन हेतु साधण्यासाठी अग्नीची यथाविधि पूजा करून-असा आ-
वर्त.] ११. धर्मोदिकास. १२. रथासहित. [शताग=शत अंगे (अवयव) ज्याला तो=रथ; शतांगः
स्यंदनो रथः' इत्यमरः.] १३. इंद्रसेनप्रमुख सेवक. १४. द्वारकेत कृष्णाच्या आश्रयाने राहण्यासाठी.
१५. द्रौपदीच्या दासी (परिचारिका), दास=सूद (संपाकी, आचारी), पीरोमव (सुदपाकावरील
अधिकारी, बाकनीस) इत्यादि सेवक, दासी व दास यांचा वर्ग (समूह).

गेले. विराटनगरा पांडव अज्ञातवासकामुक ते, ।

चुकतें भौवि, तरि सुखा सुझ श्रीकांतदास कां मुंक्ते! ॥ ४

जी तच्छल्लत्राणा आश्रय त्या संकटांत होय शैमी ।

१. **वैराट.** (विराट)-इंद्रप्रस्था(दिक्ती)पासून आग्नेयीस मन्व्यदेश म्हणून जो मत्स्यपुराणांत व भारतांत सांगितल्या आहे, त्या देशाची वैराट ही राजधानी होती. मन्व्यदेशाचे निरनिगळ्या दिग्भाषेद्वारे निरनिराळे भाग मानिले होते. त्यांपैकी विराट ही पूर्वमन्व्याची राजधानी होती. पुराणांतील वर्णनांशिवाय ग्रिनी व ग्रीशियन् ग्रंथावरूनही विराटनगराविषयी भगपूर व म्हात्रीनायक, माहिती मिळते. सहाय्या अतः कात ब्रूएन संग हा चिनी प्रवाशी, विराटनगरीची प्राचीन जागा स्वतः पाहिल्याविषयी आपल्या ग्रंथात लिहितो. मथुरेपासून ८३॥ मैलावर मला विराट लागले, असे त्याने लिहिले आहे. आता हे अंतर सर्वोशी खरे नाही; तथापि स्वयं अंतरात व हाएन संग याने लिहिलेल्या अंतरात फेर पडण्याची कारणे, वांटेतील नद्यांची लवण, डोंगरांचा चट, व रानांनीय वेळ्यावांळ्या वाटा ही होत, असे पाश्चात्य भूगोलकारांचे मत आहे. वैराट म्हणून जे हल्ली शहर आहे, त्यापासून जवळच पूर्वेकडे एक उच्च व पसरट टेकडी आहे. त्यावर पुराणप्रसिद्ध विराटनगर बसलेले होते. त्या शहराचा घेर आसपास बराच पसरलेला असता. कारण की दिगाग्यापासून फार दूरपर्यंत जुन्या भव्य इमारतीचे मोडके खाव, घरांचे पाये, व मौल्यवान भांड्यांचे तुकडे अजून सांपडतात! तसेच कित्येक बौद्ध लोकांचे मठही जागजार्गी आढळतात. पांडव अज्ञातवासात असता या नगरीत राहिले होते. ही गोष्ट प्रसिद्ध आहेच. त्यावेळी त्याचे राहण्याचे ठिकाण कोणते होते, याविषयी विचारले म्हणजे, तेथील लोक उत्तरेच्या बाजूला एक मैलावर असलेली भीमगुंफा नांवाची टेकडी दाखवितात. त्या टेकडीवर भव्य सुळकेवजा कडे नुटलेले आहेत. कित्येक ठिकाणी भयंकर खिडारे आहेत. पाण्याच्या जबरदस्त लोढ्याने झिजून गेलेले कित्येक मोठमोठे दगड चमत्कारिक आकाराचे बनलेले आहेत. टेकडीच्या निरनिराळ्या कडांना मजबूत भिती घालून, काही ठिकाणी प्रशस्त खोल्या केलेल्या आहेत. तशाच कित्येक गुहा आहेत. त्यापैकी एक मोठी गुहा, भीमाची राहण्याची जागा, म्हणून ती भीमगुंफा या नावाने दाखवितात, व तशाच प्रकारच्या कित्येक गुहांना अनुक्रमे धर्म, अर्जुन, नकुल, सहदेव अशी नावे दिलेली पाहण्यात येतात. हल्ली बसलेल्या विराटनगराची बस्ती बर्तुलकृति आहे. समोवार तांबूस रंगाच्या टेकड्या आहेत. शहरात जाण्याचा मुख्य रस्ता बायब्येकडील ओढ्याजवळ आहे. नजीक बाणगंगेचा मुख्य उगम आहे. विराट हे शहर तांब्याच्या खाणीविषयी फार प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध आहे. (भरतस्यलादर्श-पृष्ठ ३२-३३.)

२. आपले खरे रूप प्रकट न करता गुप्तपणे वास करू इच्छिणारे. ३. होणारे. ४. पांडव. लक्ष्मीपतीचे भक्त. ५. न मुक्ते-असा प्रक्षालंकाराने अर्थ समजावा. ६. त्यांच्या शस्त्राच्या रक्षणार्थ. 'तच्छल्लत्राणां' असाही पाठ दोन जुनाट हस्तलिखित पोथीत आढळतो. त्याचा स्वीकार केला असता, 'त्यांच्या शस्त्ररूप प्राणांस' असा अर्थ करावा. ७. विराटनगरांत प्रवेश करण्यापूर्वी आपली आयुधे कोठे ठेवावी असा विचार पांडवांस पडला. तेन्नां त्यांनी ती आयुधे इमशानसमीप एका भयंकर व चटण्यास कठीण अशा शमी नामक वृक्षाच्या टोलीत ठेवण्याचा निश्चय केला. नंतर नकुल त्या वृक्षावर चढला, आणि आयुधे ठेऊन खाली आला-अशी कथा आहे. [अध्याय ५ पहा.]

शिवधूतिंसी इमशानीं तीचें वर्णू न काय हो यश मी ! ॥ १
 भेटोनि विराटासि प्रथम युधिष्ठिर वदे मनोज्ञ असें ।
 'नामैं कंक द्विज मी, धर्माश्रित अक्षकेलिदक्ष असें.' ॥ ६
 ठेवी विराटनृप बहुमानें सभ्यांत याहि सभ्यास, ।
 वर्ते नृपाश्रितांत नृपाश्रितसाचि, नसतांहि अभ्यास. ॥ ७
 मग भीम म्हणे, 'राया ! मी धर्माश्रित लहानसा, मीजी ।
 ओल्या बल्लव, सेवा होती प्रभुच्या मर्हानसामाजी.' ॥ ८
 स्वमहानसीं विराट स्थापी पूजुनि बल्लवाला, हो ! ।
 हळहळुनि म्हणे धर्म, 'स्वपदा हरिपादपल्लवा ! लाहो.' ॥ ९
 होऊनि मलिनवेषा जातां राजप्रियेकडे कृष्णा ।

१. इमशानांत शिव वाम करतो ही गोष्ट सुप्रसिद्ध आहे. २. सुंदर. ३. कंक=या शब्दाचे तीन अर्थ आहेत. (१) छद्मद्विज, (२) लोहपृष्ठ, (३) कृतांत. येथे 'कृतांत' हा अर्थ ग्रहण कर्तव्य आहे. 'आत्मा वै पुत्रनामासि' या श्रुतिवचनानें पुत्र हा पित्याचें प्रतिविंब, तेव्हां धर्म हा कृतांतपुत्र असल्यामुळे मी 'कंक' आहे असें म्हणून आपल्यावर येणाऱ्या मिश्यावादिवदोषाचा परिहार करतो. [अध्याय ७ श्लोक १२.] ('कंकश्छद्मद्विजे ख्यातो लोहपृष्ठकृतांतयोः' इति विश्वः.) ४. युधिष्ठिराचा आश्रित. ५. द्यूतक्रीडेंत चतुर. [बृहदश्वत्थपासून अक्षतत्त्व शिकून घेतल्यामुळे अक्षक्रीडाकुशल.] ६. आहे. ७. सभ्य=सभासद, समास्तार. ८. 'वर्ते नृपाश्रितांतहि नृपाश्रितसा नसोनि अभ्यास' अर्थाह एक पाठ आहे. ९. नृपाश्रिताप्रमाणे वागण्याचा अभ्यास नसूनही तसा वागे. १०. काहीं लहान. 'सा' हा प्रत्यय न्यूनता किंवा आधिक्य यांचा दर्शक आहे. ११. माझी. १२. नांव. १३. बल्लव=बल्लव नांवाचा. बल्लव=सूपकार, सूद. (अध्याय ८ श्लोक ७.) १४. स्वयंपाक-गृहांत. ['रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे' इत्यमरः.] १५. धर्म हळहळुनि म्हणे, (हे) हरिपादपल्लवा ! (हा) स्वपदा लाहो. भीमाची पाकशालेत याजना झालेली पाहून व अतिशय वाईट वाटून धर्म म्हणतो:—हे विष्णुपदकमळा ! हा (धर्म) स्वपदा (वैकुण्ठाळा, तुमच्या पदाला) पावो=ही भीमाची दुःस्थिति पाहण्यापेक्षां मला म्हणजे त्या धर्माला मरण बरें वाटते. किंवा धर्म हळहळून म्हणाला:—हे भगवंता ! हा (भीम) स्वपदा (आपल्या पूर्वीच्या योग्यतेला) पावो (प्राप्त होवो); भीम तिलाच योग्य आहे, त्या स्थितीला पात्र नाही. अथवा, 'स्वपद' जे 'हरिपादपल्लव' त्याला (भीम) लाहो (तें भीमाला मिळो)=त्या (अर्ती प्राप्त होणाऱ्या) आपल्या स्थानाचें म्हणजे हरिचरणकमळाचें चितन करून वर्षे धरलो. अखेरीस हरिभक्त हे हरिचरणकमली जावयाचे म्हणून त्या चरणकमळास 'स्वपद' असे म्हटलें आहे. ही धर्मांकि आशीर्वादरूप समजावी. १६. मळिण (वाणेरडा) आहे वेष जिचा अशी. [वेषांतर करण्याचा हट्ट स्वरूपगोपन होय.] १७. विराटाच्या पत्नीकडे, विराटाच्या मुदेण्या नामक भायेंकडे. (अध्याय ९ श्लोक ६-१० पहा.) १८. द्रौपदी.

- चिचीं म्हणे, 'अहा ! बहु अवघड हे उंबरि कडे कृष्णा !' ॥ १०
 पाहुनि पुसे सुदेष्णा, 'बाइ ! कवण तूं ? असी दशा कां मे ?' ।
 'कृष्णाश्रिता मुजिष्ठा सैरंध्री मी' असें तिला सांगे. ॥ ११
 राज्ञी म्हणे, 'पहाया रूप असें, ईश्वरीस नेवसावें. ।
 कोण संचक्षु म्हणेल स्वगृहीं तुज सुंदरीस 'ने' वसावें ?' ॥ १२
 परि निश्चये लजिल मज, पाहुनि तुज भूप सुकमनीयेतें ; ।
 वाटे विलेकिता जरि हें अद्भुत रूप शुभक, मनीं येतें. ॥ १३
 काय करावें म्यां तरि, जरि सुंदरि ! अनुसरेल 'पेंति तूतें ? ।
 वद, केंवि आंवरावी अमृतफलहृता रसज्ञमति 'तूतें ?' ॥ १४
 'दैवें सैरंध्रीपण हें काहीं काल पातलें पदरा, ।
 पांचां गंधर्वांची पत्नी मी पावल्यें कधीं न दरा. ॥ १५

१. उंबरा=उंबरठा. [हा देशी शब्द आहे.] २. डोंगर, घाट. ३. कृष्णा=यादवेद्रा. हे कृष्णा ! हे उंबरठे कल्याणप्रमाणे अवघड आहेत. ('इयाम पराधीनतेचो कधीं सवय नसून उलटे प्रभुत्वच ज्ञाने जन्मापासून मोगले खाबर परदारय करण्याचा प्रसंग आला असतां मोठा कठीणच होय !') [कृष्णः सत्यवतीपुत्रे बायसे केशवेऽनुने । कृष्णा स्याद्वीपदी नीली पिंपलीद्राक्षयोरपि ॥ मेचके वाच्यालगः स्यात्कीने मरिचलेहयोः' इति विश्वः.] ४. पांडवांची भार्या कृष्णा (द्रौपदी) तिची आश्रित, द्रौपदीपरिचारिका. [अध्याय ९ श्लोक १७-२० पहा.] ५. दासी. ६. ही शिल्पिकाम करणारी स्वतंत्र स्त्री, अंतःपुरपरिचारिका. ७. लावण्य, सौंदर्य. ८. दुर्गला. ९. नवस करावा. १०. डोळस. ११. राहूं नको असे कोण म्हणेल ? कोणी म्हणणार नाहीं—हें उत्तर. हा प्रश्नालंकार आहे. बोलणारा जेव्हां एखाद्या गोष्टीबद्दल बाह्यात्कारी प्रश्न करतो, परंतु ती गोष्ट कशी आहे याविषयीं याला शंका नसून उलट पक्षी खातरी असते तेव्हां हा प्रश्नालंकार होतो. याला इंग्रजीत Erotesis असें म्हणतात. १२. अध्याय ९ श्लोक २२-२९ पहा. १३. अत्यंत सुंदर अशीतें. १४. मनीं येतें=मनाला आवडले असतें, मनांत भरलें असते (शुकाचार्याच्या). १५. विराटराज. १६. अमृतफलानें हरण केलेली, अमृतफळाला लुब्ध झालेली. 'अमृतफळ' हें काल्पनिक 'अमृतकुंभ' किंवा 'अमृतनदी' किंवा 'अमृतप्रवाह' या शब्दांप्रमाणें काल्पनिक उत्तमोत्तम फळ होय. 'अमृतफळ' हा शब्द आख्यास यावण्याचा प्रचार दिसतो. अमृतफळावर लुब्ध झालेली रसज्ञमति तुतीच्या फळास वश होण्याचा सभय नाही हे उघड आहे. १७. रसिकाची बुद्धि. १८. तुताच्या फळानें. १९. हें द्रौपदीचे सुदेष्णेच्या मापणावर उत्तर आहे. [अध्याय ९ श्लोक ३०-३४ पहा.] २०. पांडव हे देवतांशज म्हणून गंधर्वसमान होत—असा भाव. २१. भीतीस.

स्पर्शो न देचि बाई! स्वप्नीही मन्मना विवेक मला, ।
 गैगनमणिकरींच्या तैम केव्हां तरि काय हो! शिवे कमला! ॥ १६
 हें वेंपु परभोग्य नव्हे, जो पुरुष बळेंचि हात लाविल या, ।
 पावेल लय, ज्योतिस्पृक् जेवि पतंग मातला विळया. ॥ १७
 उच्छिष्ट चारिता मज, मजकरवी ध्रुववितांचि चरणातें, ।
 नर कीं नारी पावे मत्पतिपासूनि संध मरणातें.' ॥ १८
 तीतें म्हणे सुदेष्णा, 'मैत्रिकट स्वस्थ तूं सये! राहें; ।
 त्वेत्सख्यभाग्य दुर्लभ यावें स्वप्नांतही न येरा' हे.' ॥ १९
 मग 'ततिपालनामें राहे सहदेव होउनि विवर्लारी, ।
 हे लीला, कौरव किति? न बहु हरिजनि स्मरादिनिखिलारी. ॥ २०

१. पातकाम. बाई! (सुदेष्णे!) मन्मना (माझ्या मनाला) विवेक (विचारबुद्धि) मला (पात-
 काला) स्वप्नीही शिवो न देचि (सम्राज देखील स्पर्श होऊ देत नाही)—असा सामान्य अर्थ. २. मृ-
 र्याच्या हातातल्या. ३. अवकार. ४. या पद्यात 'प्रतिवस्तूपमा' नामक अलंकार आहे. जेथे उप-
 मान आणि उपमेय याचा एकच समानधर्म शब्दभेदाने (भिन्न शब्दांनीं) दाखविला जातो तेथे
 प्रतिवस्तूपमा अलंकार होतो. येथे 'विवेक मन्मना मला' इत्यादि उपमेय आहे आणि 'गगनमूणि-
 करीच्या तम' इत्यादि हें उपमान आहे. याचा एकच अभिन्न (समान) धर्म 'स्पर्शणे' व 'शिवणे'
 या भिन्न शब्दांनी दाखविण्या आहे म्हणून हा प्रतिवस्तूपमा अलंकार होय. 'वाक्ययोरैकसामान्ये प्र-
 तिवस्तूपमा मता' [कुवलयानंद] असे याचें लक्षण आहे. प्रतिवस्तूपमा वैधर्म्यानेही होते, जसे—'वि-
 द्वांनाचे परिश्रम विद्वान् मात्र समजतो, दुःसहस्रसवेदना वध्या कवीही जाणत नाही.' या उदाह-
 रणात 'समजतो' आणि 'जाणत नाही' या दोन भिन्न शब्दांनी वैपरीत्य (वैधर्म्य) दर्शविलें आहे
 तरी येथे प्रतिवस्तूपमा होते. 'प्रतिवस्तूपमा तु सा । सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः ॥'
 (काव्यप्रदीप—१० उल्लास १५-१६ कारिका), 'प्रतिवस्तूपमा सा स्याद्वाक्ययोग्यसाम्ययोः । एकोऽपि
 धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक् ॥' (साहित्यदर्पण—दशम परिच्छेद). एकाच सामान्य (सा-
 वारण) धर्माची उपमानवाक्य आणि उपमेयवाक्य यात शब्दभेदाने जेथे दोनदा अवस्थिति असते,
 तेथे प्रतिवस्तूपमा होते. ५. शरीर. ६. 'परयोग्य' असाही पाठ आहे. ७. दिव्यावर झडप घाल-
 णारा, व्योतीला स्पर्श करणारा. ८. शलभ. 'पतंगः शलभे शालिप्रभेदे पक्षित्वयोः' इति सुभा.]
 ९. माजलेला. १०. नाश. ११. तत्काल. १२. अध्याय ९ श्लोक ३५-३६ पहा. १३. माझ्या
 जवळ. १४. तुझें प्रेम हेच देव. १५. अन्याम. १६. ततिपाल=तति=मैलांना बांधण्याची दोरी
 अथवा वाणी; दोरी बाळगणारा अथवा वचन पाळणारा, गुरावी अथवा धर्मादिकाची आज्ञा पाळ-
 णारा—असा भावार्थ. १७. गोरक्षक. खिलार ठेवणारा, वनगर, गीळी. १८. मदनादि सर्व बैरी.
 सहदेव खिलारी होऊन राहिला (पण तत्क्षणी स्वशत्रूचा नाश केला नाही) हो केवळ 'लीला' होय.
 (अर्था) हरिजनि (भगवद्भक्तांला) स्मरादि निखिलारी (कामप्रमुख सर्व शत्रु) बहु न (तुच्छ भासतात—
 मोठेसे वाटत नाहीत) त्यांना कौरव किति? अर्थात् त्यांना कौरव म्हणजे अतितुच्छ होत—असा भाव.

स्त्रीवेष स्त्रीबन्ध स्वीकारी शक्रभू, पतन ये तें ।
 इतरां, परि तो नचळे, शिकवी नृत्यादि भूपतनयेतें. ॥ २१
 रक्षिति हरिहररूपें पैक्षें ज्या अतिशयप्रिया बुबुळा, ।
 नामें बृहन्नडा तो होय धरुनियां करांत 'कंबु बुळा. ॥ २२
 नकुल म्हणे, 'मी 'ग्रंथिकनामा हयशास्त्र जाणता, राया ! ।
 तो शालिहोत्र कीं हा तुल्यचि अश्वासि, जाण, ताराया. ॥ २३
 ज्याच्याठायीं नांदे सन्नीति, जसी र्दधाधिका रींमीं, ।
 राया ! करीत होतो त्या धर्माच्या हर्थाधिकारा मी.' ॥ २४
 मत्स्य म्हणे, 'आश्रय मी तुज, पैल्वल जेंवि मानसमराला, ।
 नैरायान त्यापुढें किति ? कोमा ये जें विमान सैमराला. ॥ २५

१. अर्जुन इंद्रलोकीं असतां त्यानें उर्वशीचीं विनवणीं मान्य केली नाहीं; उलट तिचा 'तूं स्त्रीव
 होशील' हा द्राप पत्करला—या कथेवर येथें कविकटाक्ष आहे. अर्जुनाच्या स्थितीत दुसरें कोणी
 असते तर त्यांनीं उर्वशीशीं संग करून ते योगभ्रष्ट व पदभ्रष्ट झाले असते, परंतु अर्जुन मात्र एक
 रतिभर आपल्या सत्त्वापासून दळला नाहीं. २. नपुंसकत्व. ३. इंद्रपुत्र. (अर्जुन.) ४. [व्यापासून]
 पतन (सत्यभ्रंश—सत्यच्यवन—पातित्य) ये इतरां तें (इतर सामान्य जनांस पतित दशा प्राप्त होते तें)
 स्त्रीवेषस्त्रीबन्ध शक्रभू (अर्जुन) स्वीकारी, परि (परंतु—स्त्रीवेषस्त्रीबन्धाचा अंगीकार केला तरी) तो (अर्जुन)
 न चळे (सत्त्वापासून दळला नाहीं, पतन पावला नाहीं). लोकामध्ये स्त्रीवेषधारी पुरुष पतितसारखा
 समजतात व स्त्रीबन्ध हेही एक प्रकारचें पातित्य (पतितत्व) आणणारें आहे असा समज आहे.
 ५. वनरस. ६. हरि (मारुति) आणि हर (कृष्ण) या रूपानें. ७. पापण्या. ८. अर्जुनरूप बुबुळास.
 ज्याप्रमाणें पक्षिं अत्यंत प्रिय बुबुळा रक्षिति त्याप्रमाणें हरिहररूपें ज्या (ज्या अर्जुनाला) रक्षिति तो
 करांत कंबु धरुनियां बृहन्नडा नामें बुळा होय—असा अन्वय. ९. बृहन्नडा=बृहत्=मोठा; नड=
 (नर—रषयोडेलयोधाभेदात्) नर, नारायणसख, आद्यनर. १०. शंख. (शंखवलये. 'पिनडकंबु' असें
 विशेषण पद मूळांत आहे. ज्यानें हातांत शंखवलये घातली आहेत तो—असा या पदाचा अर्थ आहे.)
 ११. नपुंसक. १२. ग्रंथिक आहे नाम ज्याचें असा. [आयुर्वेद, अध्वर्यव इत्यादि ग्रंथ जाणतो तो
 ग्रंथिक. नकुल हा अश्विनदेवांचा पुत्र, आणि अश्विन हे देवांचे वैद्य आणि अध्वर्यु म्हणून नकुल
 आपणास ग्रंथिक म्हणजे आयुर्वेद आणि अध्वर्यव जाणणारा असें म्हणतो.] १३. शालिहोत्र=अ-
 श्वपरीक्षाशास्त्रप्रणेता प्रख्यात. पुरुष हा कपिलमुनीचा पुत्र. यानें रचलेल्या ग्रंथास 'शाल्यहोत्र' असें
 नांव आहे. १४. ज्या धर्माच्या ठायीं. १५. उत्तम नीति. १६. दयापरिपूर्ण. १७. दाशरथि
 रामी. १८. अश्वाधिपत्या. १९. अल्प सरोवर. २०. मानस सरोवरांतील हंसास. २१. पालखी.
 २२. उपयोगाला येतें, कामगिरी करतें. २३. रणाला.

धर्माश्रितांसि आश्रय मी, लोकां हांसवितिल कैविराट, ।
 परि शोभेलचि, भासत होता लोकांस वितिलैक विराट.' ॥ २६
 अर्थिक म्हणे, 'नरेंद्रा! एथेही स्पष्ट तोचि धर्म असे, ।
 ऐसें नसतें, तरि हे येते न प्रार्थितां कशास असे?' ॥ २७
 अज्ञातवासकाळीं त्यांची कष्टा दशा वदावि किती ? ।
 द्रव्यार्थ भीम अर्जुन अर्जे लब्धांवरें तदा 'विकिती. ॥ २८
 वरचेवर दे धर्म द्यूतविजितपणधन स्वभावांस ।
 समयज्ञ कवि न म्हणतिल 'कृपण' असें त्या धर्मेस्वभावांस. ॥ २९
 एकांती गुप्तपणें भेटे, चोरांसि जेवि चोरसंखा, ।
 सहदेव म्हणे, 'बहु कृश दिसतां, व्हा तुष्ट पुष्ट, गोरसं खा'. ॥ ३०
 स्वामीपासुनि नकुळहि 'जोडी औत्रार्थ धन हयां सजुनी, ।
 अंतःपुरीं मिळालीं वस्त्रें अर्जुनहि दे तेंयांस जुनीं. ॥ ३१

१. धर्माश्रिताना विराट राजाने आश्रय द्यावा, ही गोष्ट कविवर्यांच्या दृष्टीनें मोठी हास्यास्पद होईल. कारण कोठें धर्माची योग्यता व कोठे विराटराजा ! असे जरि आहे तरि मी (ही गीति विराटोक्ति आहे) आजपर्यंत जो तिलकरहित=(मस्तकाला टीळा व्याप्रमाणें शोभा देतो त्याप्रमाणें धर्माश्रितमाहचर्यानें मी शोभेन) शोभारहित होतों तो धर्माच्या माहचर्यानें (ते माझे आश्रित म्हणून नव्हे) तेजस्वी दिसेन. धर्माच्या आश्रितमंडळास विराटराजा आश्रय देणारा—अशी माझी मस्करी करून कविराट (भाट लोक—कविवर्य) लोकांना हंसवितिल, पण आजपर्यंत जो विराट लोकांना वितिलक (तिलकरहित—असा) भासत होतो तो आतां (या धर्माश्रितांच्या योगें सतिलक असा) शोभेलचि=टीळा मिळाल्यामुळे शोभा पावेल. २. कविश्रेष्ठ. ३. तिलकरहित. 'तिलक' हें शोभाप्रद चिन्ह आहे या गोष्टीचें विस्मरण होतां कामां नये. ४. नकुळ. ५. तो धर्म (युधिष्ठिर राजा) येथें आहे=या नगरांत धर्मासारखा तूं आहेस म्हणून हे (या धर्माचे सेवक) येथे आले, त्या धर्मासारखा तूं नसतास तर ते सेवक येथे आले नसते. ६. आहे. ७. प्रार्थनापूर्वक न बोलावितां ८. येथें 'पांडवप्रवेशपर्व' संपून 'समयपालनपर्व'सु आरंभ होतो. ९. भक्षणस योग्य अशीं नानाविध अन्नं महानसांत अवशिष्ट राहिल्यावर भीम-युधिष्ठिरास विक्रीत अमे. १०. मिळालेलीं वस्त्रें. अंतःपुरामध्ये अर्जुनाला बीर्ण झालेलीं वस्त्रें मिळत असत. (गीति ३१ पहा.) ११. अध्याय १३ ओक ६-१० पहा. १२. द्यूतांत जिंकिलेल्या पणाचें द्रव्य. १३. स्वर्भूष. १४. प्रसंग जाणणारे चतुर पुरुष. १५. मेघांसारखा उदार स्वभाव धर्माचा खास. १६. चोराचा मित्र [चोरसख येथें 'सखि'शब्दाला 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' या सूत्रानें 'सख' असा आदेश झाला आहे.] १७. दक्षि क्षीर वृत इत्यादि गोरस. १८. मिळवी, संपादी. १९. भाट+अर्थ=भावांसाठी. २०. भावांला.

दयितांसि द्रुपदसुता भेटे मल्ल्या मिषे, न दे विरहा; ।
 तन्मति तिला म्हणे, 'पति अतिमृदुल, न भेटतां न देवि ! रहा' ॥ ३२
 तें अमृतवर्ष दर्शन त्यांसि, अदर्शन चिराटन गंरांत, ।
 एवं मीमचतुष्टय ते क्रमिती त्या विराटनगरांत. ॥ ३३
 ब्रह्मोत्सवांत तेथें ये साक्षान्मल्लकाळ जीमूत, ।
 ज्यांची आणी बहुतां भुंजरणनिपुणांसि काळजी मूत. ॥ ३४
 'आहे कोणी मजशी भांडेसा ?' हे सगर्व मल्ल वदे, ।
 रंगीं तया क्रियोत्तर राजाज्ञेनें सशंक बल्लव दे. ॥ ३५
 काळ्यासीहि काराया सिद्धचि तो धीरवीर भीम रणा, ।
 कळतां सुयोधन पुन्हा व्यसनी पाडील याचि भी मरणा. ॥ ३६
 भीमगुजाशनिपातं बौहुरणी दृष्ट मल्ल तो चिरडे; ।
 रंगी बहुगर्वें जो हांसे फुगऊनि गेल्ल तोचि रडे ॥ ३७
 धरिती धडीत शैतदां तें ग्लानिविकास सर्व मल्ल्यास्ये; ।

१. नवव्याम. २. अत्यंत कामग मनाच आहत यास्तव भेटल्याशिवाय राहू नको. ३. येथे दोन 'न' आहेत ते प्रकृतार्थ दर्शवितान. 'द्वा नञी प्रकृतार्थ बोधयत' [महावीरचरित-वीरराघवकृत टीका-पृष्ठ ८५.] ४. ते द्रुपदोचें दर्शन. ५. अमृताची वृष्टि करणारे. ६. चिरकाल परिभ्रमण. ७. विषात. ८. याप्रमाणे. [अध्याय १३ श्लोक १४.] ९. मासाचे चतुष्टय. [चतुष्टय=चोहोचा समुदाय. 'तय' प्रत्यय लागून समुदायवाचक नांव होतात-पंचतय, द्वितय, त्रितय इत्यादि.] १०. ब्रह्मोत्सव=शरत्काली नवधान्योत्सवि झाली असता जो सर्व लोक उत्सव करतात तो. [अध्याय १३ श्लोक १४ टीका पहा.] ११. मल्लाचा काळ. [मल्लाचा गर्व नाहीसा करणारा असा प्रख्यात मल्ल जीमूत.] १२. मल्लविशेष. १३. ज्या जीमूताची काळजी मल्लयुद्धकुशलाम मुतायाला लावी. १४. मल्लयुद्धकुशलास. १५. लब्धी=मूत्र. १६. तालमीत १७. क्रियारूप उत्तर. १८. पांडव विराटनगरींत अहित असे कळता, सुयोधन पुनः व्यसनी (बारा वर्षे अरण्यवास करण्याच्या सकटी) पाडील, या मरणा (भीम) भी. १९. संकरात. २०. भीमबाहुरूप जो अशनि (वज्र) लाच्या पाते (प्रहाराने). २१. मल्लयुद्धी. २२. तो जीमूत. 'तो चिरडे' 'तोचि रडे' हे पंताचे आवडते ठरीव यमक होय. २३. तालमीत. २४. गाल. २५. हे गोलार्ध सुभाषितरूप आहे. २६. घटकेत. २७. शंभरदां. २८. तें (भीमाचे व जीमूत मल्लाचे मल्लयुद्ध चालले असता) सर्व मल्लास्ये (इतर सर्व मल्लांची आस्ये=तोडे) घडीत (घटकेत) शतशः (शंभरदां) ग्लानिविकास (भीमाची सरशी होत आहे असे दिसले कीं ग्लानि, जीमूताची सरशी होत आहे असे दिसले कीं विकास) धरिती. (आता भीम पडेल असे वाटले की त्या मल्लांची तोडे प्रफुल्लित दिसत, फिरून भीमाची सरशी होत आहे असे दिसू लागले की तीं ग्लानि (निस्तेज) होत; असें घटकेत पुष्कळदां लाच्या चेहऱ्यावर बदल दिसत. हे

जिष्णु म्हणे, 'न धरावा जनरंजनरंगगर्व मैद्वास्थे'. ॥ ३८
 फिरुनि शतदां केला पिष्ट क्षितिर्वरि सैलील आपदुनी. ।
 तें प्राशिलें निर्धुद्धामृत नयनमुखें करुनि आ पदुनीं. ॥ ३९
 रीयें प्रसन्न होउनि देतां निजवस्त्ररत्नधनदानें, ।
 'हीय !' म्हणे भीम, ज्या पूजावें यत्न करुनि धनदानें. ॥ ४०
 मग भीम करी 'हें पुरवाया रंजदारकाम रंज, ।
 कृष्णा म्हणे, 'सखा ! हरि ! देशि न मज तूं उदार कां मरणें ?' ४१
 देशमास क्रमिति असे, प्रभुसम मते जे उदार विश्वास, ।

पाहून अर्जुन म्हणाला, 'मद्वास्थे (माझ्या नर्तनानें, नाचण्याने) जनरंजनरंगगर्व (जनरंजन करण्याची जो रंगभूमि तिच्या ठिकाणीं अभिमान) नृत्यगानशालेविषयीं जो मी अभिमान बाळगीत असें कीं माझ्या नाचण्यानेच (येथें फक्त नृत्यच घ्यावें) लोकांचें मनोरंजन होतें, तो अभिमान आतां फिरून मी धरितां कामां नये. कारण भीमाच्या मळयुद्धाने सुद्धां माझ्या नृत्याप्रमाणेंच जनमनोरंजन होतें. भीमाच्या मळयुद्धानें जर आतां लोकांचें मनोरंजन होऊं लागलें आहे, तर माझ्या नृत्यानेच जनमनोरंजन होतें असा गर्व बाहणे आतां ठीक होणार नाही. मळयुद्धांत मळांचे जे पवित्रे होतात त्यांत नृत्याप्रमाणेच पाय मोठ्या कुशलतेनें टाकावे लागतात, यावरून त्याचें नृत्याशीं येथें साम्य कल्पिलें आहे. २९. मळमुखें.

१. अर्जुन. २. मत्+लास्थे=माझ्या नृत्यानें. ३. चूर्ण (जीमूत.) ४. पृथ्वीवर. ५. क्रीडेनें. ६. बाहुयुद्धामृत. ७. नेत्ररूप मुखानें. ८. ज्ञात्यांनीं. ९. विराटें. १०. भीमाला देतां. ११. ज्याला धनदानें पूजावें त्याला विराटाचें केलेलें वसनरत्नधनार्पण कितीतें संतोषदायक होणार आहे ? तेव्हां त्यानें 'हाय !' म्हटलें हें ठीकच होय. १२. ज्या भीमाला. १३. कुचेरानें. १४. 'हरिसीं' असा अन्यपाठ दोन जुनाट हस्तलिखित पोथ्यांत आढळतो. हरि=सिंह. १५. राजपत्नीचा (सुदेष्णेचा) मनोरंज. १६. भीमानें भ्याम, सिंह, गज यांशीं युद्ध करून अंतःपुरांतील जिजांस संतुष्ट केले असें वर्णन आहे. [अध्याय १३ श्लोक ४०-४१.] १७. द्रौपदी. विराटाचें आणि राजदारांचें मनोरंजन करण्यासाठीं आपले महारथी पति पांडव कष्ट करतात अशी त्यांची दशा पाहून, श्वासोच्छ्वास सोडून, दुःखित होत्यानी द्रौपदी म्हणते. [अध्याय १३ श्लोक ४५.] १८. येथें 'उदार'शब्द मोठ्या मार्मिकपणें प्रयुक्त केला आहे. जो उदार आहे त्यानें मरण देण्यास सिद्ध कां नसावें ? असें म्हणण्याचें तात्पर्य आहे. १९. येथें 'समयपालनपर्व' संपून 'कीचकवधपर्व'स आरंभ होतो. २०. अध्याय १४ श्लोक १ पद्या. २१. पांडव, प्रभु जो कृष्ण त्याप्रमाणें सदार (द्रौपदीसहित) विश्वास (त्रिभुवनास) मत (मान्य) होता; तेव्हां विश्वनयन आणि लोकबंधु जो सूर्य त्याला त्यांची दुःस्थिति पाहून वाईट वाटावें हें साहजिकच. शिवाय थोर, पराक्रमी व सज्जन पुरुषांस दुर्दशा प्राप्त झाली असतां त्यामुळे उत्पन्न चढतात असें वर्णन करण्याचा कवितांप्रदायक आहे. Compare, Hamlet, Act I, Sc. I., when the death of Julius Caesar is referred to :—

"A little ere the mightiest Julius fell

१ मो० म० वि०

अत्युष्ण दीर्घ सोढी ज्यासि विलोकुनि सदा रवि श्वास. ॥	४२
कीचकनामा सेनापाल झ्याल प्रसिद्ध राजाचा ।	
भंगू पाहे कृष्णाव्रत, बांछी अम्युदय धरा ज्याचा. ॥	४३
भगिनीस म्हणे, 'पूर्वी आढळली या न 'हे मला भवनीं, ।	
वांटे जन्मदरिद्रा झाला बहुकोटिहेमलाम बनीं. ॥	४४

The graves stood tenantless and the sheeted dead
Did squeak and gibber in the Roman street ;
As stars with trains of fire and dews of blood ;
Disasters in the Sun ; and the moist star
Upon whose influence Neptune's empire stands
Was sick as doomsday with eclipse."

२२. मान्य. २३. स्त्रीसहवर्तमान.

१. ज्यासि (ज्या पांडवांला) विलोकुनि (पाहून) रवि सदा (सर्वकाळ) अत्युष्ण दीर्घ श्वास सोढी (पांडवासारखा पराक्रम अथवा तेजोनिधि आपणास नाही असें समजून खिन्न होई) [आणि] जे (पांडव) सदार (द्रौपदीसहित) प्रभुसम (कृष्णप्रमाणें) विश्वास मत (जगताला मान्य) [ते] दशमास असे (विराटाच्या घरी राहून, याला आणि त्याच्या स्त्रियांना संतुष्ट करण्यासाठी सिंहगजादिकांशी युद्ध करून, गीतनृत्यादि करून, वृषभांस आणि अश्वान्स उत्तमप्रकारे शिकवून) कमिति (बालविति)—असा या पद्याचा सान्ध्य अर्थ कोणी कोणी करतात असे आढळतें. २. कीचक=विराटाचा सेनापति. ३. पत्नीचा बंधु. ४. कृष्णेच्या व्रता (पातिव्रत्या) भंगू पाहे=भंग करण्याची इच्छा करी. ज्याचा धरा अम्युदय बांछी=ज्या कृष्णाव्रताचा उत्कर्ष पृथ्वी इच्छी. पतिव्रता स्त्रियांच्या सदाचरणामुळे हें विश्व चालले आहे असा लोकांत समज आहे त्याला अनुकूलून हें लिहिलें आहे. द्रौपदीच्या पातिव्रत्यामुळे ह्या पृथ्वीचे व्यापार सुरळीत चालले होते, तेव्हां त्याचा अम्युदय (उत्कर्ष) चित्तिर्णें हें पृथ्वीचें कामच होय. पृथ्वीवर पाप फार झालें म्हणजे ती बुडते व पुण्यामुळेच ती तरते असा सर्वसाधारण समज आहे. ५. वृद्धि. ६. पृथ्वी. ७. अध्याय १४ ओक ७-१० पहा. ८. हे=ही द्रौपदी. ९. गृहांत. १०. हा उपेक्षालंकार जाणावा. जेव्हां उपमेयावर जाणों हें उपमानच आहे अशी संभावना केली असते तेव्हां उपेक्षानामक अलंकार होतो. याला इंग्रजींत Simile म्हणतात. जसें—'हा विश्वासराव जणू काय अभिमन्युच आहे असें स्वपक्षीयांनीं म्हटलें.' येथे विश्वासराव अभिमन्युसम नव्हे तर प्रत्यक्ष अभिमन्युच असें म्हटलें म्हणून उपेक्षा झाली. दुर्योधनास चित्रसेन गंधर्वानें धरून नेलें त्या प्रसंगाची गीति उपेक्षेचे उदाहरण आहे:—'सानुज, सदार, दुर्जन दुर्योधन खेचेश्वरें धरिला, । जाणों क्षितिददयींचा साक्षा-स्कांटाचि तो समुद्ररिला. ॥' [वनपर्व—अध्याय ७ गीति ३०]. यांत दुर्योधनाच्या ठायीं कांवाची संभावना केली आहे म्हणजे उपमेयावर जाणों हें उपमानच आहे अशी संभावना (भारोप) केली आहे. ११. बहुकोटि सुवर्णाचा लाभ, अमितसुवर्णप्राप्ति.

‘मोहेल इला पाहुनि हाकहि, मग अन्य कां न नर मोहे !

मैजसीं अघःकराया अहिसुरनरकन्यकानन रमो हे.’ ॥ ४९

लब्धतदनुमोदन तो जंबुक सिंहीस, कीं सकाम ससा ।

व्याघ्रीस, सतीस बळें, शांतीस वरावयासि तामससा, ॥ ४६

रावणसा बहु विनंवी, प्रेम प्रत्यक्षरींहि नव दावी ।

कीचक नीच कैलुषनिधि त्याची आर्यांत गोष्ट^३ न वदावी. ॥ ४७

मळवूं पाहे स्वबळें या श्रुतिला काय ‘नीच कलि हा ? वी ।

दशमुखमुखमलजलनिधिखलपतिपंक्तींत कीचक लिहावा. ॥ ४८

१. भुल्ले, भुलून जाईल. २. अहिसुरनरकन्यकानन अघः कराया हे मजसीं रमो—असा अन्वय. ३. खालीं करायास, नज्ज करायास, खालीं पाहायाला लावण्यास. ४. नाग, देव आणि मानव यांच्या कन्यांचें मुख. ५. मिळालें (लब्ध) तिचें—सुदेष्टेचें अनुमोदन (तदनुमोदन) ज्यास तो (कीचक). ६. कोल्हा. ७. किंवा. [‘कीं’ हें अव्यय विकल्प, प्रश्न, आधार आणि कारण असे अर्थ दाखवितें]. ८. कामातुर. ९. तमोगुणसंपन्न नरासारखा. [तमोगुण आणि शम (शांति) हे परस्परविरोधात्मक आहेत. तमोगुणसंपन्न मनुष्यांत विवेकाचा लोप, उद्योगाचा कंटाळा, आणि मोह हे असतात. तसेंच तम हें ज्ञानास आच्छादतें, मनुष्याला मोहांत पाडतें. [भगवद्गीता—अध्याय १४ श्लोक ७-१३.] १०. येथें गीति ४६-४७ यांचें युग्मक समजलें पाहिजे, लब्धतदनुमोदन तो सतीस बळें वरावयासि विनवी, [जसा] जंबुक सिंहीस, कीं सकाम ससा व्याघ्रीस, [कीं] तामससा शांतीस [आणि] प्रत्यक्षरींहि नव प्रेम दावी—असा अन्वय. ११. पातकसमुद्र. १२. श्रेष्ठांत. १३. ‘गोष्टि’ असा अन्यपाठ. १४. इच्छी. [‘पहाणें’ याचा अर्थ ‘इच्छिणें’ असाही होतो—भंगू पाहे (गीति ४४)—भंगू इच्छी.] १५. हा नीच कलि (कलिपुरुष कीचक) स्वबळें (आपल्या सामर्थ्यानें) या श्रुतिला (वेदतुल्य पवित्र स्त्री सैरंप्री इला) मळवूं पाहे (पातिव्रत्यधर्मापासून भ्रष्ट करूं पाहे) काय ? रूपकालंकार. कलि (कलियुग) श्रुतिला (वेदाला) मलिन करतो, म्हणून श्रुति ओळखणें कठिण पडतें, उच्चार नीट स्पष्ट होत नाही आणि अर्थ समजत नाही. हेंच श्रुतीचें मालिन्य होय. ‘वर्णें वळखे, कलिनें मळविलि याही सुधी जसा श्रुतिला’ [वनपर्व—अध्याय ४ गीति १८६] या गीतींतही कलिकृत श्रुतिमालिन्याचा उल्लेख आहे. कलियुगांत वेदाचें माहात्म्य नाहीलें होईल, देवांतील देवपण नाहीलें होईल, वगैरे वर्णन अध्यात्मरामायणांत व इतर ग्रंथांत केलें आहे. यांतील पहिल्या मुद्यास अनुलक्षून कवीनें लिहिलें आहे. कीचकाला कलीची उपमा देऊन तसेंच सैरंप्रीला श्रुतीची उपमा देऊन पंतांनीं पुढील परिणामही ध्वनित केला आहे. व्यापमार्गेणं भगवंतांनीं अवतार घेऊन कलीचा नाश करून वेदोद्धार केला व्यापमार्गेचं श्रीमाच्या हातून कीचकाचा वध होणार हें येथें सूचविलें आहे. प्रथमार्धातील ‘वा’ शब्द दुसऱ्या अर्धाशीं व्याख्याचा. १६. अथवा. १७. रावणप्रमुख मलसमुद्र (पापसागर) जे खलपति यांच्या पंक्तींत. [मुख=प्रमुख, मुख्य. ‘मुखं तु वदने मुख्ये तामे च्छान्नि ना पुमान्’ इति भागुरिः.]

कृष्णा म्हणे, 'अहाहा ! बुडती तरि भजति नीच कामातें, ।
 सौवध हो, गा ! वध हो न, व्याली जाण कीचका ! मातें. ॥ ४९
 पैरदारा मी, मत्पति गंधर्व, प्रबल उग्र शिवशील, ।
 मागें सरशिल, तरशिल; मरशिल जरि मज बळेंचि शिवशील.' ॥ ५०
 प्रिय पांचजन्य जीसे, प्रिय तंदितर त्या भुजेसि केंबु कसा ? ।
 झिडकारिला सतीनें, 'सिहीनें दुष्टबुद्धि' जेंबु कसा. ॥ ५१

१. नीच पुरुष. २. मदनास. ३. तुझा वध न व्हावा असें असेल तर सावध हो. ४. ना-
 गीण, सर्पिण. ५. अध्याय १४ श्लोक ३४-३७ पहा. ६. शिवासारिला स्वभाव व्यांचा.
 ७. 'प्रिय पांचजन्य जीस प्रिय न इतर त्या भुजेसि केंबु कसा, । झिडकारिला सतीनें सिहीनें
 दुष्टबुद्धि जेंबु कसा ॥' असाही एक पाठ आहे, आणि अर्धगौरवानें ग्रंथांतील अर्थपेक्षां यांत रस
 विशेष आहेसा दिसतो. 'सतीनें झिडकारिला' या साध्या भाषणापेक्षां 'सतीनें कसा झिडकारिला'
 यांत गौरव विशेष; परंतु हें ज्याचे खाचे अभिरुचीप्रमाणें आहे. ८. पांचजन्य=लक्ष्मीपतीचा
 शंख, विष्णुशंख. [प्रत्येक देवाच्या अथवा वीराच्या शंखास निरनिराळें नांव आहे-अर्जुनाचा
 देवदत्त, भीमाचा पौंड्र, धर्माचा अनंतविजय, नकुलाचा सुषोष आणि सहदेवाचा मणिपुष्पक
 असें भगवद्गीतेच्या पहिल्या अध्यायांत (श्लोक १५-१६) वर्णन आहे. पांचजन्य शंखाविषयी पुढील
 उतारा वाचण्यालायक आहे. "पांचजन्य-पंचजन नामक दैत्यापासून कृष्णास हा शंख मिळाला या-
 वरून या शंखाचें हें नांव पडलें आहे. हा शंख पंचजनाच्या उदरांत सांपडला-अशी कथा आहे.
 किव्येक ग्रंथकार हा शंख सदई दैत्याच्या अस्थीपासून निर्माण केला होता असें म्हणतात. कसेही
 असो, या दैत्याची कथा अशी आहे कीं, हा समुद्राच्या तळाशीं राहत असे, व एकदां भगवान् श्री-
 कृष्ण हे आपल्या संदीपनि नामक गुरुजवळ शालादिकांचा अभ्यास करित असतां त्या गुरुचा मु-
 लगा प्रभासतीर्यात खान करितां करितां बुडाला, तो या दैत्यानें पाण्याच्या तळाशीं नेला. हें कृ-
 ण्णास कळल्याबरोबर तो पाण्यांत उडी टाकून बुडी मारून तळाशीं गेला, आणि त्या ठिकाणीं पं-
 चजन दैत्याचा वध करून त्याच्या उदरांतून हा शंख काढिला, आणि गुरुचा पुत्र गुरुस जिवंत
 आणून दिला." (सरलार्थबोधिनी गीता-अंक २ पृष्ठ ३१.)] ९. ज्या भुजेला. १०. त्या पांच-
 जन्य नामक शंखाहून अन्य शंख (केंबु). ११. त्या विष्णुभुजेला. १२. शंखाच्या बांगळ्या कर-
 ण्याचा प्रचार बराच दिसतो. "शंख कापून त्याच्या बांगळ्या करून खांजवर लाखेची व सोनेरी व-
 र्खाची नक्षी करून बंगाल्यांतील सर्व जातींच्या नायका पूर्वी घालीत असत. अलीकडे सुधारणेचे
 प्रकाशामुळे कलकत्याकडे ही चाल बंद पडली आहे; परंतु खेळांपाख्यांतून पुष्कळ नायकांच्या हा-
 तांत ह्या बांगळ्या दृष्टीस पडतात. असल्या बांगळ्या हातांत घालण्या असें शास्त्र आहे, अशी
 बंगालच्या लोकांची समजूत होती. अजूनही लग्नाच्या वेळीं मुलीचा बाप तिला शंखाच्या बांग-
 ळ्यांचा आहेर करतो. डाका शहरीं महमांच्या उपयोगी पडण्यासारख्या शंखाच्या बांगळ्या अली-
 कडे तयार होऊ लागल्या आहेत. सिलहेट या गांवींही ह्या बांगळ्या आयत्या विकत मिळतात, बंग-
 ल्यांतील पूर्वेकडील प्रांतांत अजूनही सर्व जातींच्या हिंदू सवाशिणी शंखाच्या बांगळ्या घालतात." (देशी हुजूर-पृष्ठ ६३.) १३. हा उपमालंकार बाणावा. १४. कोट्यासारिला.

‘बंधु भजो, पति न भुलो, म्हणउनि, नसतां पैरस्व सामान्य, ।

ती त्या कार्यासि करी जरि न करावें, पैर स्वसा मान्य. ॥ १२

‘ती तीस म्हणे, ‘कीचकसदना जाऊन आण गे! हौला.’ ।

धाडी बळें वृकाच्या घालुनि हरिणीस आण गेहौला. ॥ १३

१. बंधु (कीचक) हा सैरंध्रीला भजो (तिची प्राप्ती करून घेवो.) पति न भुलो (विराट राजा हा तिला भूलू नये; तिच्या ठिकाणीं आसक्त होऊ नये. तसें झाल्यास आपल्यावरून त्याचें मन उडेल) म्हण-उनि (असा विचार करून) सामान्य (साधारण) परस्व (परद्रव्य. स्त्री हा एक मनुष्याच्या द्रव्याचा भाग आहे या समजुतीस अनुसरून येथें स्त्रीच्या ऐवजीं ‘द्रव्य’ लिहिलें आहे) नसतां, ती (सुदेष्णा) स्वसा (कीचकभगिनी) त्या कार्यासि (कीचकगृहीं जाऊन मद्य घेऊन ये अशी आज्ञा सुदेष्णेनें सैरंध्रीला केली व तसें करून कीचकाला सैरंध्रीचा समागम घडवून आणण्याची संधि दिली हें कार्य) जरि न करावें (वाईट म्हणून) पर मान्य करी. सैरंध्रीने जेव्हां कीचकास अगदीं झिडकावून टाकिलें, तेव्हां त्यानें ‘कसेंही करून ही मला प्राप्त होईल असे कर’ अशी आपल्या बहिणीची विनवणी केली, तेव्हां सरते-शेवटीं त्या स्वरूपसंपन्न सैरंध्रीला आपला नवरा विराटराजा भूलू नये व कीचकास ती मिळाली असतां तसें होण्याची विलकुल भीति उरणार नाहीं असा विचार करून, तसेंच पांचा गंधर्वांची ती स्त्री आहे हे जाणून (अध्याय १ गीति १५-१८) सुदेष्णेनें कीचकाकडे सैरंध्रीला मद्यप्रिषां पाठविण्याचें काम पत्करलें. परस्व सामान्य नसतां (परस्त्री सामान्य स्त्री नव्हे असें असतां) [जें कार्य] जरि (मान्य) न करावें [तरी] पर (पण) स्वसा (बहिणी) त्या कार्यासि (बंधु भजो, पति न भुलो, म्हणउनि) मान्य करी—असा अन्वय लावावा. जरि अकार्य होतें तरी बंधूची मर्जी रहावी आणि सैरंध्रीच्या लावण्याला भुलून पति मोहांत पडण्याचा प्रसंग येऊ नये, म्हणून सुदेष्णेनें तें केलें—असा भावार्थ. २. दुसऱ्याचें धन (स्व). ३. परंतु. ४. बहिण. (सुदेष्णा.) ५. ती=सुदेष्णा. ६. द्रौपदीला. [कीचकानें आपल्या घरीं उत्तम सुरा आणि अन्न तयार करावें आणि तें आणण्यासाठीं सुदेष्णेनें द्रौपदीस कीचकगृहीं पाठवावें आणि ती आली असतां कीचकानें एकांतीं तिची मनभरणी करून तिला वश करावें, असा बहिणभावांचा संकेत झाला होता, त्यास अनुसरून हें सुदेष्णेचें भाषण आहे. अध्याय १५ श्लोक ५-१० पहा.] ७. मद्य. ८. लांडग्याच्या. ९. हा रूपकालंकार बाणावा. येथें वृकगेह हें कीचकगृह आणि द्रौपदी ही हरिणी असें समजावें. अथवा दोन्ही वाक्यांमध्ये उपमानोपमेयभावाची कल्पना करून, व कीचकाच्या घरीं धाडणें हें लांडग्याच्या घरीं धाडण्यासारखें समजून ‘निदर्शना’ अलंकार समजावा. परस्परसदृश असे जे दोन उपमानोपमेय वाक्यार्थ त्यांचें ऐक्य (अभेद) वर्णिलें असतां निदर्शना अलंकार होतो. ‘मूर्खीस उपदेश करणें हें पाल्थ्या घागरीवर पाणी घालणें होय’ या उदाहरणांत ‘मूर्खीस उपदेश करणें’ या उपमेय वाक्याचें व ‘पाल्थ्या घागरीवर पाणी घालणें’ या उपमान वाक्याचें ऐक्य वर्णिलें आहे, या वाक्याधीवर ऐक्याचा (अभेदाचा) आरोप केला आहे. याचें दुसरें उदाहरणः—‘वृद्धवत्स्कराला केला मी बोध फार, आरडलों, । अंधभसितबहिरीं तें दीपहवनगीत, कीं वनीं रडलों.॥’ [मंत्ररामायण—युद्धकांड—गीति ९०] या पद्यांत ‘अंधास दीप दाखविणें,’ ‘भस्मांत होम करणें,’ ‘बहिऱ्यास गाणें

कृष्णा म्हणे, 'न जाइन, जेवि मृगी वृकबिळा, विटागारा, ।
 साधुगृहा धाड, पैरमतसा तैत्पथशिळा विटा गारा. ॥ ९४
 उचित शुचि तरिच नृवपु कृतविघ्न म्हणोनि देवि ! टोळावें, ।
 म्हणति विट विटाळावें, परि वेद म्हणों न दे विटाळावें.' ॥ ९५
 विनवी ऐसें बहु, परि तीस सुदेष्णा म्हणे तरी 'जैच.' ।
 फारचि बरी निरर्थगति परैवशता शैतळुणें करी जैच. ॥ ९६
 'ती आपणा म्हणे, 'हे द्रौपदी ! तुजवरि हरीच विटला, गे ! ।
 चुकलीस दुंचि, नसतां पदरीं अर्ध, पाठिला न विट लागे.' ॥ ९७
 ज्या श्रीकृष्णसखीतें योग्य नमाया सुरासुर सतीतें, ।
 प्रेयी आणाया ती राज्ञी माळुनि सुरा सुरस तीतें. ॥ ९८
 जातां परार्धही बहु तापातें पावली सुरामा ती, ।

ऐकविणें,' आणि 'अरण्यांत रडणे' या वाक्याधींचें परस्पर ऐक्य वर्णिलें आहे. याचें लक्षणः—'वा-
 क्यार्थयोः सदृशयोरैक्यारोपो निदर्शना' [कुवलयानंद], 'संभक्वस्तुसंबंधोऽसंभक्वापि कुत्रचित् ।
 यत्र विद्वानुक्तिर्बलं बोधयेत्सा निदर्शना ॥.' [साहित्यदर्पण-दशम परिच्छेद ६९९ कारिका].
 १०. शपथ. [आज्ञा=आण.] ११. गृहास.

१. पूर्वार्धातील अलंकार 'उपमा.' यांत 'जेवि' शब्द आहे तो उपमादर्शक होय. २. आरगृहास.
 ३. अतिशयित तापलेल्या. ४. त्या सुबन गृहास जाणाऱ्या पथांतील (मार्गांतील) शिळा (पथथर).
 ५. शीतल, थंड. ६. पवित्र. ७. मनुष्याचें शरीर. नृवपु (जीपुरुषदेह) शुचि (पवित्र) तरिच
 उचित (जगण्यास योग्य, किंवा मनुष्य देह म्हणविण्यास योग्य) म्हणोनि (म्हणून) देवि ! (हे महिषी,
 सुदेष्णे ! 'देवी कृताभिषेकायां' इत्यमरः. अभिषेकराजलीला देवी म्हणतात) व्रतविघ्न (पवित्रतेपासून
 होणारें स्वतः, येथें पातिव्रत्यविघ्न) टोळावें. बर देह हा पवित्र असला तरच तो मनुष्यदेह म्हण-
 विण्याच्या योग्यतेचा समजावा, नाही तर तो पशुदेह; किंवा तरच जगण्यापासून फायदा नाही तर
 मरण यांचे. विट (मार) विटाळावें (नृवपु) म्हणति. परि वेद विटाळावें म्हणों न दे (परंतु खाला वे-
 दाची संमती नाही. नरदेहाला दोष लागो असें वेद म्हणू देत नाही.) सारांश मानवी वपु बर शुचि
 तरच जपून ठेवण्यास योग्य, म्हणून पातिव्रत्यास आलेलें विघ्न, हे देवि ! सुदेष्णे ! टोळलें पाहिजे. विट
 म्हणतात—मानवी वपु (सुशाल) विटाळावें; पण विटाळावें असें म्हणू देत नाही.) ८. पातिव्रत्यविघ्न.
 ९. दूर करावें. १०. 'जाच' यांत 'च' हें अव्यय आग्रहाचीं जाणावें. ११. नरकवास, नरकगति.
 १२. परस्माधीनपणा. १३. शंभर पटीनें व्यास्त. हें गीत्यर्थ उत्तम सुभाषित होय. १४. जाचजूक.
 १५. द्रौपदी. [अध्याय १६ श्लोक १८ पहा.] १६. पातक. तुझ्या पदरीं पाप नसतें, तर हा विट
 (मार—कीचक) तुझ्या पाठीस न लागता, पण तुझ्या पदरीं पाप आहे म्हणून हा तुझ्या पाठीस
 लागतो—असा भावार्थ. १७. देव आणि दैव. १८. भाडी. १९. ती सुप्रसिद्ध राणी सुदेष्णा.
 २०. दुसऱ्याकरतां जात असतां देखील. २१. उत्तम स्त्री (रामा)=द्रौपदी.

न करील कां पित्याची दुर्गतिची माउली सुरा माती ? ॥	१९
त्या संकटीं सतीनें दीवांचा बंडु कृष्ण आठविला, ।	
त्या सवितृमंडलस्थें राक्षस रक्षार्थ गुप्त पाठविला. ॥	६०
कीचक विलोकुनि म्हणे त्रिजंगदुरुचिष्णुच्याहि आलीस, ।	
‘रंभेचि सुंदति ! तूं या मेलकूबरमंदिरासि आलीस. ॥	६१
‘सर्वस्व अर्पितों तुज देवि ! करीं पूर्ण काम, हो दौरा, ।	
विकत मिळतां स्मितसुधालेशें घेशी न कां ‘महोदारा ?’ ॥	६२
इत्यादि नीच कीचक दुष्कर्माची धरुनि आस वदे. ।	
कृष्णा ‘वदे, ‘सुदेष्णेकरितां पात्रीं भरुनि आसव दे.’ ॥	६३
तो कर धरुनि खल म्हणे, ‘दासी आहेत फार अन्यायी, ।	
बैसा शयनीं, रेड्डी करिते, करवुनि दास्य, अन्याया.’ ॥	६४
कर आसुडितांचि पडे धडडड वीत्याजवें जैसा विटेपी, ।	
कैंचें तेज बल तशा दुर्वृत्ती ? जो सुरारसा विटे पी. ॥	६५

१. पिणाराची. २. अयोगतीची, नरकगतीची जननी (सुरा). हें गीत उच्च सुभाषित होय. ३. मद्य. ४. हा प्रक्षालंकार जाणवा. परार्थ मद्य आणणारी जर दुःख पावते, तर मद्य पिणाराची माती होणार नाही काय ? खचित माती होईल—हें उत्तर. ५. सूर्यमंडळीं राहणाऱ्या भगवान् कृष्णानें. [द्रौपदीनें मद्य आणण्यासाठीं निघण्याच्या समयीं सूर्याची आराधना केली, तेव्हां तो प्रसन्न झाला आणि त्यानें द्रौपदीचा अभिप्राय जाणून तिच्या संरक्षणासाठीं एक राक्षस सदां तिच्या संनिध असणारा गुप्तपणें पाठविला—अशी कथा आहे. अध्याय १५ अोक १९-२०.] ‘नाहं वसामि वैकुंठे योगिनां हृदये रवौ । मद्रुक्ता यत्र गायति तत्र तिष्ठामि नारद ॥’ याचा अर्थः—मी वैकुंठांत राहत नाहीं, योग्यांच्या हृदयांत राहत नाहीं, सूर्यांत राहत नाहीं, परंतु माझे भक्त जेथें मला गातात तेथें मी उभा असतो. या वचनावरून भगवान् श्रीकृष्ण सूर्यमंडळाच्या मध्यभागी असतो असा कांहीं अर्थ नाही, तर जेथें त्याचे भक्त त्याला सप्रेमांतःकरणानें गातात तेथें असतो असें होतें. जेथें सूर्यानें रक्षक धाडिला म्हणून ‘सवितृमंडलस्थ’ असें पद योजिलें आहे. ६. रक्षणार्थ. ७. तीन लोकांचा गुरु (पिता) स्वामी जो विष्णु (कृष्ण) त्याच्या. ८. सखीस. ९. रंभा—ही कुबेरपुत्र नलकूबर याची आवडती स्त्री. [मंत्ररामायण—उत्तरकांड—गीति—१५६-१६२.] १०. सुंदर हंव जीवेती. ११. कुबेरपुत्र. १२. सकळ संपत्ति. १३. स्त्री. १४. मंदहास्यरूपी अमृताच्या लहान अंश. १५. महा उदार अशा या कीचक महाराजांस स्मितसुधालेश देउन विकत मिळत असतांही कां न घेशी ? १६. अध्याय १६ अोक ४ पहा. १७. मद्यविशेष. १८. अध्याय १६ अोक ५ पहा. १९. या कीचकापाशीं. २०. सुदेष्णाराणीं दुष्ट्याकडून दास्य (सेवा) करवून अन्याय करते, दास्य करण्यास योग्य अशा इतर दासी पुष्कळ आहेत. २१. वावटळीच्या वेगानें. ‘वात्सासवें’ असाही पाठ आहे. २२. हा वृक्षाचाच दालला मूळांत आहे. (अोक ८.) २३. वृक्ष. २४. वाईटस्वभावाच्या ठायीं. २५. मद्यरसाला. २६. नीच पुरुष. (भार.) २७. सेवी, माझी.

'तंव ते उठोनि धांवुनि पळतां कवळुनि नीच कैबरीतें, ।
 त्रुपतिसमक्षहि पाडी लत्ता हाणोनि कीचक बैरीतें. ॥ ६६
 तों तो राक्षस पाडी मार्गे ढकळुनि कीचकालाही, ।
 जाणों मरुडें उडवुनि आपटिला मैत्त नीच कालाही. ॥ ६७
 पाहे विराटनिकटस्थित धर्म 'तंदंतिकस्थ भीमहि तें, ।
 न सतीस लात बाधे, जेंवि पुनररण्यवासभी 'महितें. ॥ ६८
 आस्तिकशपथ अहीचें की 'हरिचें आवरी बल खेळीन, ।
 धर्म तसें भीमाचें, तो म्हणतां 'भूखलीं खेळ खेळीन.' ॥ ६९

१. 'तवके' असाही पाठ आढळतो. तवकें=लगलीच. २. केशपाशानें. ३. विराटासमक्ष.
 ४. साध्वीतें. (श्लोक १० पहा.) ५. सूर्यसंनियोजित राक्षस. ६. हा उपेक्षालंकार जाणावा.
 ७. माजलेला. ८. काला सर्प. ९. विराटराजाच्या समीप बसलेला (धर्मराज). १०. त्या धर्माच्या
 समीप बसलेला. ११. पुनः अरण्यवास होण्याची भीति. पुनररण्यवासभी=पुन्हा पांडवांना वनवास
 होईल ही भीति. जर द्रौपदीचा छल पांडवास (विशेषतः भीमास) सहन न होउन, ते प्रकट झाले
 तर पुन्हा तेरा वर्षे प्रतिज्ञेप्रमाणें त्यांना अरण्यवास भोगावा लागेल व त्यामुळे भारभूत दृष्टांचा संहार
 होण्याचें काम लांबणीवर पडेल ही पृथ्वीला भीति पडली) महिने (पृथ्वीला) जेंवि बाधे (पीडा करी).
 पृथ्वीला पांडवांच्या (भावो) पुनररण्यवासाची भीति बाधूं लागली तशी ती लाथ सतीला बाधली
 नाही, पृथ्वी फार भयभीत झाली, कां तर पांडव ओळखले गेल्यास त्यांस पुनः अरण्यवास व
 आपणास अनाथत्व प्राप्त होणार. सारांश, द्रौपदीला झालेल्या दुःखापेक्षां पृथ्वीला ज्यास्त पीडा
 झाली—हा भावार्थ. (पृथ्वीवर पाप फार झालें म्हणजे पृथ्वी गोरूप घेउन विष्णूकडे भार कमी कर-
 विण्याकरितां जात असते अशी प्राचीन ग्रंथांत समजूत आहे.) १२. भूमीस. १३. आस्तिक=
 हा जरत्कार ऋषीचा कश्यपकन्या मनसा (जरद्वारी) हिच्यापासून झालेला पुत्र. हा सकल नागांचा
 भाचा (भागिनेय) होय. जनमेजयराजाचा पिता परीक्षित् सर्पदंशानें मरण पावला म्हणून रागानें
 उत्तंकऋषीच्या उत्तेजनास अनुसरून त्यानें सर्पसत्र आरंभिलें. त्यांत अनेक सर्पांचा प्रत्यक्ष नाश
 होऊं लागला. तेव्हां नागांनीं आपला भाचा आस्तिकमुनि याची प्रार्थना करून त्यास सर्पसत्र समाप्त
 करविण्यासाठीं जनमेजयाकडे पाठविलें. त्याने जनमेजयाच्या यज्ञमंडपांत येउन त्याची इतकी
 स्तुति केली कीं, तो आस्तिकाच्या मनोहर भाषणाने मोहित झाला आणि त्याच्या म्हणण्याप्रमाणें
 राजानें सर्पसत्र समाप्त केलें. या योगेंकरून सर्व नागांस म्हणजे आस्तिकाच्या मातुलांस मोठा आ-
 नंद झाला. नागराज वासुकि प्रसन्न झाला. 'जो कोणी नाग आस्तिकनाम वेणारास दंड करील
 त्याचें डोकें शतदा फुटेल' असा नागांनीं वर दिला. 'माझे आख्यान जे श्रवण करतील त्या मनुष्यांस
 नागांपासून अल्प देखील भय नसावे' अशी शपथ आस्तिकानें सर्व नागांस घातली व ती सर्वांस
 मान्य झाली. या शपथेच्या योगानें नागांचें बळ आकुंचित झालें—या कथेकडे येथें कविकटाक्ष
 आहे. [मोरोपंत-आदिपर्व-अध्याय ४-७.] १४. सापाचें. १५. अशाचें. १६. लगाम.
 [लगामः स्यात् खलीनकम् राजव्यवहारकोश १४४.] १७. भूमिरूप खलांत. १८. दुष्ट. (की-
 चक.) १९. खलणें=खलांत घालून बारिक करणें, बांदणें.

भीमांगुष्ठासि धरी स्वांगुष्ठे धर्मराज दडपून, ।

नाहीं तरि तेव्हांचि श्येनैतसा मारिताचि शडपून. ॥ ७०

रोधी युधिष्ठिराज्ञावेला भीमार्णवाचिया वेगा, ।

नाहीं तरि जैगदंतक पूर तैया तेधवांचि यावे, गा ! ॥ ७१

कृष्णा रडत म्हणे, 'यो रायावरि धर्मनीति विटेंताहे, ।

कैसी उपेक्षिता, हो ! सभ्यस्त्रीकीर्तिहानि विटेंता हे. ॥ ७२

प्रेमें रक्षितिल सदा म्हणुनि दिलें मी जयांसि मत्तातें, ।

ते गंधर्व उपेक्षिति मज कां ! कां मारिती न मत्तातें ?' ॥ ७३

शुचि वपु तें योग्य नव्हे सेवाया योग्य कीचकमलातें, ।

जें रजिहंससमत तुंडवितसे कांक नीच कैमलातें. ॥ ७४

१. अध्याय १६ श्लोक १७ पहा. २. ससाणासा. येथें 'तसा' हा उपमावाचक शब्द असून 'शडपून मारणें' हा उपमानोपमेयांचा साधारण धर्म आहे. ३. धर्मराजाची आज्ञा हीच समुद्रवेला (मर्यादा, तीरभूमि). ['वेला स्यात्तीरनीरयोः' इति विश्वः, 'वेला काले च सीमायामब्धेः कूलवि-कारयोः । अश्लिष्टभरणे रोगे ईश्वरस्य च भोजने ॥' इति मेदिनी.] ४. भीमरूप सागराच्या. [हा रूपकालंकार जाणावा.] ५. जगद्+अतक=जगताचा नाश करणारे. ६. त्या भीमसागराला. ७. आले असते. ८. अध्याय १६ श्लोक २०-३३ पहा. ९. या विराटराजावर. १०. विटणें=कंटाळा येणें, कंटाळणें, रुसणें, रुष्ट होणें. ११. सभावित जीची अप्रतिष्ठा जीत आहे अशी (वि-टता). 'सभ्यश्रीकीर्तिहानि विटता' असाही कोठें पाठ आहे. हा पाठ स्वीकारल्यास 'जीत सभ्यस्त्री-नाची, संपत्तीची आणि कीर्तीची हानि आहे अशी विटता' असा अर्थ करावा. १२. मारकर्म, मारता (बलात्कार). १३. कर्मणि प्रयोगांत कर्मपद प्रथम किंवा द्वितीय पुरुषी गद्यांत फारसें येत नाहीं, पण पद्यात्मक ग्रंथांत तशीं उदाहरणें कधीं कधीं आढळतात. जसे प्रस्तुत गीतींत 'मी' हें प्रथम पुरुषी कर्मपद आहे. या नियमाचीं अन्य उदाहरणें:—(१) वरिलासि मत्सलीनें, म्यांही वरिलासि तूं मने मातें. । पापापासुनि रक्षीं या माझ्या चालवून नेमातें. ॥, (२) जावनि तो सूत म्हणे कृष्णे । शूतांत तूं स्वयं धर्म । हारविलीस, सुयोधनसदनाप्रति ये करावया कर्म. ॥, (३) प्रभु तिस म्हणे धुवावया सोडविलीस (तूं) यशास । जा, त्यजिलीस परकरगता न्हाविस मला कशास. ॥, (४) परमेश ! तूं मुनिनीं चित्तीं पढरिखयार्थ धरिलास. ।, (५) प्रभु म्हणे केलों पूर्वीं ऐसाचि मी हरे काय. ।, (६) लातें प्रभु म्हणे मायेसि तुम्ही दिला उपाय नसे. । १४. माझ्या पिलाने. १५. माजलेला लातें. १६. स्वच्छ, पवित्र. १७. कीचकरूप मळातें. १८. राजहंसांचें आवडतें. [राजहंस—'राजहंसास्तु ते चंचुचरणैर्लहितैः सिताः' इत्यमरः. ज्यांचे चंचुचरण सित (शुभ्र) असतात त्यांना राजहंस म्हणतात. यानांच 'कजहंस' असेही नांव आहे 'राजहंसस्तु कादंवे कजहंसे नृपेत्तमे' इति हेमः.] १९. हें गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. या पद्यांत अप्रस्तुतप्रशंसा नामक अलंकार आहे, जेथें ज्या गोष्टीचें वर्णन करायचाचें असते, त्या गोष्टीचें ३ मो० म० वि०

ज्या नीति सतीची बुधमान्या अत्युच्च पायरी, तीतें ।

दासीपरि पाहे हा, नुमजेचि विराटराय रीतीतें. ॥

७९

वर्णन न करतां, ज्या गोष्टीचें उदाहरण घ्यावयाचें असतें तिचेंच वर्णन केलें असतें, म्हणजे जेथें प्रस्तुत गोष्टीचें साक्षात् कथन न करतां तिचा प्रत्यय यावा म्हणून अप्रस्तुत गोष्टीचें वर्णन असतें आणि या प्रकारें प्रस्तुत गोष्टी गमितायांनीं दर्शविली असते तेथें **अप्रस्तुतप्रशंसा** नामक अलंकार होतो. यालाच **अन्योक्ति** असें म्हणतात. हा 'पर्यायोक्ता'चा एक प्रकार आहे. यांत अप्रस्तुत (अप्राकरणीक) व्यवहाराचें वर्णन असून त्याचें पर्यवसान प्रस्तुत (प्राकरणीक) विषयावर असतें. यांत अप्रस्तुत वृत्तांच्या वर्णनांनीं प्रस्तुत वृत्ताचें ज्ञान व्हावयाचे असतें म्हणून त्यांत सामान्यविशेषभावसंबंध किंवा कार्यकारणभावसंबंध असतो. प्रकृत पद्यांत 'राजहंस' अप्रस्तुत, 'पांडव' प्रस्तुत; 'काक' अप्रस्तुत, 'कीचक' प्रस्तुत; 'कमल' अप्रस्तुत, 'द्रौपदी' प्रस्तुत; अशी पदांची योजना समजावी. या अलंकाराला इंग्रजीत Allegory असें म्हणतात. याची उदाहरणे:—(१) शर्मिष्ठा ययातीस म्हणते, 'द्वारीं मृगपतिहस्तातुनि अहो! वीरराय! जी मुक्ता, । ती सेविजेल इतरे सिद्धावांचोनि काय जी मुक्ता? ॥' [आदिपर्व—अध्याय ११ गीति ८], (२) हें शर्मिष्ठेचें देवयानीस अनुलक्षून भाषण आहे:—'राजसुतेचें यश जे तुज येइल काय गे! दरिद्रे! तें, । पाहसि विकाव्या तूं के-शरमौल्यें कसें हरिद्रेते. ॥' [आदिपर्व—अध्याय १० गीति १८], (३) 'उंच वाडला एरंड । तरी कां होइल इक्षुदंड ॥,' (४) 'जरी गर्दभ वेगें धावे । तरी कां अश्वमोल पावे ॥,' (५) 'कुमुदिनी काय जाणे तो परिमल । भ्रमर सकळ भोगीतसे ॥,' (६) 'पाषाण जीवनीं असतां कल्पवरी । पहातां अंतरीं कोरडा तो ॥' [तुकाराम], (७) 'मधुपासि बहु प्रिय जो आत्मप्राणप्रजासम स्तवक, । सकलरसिक-प्रिया त्या न दुकोनिहि पाहती समस्त वक. ॥' [वनपर्व—अध्याय १२ गीति २८], (८) 'ती सु-मति म्हणे 'ताता, न लज्जुनि पयोधिला नदी परते, । न पतंगचिचवृत्ति क्षणही रबीं लज्जुनि दीप रते. ॥' [वनपर्व—अध्याय १३ गीति २२], (९) 'शशमंडळींत कोल्हा म्हणतो, 'मी सिंह.' बलग्ना करितो. । जोवरि न पाहिला गजमुक्ताफळकवळभक्षिता हरि तो. ॥' [कर्णपर्व—अध्याय २७ गीति १२]. २०. कीचकरूप काक. २१. द्रौपदीरूप कमळातें.

१. ज्या (द्रौपदीला) सतीची (पतिव्रतेची) बुधमान्या नीति (कविसंमत अशी मूर्तिमती नीति च) [गणति अध्याहत-समजति] (तसेंच) (सतीची) अत्युच्च पायरी (पतिव्रतासमुदायांत श्रेष्ठ) [गणिति] तीतें हा विराटराय दासीपरी (दासीप्रमाणें) पाहे (समजे), रीतिंतें नुमजेचि (धर्मेन्यायांनीं काम करण्याचें न जाणे, न समजे.) पतिव्रतावृंदांत श्रेष्ठ व मूर्तिमती नीतिदेवता अशी जी द्रौपदी तिला विराट हा दासीप्रमाणें हलकी समजला व कीचकापासून तिचें रक्षण करण्याचें आपलें काम विसरला—असा तात्पर्यार्थ. [अथवा—ज्या सतीची नीति बुधमान्या (श्रेष्ठजनसं-मत), [आणि] (ज्या सतीची) पायरी अत्युच्च (अत्युन्नत पदवी) तीतें हा विराटराय दासीपरि पाहे ३० असा अन्यय केला तर 'गणति' हें क्रियापद व ज्या म्ह० द्रौपदीला असे ज्यास्त शब्द पदरचे व्यावयास नकोत; अर्थ सरळच आहे. पहिल्याप्रमाणें अर्थ लावण्याच्या रीतींत व्याकरणाची थोडीशी ओडाताण होते परंतु अर्थ गौरवयुक्त व सुरेल होतो. न उमजे—न समजे, येथें 'न'च्या अकारास परसवर्ण होऊन नुमजे असें रूप सिद्ध झालें आहे. नसें—नुबारू, नुषडी].

भूप म्हणे, 'मज तुमचें कैलिकारण न समजेचि तैर्कशतें, ।
 नुमळुनि मधुरहि वंदतां लागे गालीपरीस कैर्कश तें.' ॥ ७६
 कंक म्हणे, 'सुत्रे ! जा, त्वां न अनाथासमान वरडावें, ।
 गे ! गांजितां पर स्वस्तीतें, न म्हणेल मानव 'रडावें.' ॥ ७७
 गंधर्व त्वत्पति कीं जरि ते सुसमर्थ देशैसमयज्ञ, ।
 धोरां न अन्य मान्य श्रितैरक्षणकीर्तिलेशसम यज्ञ.' ॥ ७८
 तेधुनि राज्ञीपार्शी जाऊनि म्हणोनि 'तात ! अंब !' रडे, ।
 फोडी 'जैशी व्याघ्रविमुक्त कुलभ्रष्ट धेनु हंबरडे. ॥ ७९
 कळतां म्हणे सुदेष्णा, 'नाहींच विचार कीचकीं अधमीं, ।
 सखि ! उगि, जरि म्हणसिल, तरि कारेन तव सुखार्थ बंधुचा वध मी.'
 कृष्णा म्हणे, 'वधावा भ्राता त्वां कां ? तुझा न अपराधी; ।
 पति गंधर्व न दुर्बल, माझी प्रार्थील किमपि न परी 'धी.' ॥ ८१
 निजदुःखाहुनि केवळ कैनकनगासहि गणी लहान सती; ।
 तें द्वारकापुर तसें आणी बहुधा मनीं मेहानस ती. ॥ ८२

१. अध्याय १६ श्लोक ३५ पहा. २. कलहकारण. ['कलिः स्त्री कलिकायां ना शूराभि-
 कलहे युगे' इति मेदिनी, 'कलिर्विभीतके शूरे विवादेऽत्ययुगे युधि' इति हैमः.] ३. शतशः
 कल्पनाहीं. ४. वदलें असतां. ५. कठोर, कडू. हें गीतार्थ सुभाषितरूप आहे. ६. सुदेष्णासदनीं
 जा, येथें उभी राहूं नको. [अध्याय १६ श्लोक ४०-४४ पहा.] ७. देशकाल जाणणारे. ८. इतर
 यज्ञ मान्य नाही. ९. आश्रितांच्या रक्षणेकरून बी कीर्ति प्राप्त होते तिच्या लेशासारिला. १०. 'जैशी'
 शब्द उपमावाचक आहे. ११. बाघापासून सुटलेली. १२. कळपांतून दूर झालेली (चुकलेली).
 १३. अध्याय १६ श्लोक ५० पहा. १४. अध्याय १६ श्लोक ५१ पहा. १५. दुसऱ्यास. १६. बुद्धि.
 १७. मेरुपर्वतासही. १८. द्वारका-कंसास मारून मथुरेमध्ये कृष्ण राहिला असतां कंसाचा सासरा
 बरासंध मगधदेशाचा राजा, याणें अठरा वेळां मथुरेस वढा दिला; परंतु तो व्यर्थ झाला. तरी सु-
 खानें राहण्याकरितां कृष्णाने द्वारकानामक नगरी गुजराथेच्या पश्चिमेस समुद्रामध्ये वसविली.
 पूर्वीचें द्वारका नेट समुद्रांत गुप्त झालें, व हल्लीं जी द्वारका आहे ती त्या द्वारकेच्या अवळच दुसरें
 नेट आहे असें म्हणतात. [विविधज्ञानविस्तार-पु. ५ अं. ६.] १९. द्वारकावासी कृष्णाचें व
 मद्रानसवासी भीमाचें स्मरण तिनें केले, व भीमाकडे बावयास निघाली, कारण तो कीचकाचा
 समाचार घेईल अशी तिची पत्नी स्वामी होती. येथे 'द्वारकापुर' आणि 'महानस' या शब्दांच्या ल-
 क्ष्याचाच ग्रहण इष्ट आहे. 'द्रौपदीनें आपल्या वेषांतर घेतलेल्या पर्तीस अन्योक्तीनें आपलें दुःख
 निवेदन केलें असतां व कंकानें तीस तसेंच उपरोक्तोक्तीनें आश्वासन दिलें असतां पुढें सांगितल्या-
 प्रमाणें वृत्तांत झाला.' [विविधमाला-अंक ३७ पृष्ठ २०.] २०. स्वयंपाकगृह.

आय निशीथीं साध्वी, दावी तिस तत्प्रभाचि वाट तैथीं, ।
 चित्तांत म्हणे, 'भीमा ! दैयिता ! दैयिता नसेन वाटत मी.' ॥ ८३
 पाहूनि म्हणे, 'भीमा ! आश्रय तुज काय हें महानस, हा ! ।
 न यशोहानि सहा, गा ! सुझा ! सहकाय हेमहान सहा.' ॥ ८४
 सांश्रु गळें पडुनि म्हणे, 'मेलां किंवा तुम्हीं अहां सांसू ? ।
 होतें म्हणत व्योली माझीच रिपुक्षेयावहां सासू. ॥ ८५
 मी काय ? भैली निद्रा सुखदात्री ! काय हा महान सखा ! ।
 गमलें वपुचि यशोधिका, तरि अन्नचि धरुनि हें महानस खा. ॥ ८६
 निजलां काय मृतापरि ? व्हा जागे, सिंहसे उठा, राहो ।

१. अर्धरात्री. ['अर्धरात्रनिशीथी द्वी' इत्यमरः, 'निशीथस्तु पुमानर्धरात्रे स्याद्रात्रिमात्रके.']
 २. द्रौपदी. साध्वी=पति या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता । सा भर्तृलोकानाप्रोति सद्भिः सा-
 ध्वीति चोच्यते ॥' [मनुस्मृति—अध्याय ९ श्लोक २९]. याचा भावार्थः—जी (जी) मनानें, वा-
 णीने व देहाने पतीच्या मर्बाविरुद्ध काहीं कृत्य करित नाहीं ती मरणोत्तर भर्तृलोकांस जाते व
 तिला इहलोकीं शिष्ट लोक 'साध्वी' असें म्हणतात. ३. अंधकारांत. ४. पते प्रियकरा.
 ५. प्रिय जाया. ६. पाकशाला. ७. हाय हाय. ८. शरीरसहित. ९. सुवर्णहानि. १०. सोसा.
 देहहानिसहित धनहानि सुखां सहन करा, पण यशोहानि सोसूं नका. ११. रजत. १२. मिठी
 मारुन. १३. जीवेंत. [स+अमु=सहित+प्राण.] १४. माझीच सासू शत्रुक्षय करणाऱ्या अज्ञा
 वीर पुत्रांस प्रसवली (व्याली) असें म्हणत होते. १५. शत्रूनाशकर्त्यास. १६. येथें 'भली,'
 'सुखदात्री' आणि 'महान' हे शब्द विपरीतलक्षणेनें घोजिले आहेत, कारण 'घातकी', 'दुःखदात्री,'
 आणि 'तुच्छ, क्षुद्र' असा त्या शब्दांचा अर्थ प्रकृतस्थळीं यथानुक्रम विवक्षित आहे. येथें विपरीत-
 लक्षणाद्वारा अथवा औपरोधिकरीत्या द्रौपदी आपला गूढ अभिप्राय जो लक्ष्यार्थ तो सूचवीत आहे.
 या विपरीतलक्षणेचीं दुसरीं उदाहरणें वनपर्वत दोन आहेतः—(१) वनपर्व—अध्याय ९ गीति
 ३७ येतो=जातो. काव्यसंग्रह, पृष्ठ १३२. (२) वनपर्व—अध्याय १३ गीति ४ येतो=जातो.
 काव्यसंग्रह, पृष्ठ २००. याशिवाय कुंकू वाढलें, तांदुळ वाढले, बांगड्या वाढल्या, इत्यादि उदाहरणें
 विपरीतलक्षणेचीच होत. [अर्थाचे वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ आणि व्यंग्यार्थ (ध्वन्यर्थ) असे तीन प्रकार
 साहित्यशास्त्रग्रंथांत सांगितले आहेत.] १७. सिंहासारखे. [सिंह=हिनस्ति (हिंसा करितो, मारतो)
 इति सिंहः । 'हिसि' या धातूपासून वर्णविपर्यय होऊन 'सिंह' हा शब्द झाला आहे. तसेच 'हंस',
 'गूढोऽध्मा' व 'वृषोदर' हे शब्द अनुक्रमें 'वर्णागम', वर्णविकृति' व 'वर्णनाश' हीं होऊन
 सिद्ध झाले आहेत. हे सर्व शब्द संस्कृत व्याकरणग्रंथांत एकाच श्लोकांत गोविले आहेत. तो श्लोक
 येथेंग्रमार्गेः—भवेद्वर्णागमादंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् । गूढोऽध्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशावृषोदरम् ॥]

2301 dt. 24. 4. 57

निद्रा, कीर्ति वरा, हो ! श्रीप्रद हा बाहु भृगुकुठारा हो. ॥ ८७
 भीम गडबडोनि उठे अंकीच निवास तीस दे बामी, ।
 चित्तीं म्हणे, 'बहुदिसां आतळलों या सतीस देवा ! मी.' ॥ ८८
 'दयिते ! कां आलीस ! प्रेमदे ! हा आर्द्र कां पदर जाये ! ! ।
 म्यालीस 'भीरु ! भय कां ? भेटें, त्यालाचि, कांप दरे ज्या ये. ॥ ८९
 तूं काय भार ? भौमिनी ! उतरसि मांडिवरुनि कां, बस ये, ।
 झालें काय ? वद सुदति ! सुमुखि ! सति ! रडूं नकोचि, थांब 'संये !' ९०
 देवी म्हणे, 'पुसतसां जाणुनिही खेद काय मातें, हो ! ।
 विनवा तुम्हीं तरि सुकृत जें 'बंधच्छेदका यमा तें हो. ॥ ९१

१. लज्जा देणारा. २. परशुरामाच्या परशूस. शृगु हें पद शृगु नामक व्यक्तिवाचक असून त्याचा उपयोग प्रस्तुत पद्यांत तत्कुलोत्पन्न पुरुष (परशुराम) या अर्थानें केला आहे; याप्रमाणेंच 'रघु' म्हणजे रघुकुलोत्पन्न पुरुष असा प्रयोग वारंवार आढळतो. ३. होवो. ४. मांडीवर. [अङ्कः समीप उत्सङ्गे चिह्ने स्थानापराधयोः' इति केशवः.] ५. स्थान. ६. डग्या. वामांकच स्त्रीचें वसण्याचें स्थान होय. ७. भेटलों, स्पर्शलों. ८. आवडती स्त्री=दयिता. 'उदायां देवि दयिते पुमानाह प्रियां प्रति । आर्यपुत्रं च जिवेश नाथ साप्याह वल्लभम् ॥' अशी सागरोक्ति आहे. [रंगनाथकृत टीकान्वित विक्रमोर्वशीयनाटक-पृष्ठ ५५-५६ पहा.] ९. प्रमदा=जिला प्रमद (हर्ष) असतो ती, उत्तम स्त्री. 'प्रमदः संमदे मत्ते स्त्रियामुत्तमयोषिति' इति मेदिनी. या गीतींत मोरोपंतांनीं वर्णन मोठें बहारीचें केलें आहे. याच्या पुढच्या दोन गीतीही मोठ्या सुंदर आहेत. प्रलेक विशेषण (दयिता, प्रमदा, भीरु इ०) मोठ्या खुषीनें योजिलें आहे. या गीतीच्या द्वितीयांशाचा अर्थः—'म्यालीस भीरु ! भय कां, भेटें त्यालाचि कांप दर ज्या ये.' ज्या (मला भीमाला; ही भीमोक्ति आहे) दर (इषत्, अल्प) कांप (कंप) ये त्यालाचि (सा मलाच) भेटें (भेट). तुझें दुःख पाहून माझ्या आंगावर रोमांच उभे राहिले आहेत त्या मला तूं भेट. 'त्यालाचि' असें म्हणण्याचें कारण पांडवांत द्रौपदीचा कळवळा विशेषतः भीमाला होता व हें समजूनच द्रौपदी त्याकडे दुःख निवारण करून घेण्याकरितां आली होती व हें भीम जाणून होता. रंगभूमीवर हा देखावा व त्या वेळची भीमाची व द्रौपदीची स्थिति व त्यांचे अनुरूप अभिनय हे पाहून मनाला जितका आनंद व्हावयाचा तितका आनंद कवीनें त्या देखाव्याचें शब्दचित्र काढून वाचकांना दिला आहे, असें म्हटलें असतां अतिशयोक्ति होणार नाही. या गीतीच्या चतुर्थ पादांत सुद्धा 'पर्यायोक्त' आहे. १०. भिन्नलेळा. ११. भिन्ने ! हे मयशीले ! ['भोहरातें त्रिलिंगः स्याद्वरयोषिति योषिति' इति मेदिनी.] १२. अल्प, थोडा. १३. भामिनी=कोपना स्त्री. ['कोपना सेव भामिनी' इत्यमरः. 'भाम्' (कोपे) या धातूपासून 'भामिनी' शब्द उत्पन्न झाला.] १४. ही भीमाची (गीति ८९-९०) प्रकटोक्ति आहे. १५. अध्याय १८-२० पहा. १६. पुण्य. १७. जें बंधच्छेदका यमा सुकृत [होतें] तें हो, तुम्ही विनवा=दुःखी व गांजलेल्या प्राण्यांस संसारबंधांतून मुक्त करणें हें यमाचें सुकृत. तें तुम्ही (भीमाला उद्देशून द्रौपदी म्हणले) विनवा (प्रार्थना करा)=माझा वध करून

पुसता, नसे स्मृति म्हणुनि, बहु उत्तम, सांगत्यें, बरें परिसा, ।
 पैरि साच निजाना, कीं लोहाची भीड काय जी ! पैरिसा ! ॥ ९२
 कृष्णसखी द्रुपदसुता धर्मखी सून पांडुराजाची, ।
 कविगण गणपति गाती कीर्ति सुधासिंधुपांडुरा ज्याची. ॥ ९३
 कवि जीस राजसूयामाजि, व्यापुनि मही नैमा, गाती, ।
 झाली विराटसदनीं सैरंध्री परम हीनभागा ती. ॥ ९४
 जी कुरुसभेंत नेली द्यूतजिता किंकीरी म्हणुनि अरिनी, ।
 बहु धाबरीच केली, जसि देउनि हाक 'हस्तिनी' 'हस्तिनीं; ॥ ९५

माझी ब्या त्रासातून सुटका करा म्हणजे तुम्हाला पुण्य लागेल. पण (कीचकाला मारून) मला बंध-
 मुक्त करण्याचे पुण्य जर तुमच्या नशिबी नसेल, तर ते (मलाच आपल्याकडे घेऊन गेल्यानें
 आणि बंधमुक्त केल्याने) यमाला तरी मिळो—असा कविद्वयार्थ समजावा. द्रौपदी ब्या बळेस अ-
 निशय गाजलेला असल्यामुळे असे तिनें म्हणणें केवळ स्वभावानुरूप होय.

१. ऐका. २. परि (पण—माझे वचन ऐकण्यापेक्षा) साच निजाना (खरोखर निजाना बरें !)
 कीं (कारण) लोहाची भीड परिसा काय जी ! (परिसाला कायशी पडणार आहे ? तिलमात्र
 पडावयाची नाही). ३. हा पाद सुभाषितरूप आहे. ४. अमृतसागराप्रमाणें शुभ्र. ५. ज्या
 पांडुराजाची कीर्ति इत्यादि. ६. राजसूययज्ञामध्ये. ७. आकाश व पृथ्वी यास व्यापून.
 ८. हतभाग्य. [गीति ९३-९४ याचे युग्म आहे.] ९. द्यूतात बिकलेली. १०. दासी. ११. ह-
 स्तीण. ['हन्'अंत शब्दास 'ई' प्रत्यय लागून स्त्रीलिंगी नांव होतात, जसे—हस्तिन्-हस्तिनी,
 करिन्-करिणी, दडिन्-दडिनी, वेत्रधारिन्-वेत्रधारिणी. हस्तिन्—ज्याला हस्त (सोड) आहे
 तो हस्ती—हत्ती. 'या शब्दावरून अपभ्रंश कसे चमत्कारिक होतात व भाषेतील शब्दसमूह
 कसा वाढत जातो हे चांगले लक्षात येण्यासारखे आहे. मूळ नक्षत्रवाचक शब्द 'हस्त' आहे.
 'अश्विनी,' 'मृग' ही नावे जशीं आकृतिसादृश्यावरून पडलीं आहेत त्याप्रमाणेच 'हस्त' हे नाव-
 ही हाताच्या आकृतीवरून वरील नक्षत्रास मिळाले आहे. पण अशी मूळ स्थिति असता मराठीत
 प्रयोग पहा कसे दृष्टीस पडतात!—'हत्ती गर्जायला लागला,' 'कोसळे हत्ती तर पाडील भिंती.'
 हा चमत्कार होण्यास दोन तीन कारणे झालीं आहेत. एक तर अगोदर 'हस्त' आणि 'हस्ती'
 (हत्ती) हें वर्णसादृश्य. दुसरी गोष्ट ही की, मधे वीज जी बंदीत पडली असते ती वरील नक्षत्र
 लागतांच पुनः गर्जायला जाते. तेव्हा गर्जनाची कल्पना साहजिक रीतीने 'हत्ती'वर बसतेच. ति-
 सरे असे की, हत्तीच्या दणक्याप्रमाणेच वरील नक्षत्राची गर्दी असते. हत्ती मोकळा सुटून झर बो-
 कळला तर गंडस्थलाच्या धडकानीं जसे काहीं राहू देणार नाही व सारा विध्वंस करून टाकील,
 त्याप्रमाणेंच हस्ताच्या अमळातही धडाधड घरे पडताहेत, बाऱ्याच्या सपाळ्याने मोठमोठे वृक्ष उपळ-
 ताहेत, विजाचा कडकडाट चाललाच आहे, मुसळासारखे धोघाटे चालून चोहोकडे गळवंत होऊन
 गेले आहे, हा प्रकार चोहोकडे दृष्टीस पडतो. याखेरीजही ही एक कल्पना लोकांच्या मनांत विव-
 लेली आहेच, कीं मेणाचा स्वामी जो इद्र लाचे हत्ती समूद्राचें पाणी सोडेंनें शोषून घेऊन चोहोकडे

कीचक नीच कर तिचा धरि, परि हरिची सखी न अनुसरली, ।
 कर आसुडितां पडतां खल, तेथुनि दूर ती सुतनु सरली. ॥ ९६
 खल दुर्दशार्थ सोडित होताचि, लज्जुनियां दया, लुगड्या, ।
 स्मरतांचि भीड पडली जीची, दीनांचिया दयालु गड्या. ॥ ९७
 पळतां पाठि सतीच्या लागे, वेणी धळनि, दे हिसके, ।
 स्वकराग्रेंहि शिवाया न रवि जिच्या कांतिसंपदेहि सके. ॥ ९८
 लत्ता हाणुनि मूर्छित केली सुकुमार मूर्ति भूपातें, ।
 अजि ! सोसलें कसें पतिव्रता ? सोसो ससम्य भूपा तें. ॥ ९९
 पंका बुद्धि करितसे सुयशाची वृद्धि, मृत्तिका कींची; ।

त्याची वृद्धि करतात !' (निबंधमाला—अंक ५३ पृष्ठ २३.) १२. सिंहांनीं. ['हरि' शब्दाचे अनेक अर्थ आहेत:—'हरिश्चंद्राकवाताश्रयकभेकयमाहिपु । कपी सिंहे हरेऽजेंऽशौ शके लोकांतरे पुमान् ॥' इति मेदिनी, अथवा 'यमानिलेंद्रचंद्रार्कविष्ण्वीशसिंहालुवाजिषु । शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥' इति [हर्षचरित—शंकरकृत टीका पृष्ठ १५० पहा].

१. पडतां=पडला तेव्हां. ['तां' प्रत्यय धातूस लागून झालेल्या वर्तमान कृदंतानें जीं वाक्यें होतात तीं पूर्ण करण्यासाठीं कालवाचक क्रियाविशेषणें आणि क्वचित् संकेतवाचक अण्वयें योजनावीं लागतात; जसें, 'स्मरतांचि' (स्मरली तेव्हां—स्मरली न स्मरली तोंच) भीड पडली जीची दीनांचिया दयालु गड्या' [गीति ९७], (२) 'पळतां (पळाली तेव्हां) पाठि सतीच्या लागे' [गीति ९८], (३) 'तव ते उठोनि धांवुनि पळतां (पळत होती तेव्हां) कवळुनि नीच कवरीतें' [गीति ६६], (४) 'गे गांजितां (जर गांजीत असेल तर) पर स्वस्तीतें न म्हणेल मानव रडवें' [गीति ७७], (५) 'कळतां (कळलें तेव्हां) म्हणे सुदेष्णा' [गीति ८०], (६) 'उच्छिष्ट चारितां (जर चारिलें तर) मज, मज करवीं धुववितांचि (जर धुवविलें तर) चरणातें' [गीति १८], (७) 'श्रीरामाच्या हरितां (हरिली तेव्हां) तसेजें खल खराखुरा मेल' [गीति १०५]. २. सुगात्री. ['सती' असा अन्य पाठ दोन जुनाट प्रतींत आहे.] ३. नीच कीचक. ४. लज्जुनियां दया=निर्दयपणानें, कठोरपणें. 'दया लुगड्या,' 'दयालु गड्या' हा पंतांचा आवडता यमक आहे. ५. कृष्णाला. येथें 'कृष्णाला' असें सरळ वर्णन न करतां 'दीनांचिया दयालु गड्या' असें पर्यायानें वर्णन केलें आहे म्हणून हें सुरेल पर्यायोक्त झालें. ६. आपल्या किरणामांनीं. (कर=हस्त, किरण.) ७. लावण्यातिशयास. या पद्यांत 'पर्यायोक्त' अलंकार आहे. यांत द्रौपदीला 'मोठी पतिव्रता' असें सरळपणें न म्हणतां 'जिच्या कांतिसंपदेहि रवि स्वकराग्रेंहि शिवाया न सके' असें पर्यायानें म्हटलें आहे म्हणून हा 'पर्यायोक्त' अलंकार होय. या पद्याच्या उभयार्धांत वर्णिलेल्या आतांच्या व पूर्वीच्या स्थितीतील वैषम्याकडे दृष्टि पोचविल्यास यांत विषमालंकाराची थोडी छटा मारते असें वाटेल. या 'पर्यायोक्त' अलंकाराचें लक्षण पुढें (गीति १७८) दिलें आहे. ८. भूमीवर पाडून, भूमीवर पतनानें. ९. सभासदांसह भूपा (विराटराजाला) तें सोसो (सहन होवो.) १०. ही समग्र गीति सुभाषितरूप आहे. ११. माती, नाश. १२. कच्ची (बुद्धि) सुयशाची मृत्तिका कारिते=असा भाव.

हरिनीं श्रुति करिली, कीं हंसांनींच वृत्ति काकाची. ॥ १००
 तेजे तुम्हां असतें तरि, उरता हाणोनि न बिटें लातेला, ।
 अहितायुला न पीतां ? तेजस्वी दीप न विटला तेला. ॥ १०१
 देवी ! वांचाया ? हे स्त्री, मातीसीच तुडविली, लाजो ।
 तोहि पती उद्धरिना अरिनें व्यसनांत बुडविलीला जो. ॥ १०२
 हे स्त्री नव्हे, 'प्रतिष्ठा तुमची, जरि ईस सोडितां पाणी ।

१. श्वानाचा स्वभाव, कुण्याचा स्वभाव, कुण्याचें वर्तन. २. कावळ्याची. ३. तेज=पराक्रम, प्रभाव. ['तेजो दीप्तौ प्रभावे च स्यात्पराक्रमरेतसोः' इति मेदिनी.] ४. जर (कीचक) लातेला हाणोनि (लाथ मारुन) उरता न=जीवंत राहता न. ५. हा संभावन अलंकार जाणावा. [संभावन= 'संभावनं यदीदं स्यादित्यहोऽन्यस्य सिद्धये'=असें झाले असतें तर असें होईल अशी सतर्क कल्पना करणें यास संभावन असें म्हणतात; जसें—जर शेष वक्ता असता, तर तुझ्या गुणाचें वर्णन झालें असतें; आल्याबाईला मित्रा असल्या तर तिला काका म्हटलें असतें; मी जर ब्रह्मदेव असतो, तर कस्तूरिकामृगाच्या अंडांतून गंधगुण काढून खलाच्या जिन्हेमध्ये ठेविला असता.] ६. शत्रूच्या आयुष्यास, शत्रूच्या जीविताला. 'अहितायुला न पीतां ? तेजस्वी दीप न विटला तेला.' प्रथम अर्थात द्रौपदी भीमाला म्हणजे, 'जर तुमच्यांत पाणी असते तर तो नीच कीचक मला लात मारुन जीवंत राहता काय ? (प्रभालंकार; उत्तर—न राहता) तसेंच तुम्ही शत्रूच्या आयुष्याला न पीतां ? खाला ठार न मारतां ? तेजस्वी दीप हा तेलाला न विटला=तेल पिण्याला जसा तेजस्वी दीप कधीं त्रासत नाहीं त्याप्रमाणें तुमच्यांत जर तेज असतें तर तुम्ही शत्रूचें आयुष्यरूपी तेल न पिते काय ? तेजस्वी दीप तेलास कधीं विटत नाहीं; जसें दीपाला मिळेल तितकें तेल हवें तसें तेजस्वी पुरुषाला शत्रु मिळतील तितके मारण्यास हवेत. यांत पांडवांना तेजस्वी दीप व अहितायुला तेल म्हटलें आहे. ७. अन्वय—देवा ! हे मातीसीच (मातीप्रमाणे) तुडविली (तुडविलेली) स्त्री वांचाया (जीवंत राहण्यास) लाजो, अरिनें व्यसनांत बुडविलीला (बुडविलेल्या स्त्रीला) जो पति उद्धरिना तो-हि वांचाया लाजोः=हे ईश्वरा ! कीचकानें लात मारुन मातीप्रमाणें मला तुडविलें त्याअर्थी जगण्यांत काय जीव आहे ? मरणें बरें. तसेंच आपल्या स्त्रीला शत्रूने संकटांत पाडलेले पाहून जो नवरा तिची कीच न करितां त्यापासून सुटका करीत नाही तोही मेलेला पुरवला, पण वांचणें खाला श्रेयस्कर नाही. ८. मातीप्रमाणें तुडविलेली स्त्री वांचण्यास लाजो. ९. मातीसारखीच. १०. हा अपन्हुति नामक अलंकार होय. उपमेयावर उपमानाचा आरोप करण्यासाठीं उपमेयाच्या स्वरूपाचा (गुणाचा) अपलाप (अपन्हुति) केला असतो तेथें अपन्हुति अलंकार होतो; उपमेयाच्या खऱ्या स्वरूपाचा अपन्हुत करून साबडर उपमानाच्या (नवीन गुणाचा) आरोप करणें, म्हणजे उपमेय असल्या आणि उपमान सल्या असें स्थापणें यास अपन्हुति म्हणतात. प्रस्तुत गीतींत द्रौपदीच्या स्त्रीस्वरूपाचा अपलाप (अपन्हुत) करून त्याच्या ठायीं प्रतिष्ठागुणाचा आरोप केला आहे, म्हणजे स्त्री (उपमेय) असल्या आणि प्रतिष्ठा (उपमान) सल्या असें प्रतिपादन केलें आहे. ही अपन्हुति अगदीं संस्कृत कविवर्यांच्या तोडीची असून किती तरी समयानुरूप आणि सुंदर आहे. हीं उद्येक्षेची छटा मारीत असल्यामुळे तसे ही फारच सुरेख झाली

धर्में चार्थें च असें बदलूं कां प्रथम जोडितां पाणी ! ॥ १०३

निस्तेज मीही, दीपकवर्तिहराचि ते खराखु, रौमेला ।

श्रीरामाच्या हरितां तैसेजें खल खराखुरा मेला. ॥ १०४

मज मरण सुसह, परि हें' दुःसह बहु, धौतया ! न 'रौमेला ।

रक्षी वरुनि जो जन म्हणती बहुधा तया नरा मेला.' ॥ १०५

दावी रडोनि झाले जे 'गंध उगाळितां स्वहात किणी. ।

भीम म्हणे, 'विधिलेखनि ! लेखनि नच वचकलीस घातकिणी.' १०६

आहे. दुसरी उदाहरणे:—(१) हा चंद्रमा नव्हे, तर आकाशगंगेतील कमळच आहे; (२) ही शब्दवृष्टि नव्हे, तर अक्षतवृष्टिच होत आहे; (३) हें मुख नव्हे तर चंद्रच आहे. ११. पाणी सोडणें=टाकणें, त्याग करणें, सोडून देणें. [कोणतेंही दान यथासांग व्हावें व त्याजवरील दात्याची सत्त्वनिवृत्ति व्हावी म्हणून पाणी सोडून त्या दानाची समाप्ति करतात, या आचारावरून पाणी सोडणें म्हणजे सर्वस्वी त्याग करणे असा अर्थ निष्पन्न झाला.]

१. कन्यादानप्रसंगी कन्येचा पिता (दाता) बरास म्हणतो:—'धर्में चार्थें च कामे च नाति-चरितम्या ज्येयम्'=हे विप्र ! धर्म, अर्थ, व काम या तिन्ही पुरुषार्थांचें संपादन तू (या कन्येला) सोडून करूं नको. यावर हात जोडून वर म्हणतो:—'नातिचरामि'=मी इला (या बभूला) सोडून (धर्मार्थकामसंपादन) करणार नाही. येथें या विवाहकार्योतील प्रतिज्ञाविधीस उद्देशून द्रौपदीची उक्ति आहे. २. हात. पाणी जोडितां=पाणिग्रहण करतां. ३. मीहि निस्तेज, तो (कीचक) दीपकवर्तिहराचि खराखु. द्रौपदी म्हणजे, 'वरें तुमच्यांत तेज नाही तर माझ्यांत तारि पाहिजे. होतें ? तेंही नाही; व तो कीचक हा दिव्याची वात हरण करणारा लहू उंदीर. द्रौपदी-ही निस्तेज (ज्योत विझलेली) दीपकवर्ति व तो कीचक तिचें हरण करणारा लहू उंदीर. ४. दिव्याची वात नेणारा. ५. कीचक. ६. प्रखर (दुष्ट) उंदीर. ७. रामा=जी. ८. त्या रामभायेंच्या तेजानें. ९. रावण. १०. हें पराधीन जिणें दुःसह. ११. हे देवा. १२. व्या-पल्या खीला. १३. स्वीकारून, अंगीकारून. १४. विराटराजाच्या बरीं द्रौपदीस चंदन उगाळण्याचें काम जसे असें वर्णन आहे. (अध्याय २० श्लोक २३-२६.) १५. घटे पडलेले. [किण=खत, चिन्ह, वण, घडा. 'किण'शब्दाला 'इन्' लागून किणिन् (किणी) असें विशेषण झालें. या प्रसयानें बहुत विशेषणें होतात. जसें, हल-हली (नांगऱ्या बलराम), धन-धनी, हस्त-हस्ती, पक्ष-पक्षी. इन् प्रत्यय अकारात नामास लागतो.] १६. हे ब्रह्मदेवाचे लेखणी ! हें 'चित्तन-धर्मोपेक्षि' (Personification) नामक अलंकाराचें उदाहरण आहे. जेथें अचेतन पदार्थांवर संचेतनाचा आरोप करून सचेतनाचा धर्म दाखविता असतो तेथें हा अलंकार होतो. येथें लेखनी अचेतन असून तिची क्रिया सचेतन ज्ञानसंपन्न मनुष्याप्रमाणें समजून तिची निंदा केळी आहे. याच अलंकारास 'अनेकविद्यामूढतत्त्व' ग्रंथांत 'चित्तनगुणोक्ति' असें नांव दिलें आहे. हा अलंकार इंग्रजी साहित्यशास्त्रांतून घेतला आहे. या अलंकाराचें अन्य उदाहरण:—'कार्णव्यं म्हणें पळ ४ मी० म० वि०

नेत्रे पुसोनि कंवळुनि भीम सतीला म्हणे, 'उगी, न रडे, ।
 अज्ञातवास नसता, तर अरिचें तैंचि मुरडितों नॅरडें. ॥ १०७
 धर्माज्ञेतें म्यालों मी साख्वि ! न 'अंधनंदनगदेते, ।
 सुख गुरुवचोनुगचि वपु दे, न सूरसगंधनंदनग दे तें. ॥ १०८
 एकांत नृत्यशालाशयनीं 'भेटे, असेंचि कर, जांये ! ।
 येईल तसेंच माझ्या नृहरीच्या यश जसेंचि करेजा ये. ॥ १०९
 काळाहि न 'भीतिस जी स्त्री तूं म्यालीस काय अल्पा या ? ।
 कैल्याया सत्य, स्मिर्त कर, म्हण 'नृत्यालयस्थतल्या या.' ॥ ११०
 कैल्यामिपुढें कूर्पी कृष्णे ! राहील काय ओलेंवा ? ।
 गरुड म्हणतां प्रतिभटा ! वांचेल कसा म्हणोनि 'ओ' लेंवा ? ॥ १११

इकडे पाहून सज्जन न पत्रिकेतुकडे । चर्मापरि लिहिलें कीं वपुचे मज्जनपत्रिके ! तुकडे ॥' [द्रो-
 णपर्व-अध्याय ३ गीति १३१ पहा]. १७. लिहितांना. १८. म्यालीस.

१. अध्याय २१ श्लोक ४९-५१ पहा. २. द्रौपदीचे सांवूनार्थ ही भीमोक्ति आहे. (अध्याय २१ पहा.) ३. 'अज्ञातवास नसता'—ज्ञातवास असता येथे दोन प्रकार असून त्यांचा लोप झाला आहे. ['संभाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ' इति वामनः (शिशुपालवध-सर्ग ४ श्लोक ५१ टीका), 'स्मृतिनिषेधसिद्धार्थेषु नङ्गप्रयोगः सिद्धः' इति अधिकारसूत्रम् (मेघदूत-उत्तरभाग श्लोक ४४ टीका)]. ४. हे 'संभावन' नामक अलंकाराचे उदाहरण समजावें. ५. अंध+नंदन+गदेते=आंधळा धृतराष्ट्र+पुत्र दुर्योधन+गदाकृप आयुधातें=दुर्योधनाच्या गदेने. ६. गुरुवचन पाळणारे. ७. उत्तम रस व गंध यांनी युक्त अशा नंदन नामक इंद्रोद्यानांतील ग (गीत). ग=गीत. [गं गीतं गा च गाथा स्यात्' इति एकाक्षरकोषः.] ८. हे गीत्यर्थं सुभाषितरूप आहे. ९. कीचक भेटे—असा भावार्थ. १०. हे भार्ये ! ['पतिर्भायां प्रविशति गर्भे भूल्लेह मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते । तज्जाया जाया भवति यदस्या जायते पुनः ॥' इति श्रुतिः.] ११. माझ्या करजा यश येईल—असा अन्वय. १२. नखांस. १३. 'काळाहि न भीतिस ती, स्त्रीधरि ! म्यालीस' असा अन्य पाठ आहे. १४. भीतिस=भ्याली असतीस. अन्वय—जी तूं स्त्री काळाहि न भीतिस (प्रत्यक्ष काळाकडे देखील म्याली नसतीस) ती (तूं) या अल्प (क्षुद्रा) म्यालीस काय ? १५. आपला संकेत-विचार कीचकास सत्य वाटावा यास्तव. १६. मंदहास्य. [स्मित=ईषद्विकसितैर्गडैः कटाक्षैः सौष्ठवान्भित्तैः । अलक्षितं द्विजद्वारैः सूक्ष्मानां स्मितं भवेत् ॥' इति चारित्रवर्धनः रघुवंश-सर्ग ९ श्लोक ३७ टीका.] १७. नाटकशास्त्रेतील पलंगीं (शयनीं). १८. प्रत्येकाळच्या अग्नीपुढे. १९. विहिरीत. २०. ओलावा राहणार नाही—असा काक्यर्थ जाणावा. २१. हें गीत्यर्थं सुभाषितरूप आहे. प्रतिभटा गरुड म्हणतां लावा ओ म्हणुनि कसा वांचेल ? असा या अर्थाचा अन्वय. गरुडानें प्रतिपक्ष्याला आम्हान केले असतां (हे प्रतिभटा असें म्हणतां) लावापक्षी त्याला उत्तर देऊन (ओ म्हणून) सामना करील तर तो जिवंत राहील काय ? अर्थात् राहणार नाही. गरुड 'अरे प्रतिभटा !' अशी हांक

उत्साहभरें हृदयीं पैवीं पौथोधिसाचि वाढत मी, ।
 पूर्वीच नृत्यशालाशयनीं जाउनि बसेन गौढतमीं. ॥ ११२
 मुळमुळ रडों नको सति! सीतेसहि सोडिलें न भोगानें, ।
 तेजें असोनिहि वरिले कालकृताभ्युदयल्य नैभोगानें. ॥ ११३
 हरिभक्तच्छल करितां तत्काल उल्लेख कां न भीचोर? ।
 निश्चय सँद्वन करितां, निजमार्ग मुल्लेख काननीं चोर.' ॥ ११४
 करतुनि खलवधनिश्चय तेथुनि गेली सती स्वशयनातें, ।
 कंठी क्षीपा स्मरोनि प्राणसख्या 'पुंडरीकनयनातें. ॥ ११५
 गांठी तिला पुन्हा तो खँल, जेवि 'पतंग' 'दीपकलिकेला, ।
 प्रार्थुनि म्हणे, 'सुमुखि! मज भज, तुजसीं म्यां चुकोन 'कलिकेला. ॥ ११६
 सुंदरि! विराट राजा नांवाचा जाण, साच मत्स्यप हा, ।
 'शृंगाररसतरंगिणि! तळमळतो संगमार्थ मत्स्य पहा. ॥ ११७
 जरि हा विराट राजा, तरि कांहीं कौल कां न वदला, गे!?! ।
 वृद्धकलत्र युंढ्या मज हें तेंवि पहावयासि पेंदें लागे.' ॥ ११८

मारील तर; [किंवा] 'तुझ्या बरोबर युद्ध करण्यास हा गरूड आला आहे' असें कोणी म्हणेल तर. 'ओलावा न राहणें' हें 'न बांचणें' यासारखें पूर्वार्थांत समजावें. पूर्वार्थांत 'अतिशयोक्ति' अलंकार मानावा. उत्तरार्थांत 'दृष्टांत' अलंकार समजावा. 'कल्याणीनें' भीम निगीर्ण केलेला मानून 'ओलाव्यानें' जिवंत राहणें निगीर्ण केलेलें समजावें. २२. हे शत्रू. २३. लावापक्षी.

१. तिथिविशेषी. [अमावास्या व पूर्णिमा ह्या पर्वकाळीं समुद्रास मोठी भरती येते, या गोष्टीकडे कविकटाक्ष आहे.] २. सागरासारखा. ['सा' हें 'असा' याचें संक्षिप्त रूप आहे—ब्राह्मणसा= ब्राह्मण असा=ब्राह्मणासारखा.] ३. निविड (गाढ) अंधकारांत (तमीं). ४. मुखदुःखाद्यनुभवानें, दुःखानें. ५. पराक्रम. हें गीसर्ध सुभाषितरूप आहे. ६. कालाच्या प्रभावानें प्राप्त झालेले उदय अस्त. ७. गगनचर सूर्यानें. ८. विदीर्ण होईल, फुटेल. ९. नीचांचें उर. १०. साधूंचें द्रव्य. ११. अरण्यांत. १२. रात्र. १३. कमलनयन (श्रीकृष्णातें). १४. दुष्ट कीचक. १५. हा उपमालंकार जाणावा. १६. शूलभ, टोळ. ['पतंगः शूलभे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः' इति विश्वः.] १७. दिव्याच्या ज्योतीला. १८. कलह. १९. मत्स्यदेशाचा स्वामी. २०. हे शृंगाररसाची नदी. २१. ज्या वेळेस राजसभेंत विराटासमक्ष कीचकानें द्रौपदीस लताप्रहार केला, त्यावेळीं. २२. वृद्धाची जी. ['कलत्र' (विवाहित जी) हा शब्द संस्कृतांत नपुंसकलिङ्गी आहे.] २३. तरणास. २४. राज्यपद. २५. ['लाग' हा धातु आवश्यकताबोधक असून याचें कर्तृपद बहुधा चतुर्थ्यत अवर्ते. बसं:— 'मज पहावयासि पद लागे', 'साची करणें लागे मज प्रतिका ती'.]

त्यासि खरें भासेसैं प्रियशिक्षित संस्मित स्वयें बैदली; ।

परि कांपली सतीची तव जैसी भंदमारुतें कैदली. ॥ ११९

खल पाय धरूं पाहे; सुमति म्हणे, 'कासया नति, सेरा हो । ।

'परि पात्र निर्जरहस्या आता वी' दास या न तिसरा 'हो.' ॥ १२०

'ते वाटे त्या हांलापानाद्यतिपातकायना सत्य, ।

मग मनि म्हणे, 'पिल्याचा पाहृतसे हात काय नासत्य'. ॥ १२१

केल्या संकेतातें ती निर्जरमणासि सूचवी रमणी, ।

विटेदृष्टि ते कलत्रीं भोवी खनखांत सूच 'वीरमणी. ॥ १२२

त्या शून्यनृत्यशालाशयनीं सौजेचि गुप्त भीम निजे, ।

जोगति ते स्वांकारें भुजगांच्या नित्य देति 'भी मनि जे. ॥ १२३

१. प्रियानें (भीमानें) शिकविलेलें. २. हसून. ३. अध्याय २२ श्लोक १६-१७ पहा. ४. मद बायच्या योगानें. ५. केळ. ['कदली' वन्यसां च रंभायां हरिणांतरे' इति विशः.] ६. धरूं पाहे=बळ इच्छी. 'पाहणें' याचा अर्थ 'इच्छिणे' असा आहे. (गीति ४३ व ४८ यांत 'भगूं पाहे' आणि 'मळबू पाहे' अशीं पदें योजिलीं आहेत तेथेंही हाच अर्थ दृष्ट आहे.) ७. 'कासया' हें रूप कवितेंत मात्र 'कशाला'बद्दल कधीं कधीं येते. कासया=कशाला. ८. नमन, पायां पडणे. ९. दूर व्हा. १०. परंतु. ११. आपल्या या गुप्त विचाराला, आपल्या संकेताला. १२. अथवा. १३. दोघो. १४. तें द्रौपदीभाषण. १५. हाल+पान+आदि+अतिपातक+अयना=मद्यपानादि अतिपातकाच्या स्थानास. (कीचकास.) १६. दिवस मोठा शाला असैं वाटून कीचकाची शंका. [पिलाचा=नापाचा, सूचीचा.] १७. हात पाहणें=हाताची नाडी पाहणे, प्रकृति कळी आहे हें जाणणे. [सूर्य लवकर कां मावळत नाही, यावर कीचकाची कल्पना=कीं तो कदाचित् आजारी असून त्याची प्रकृति नासत्य पाहत आहे म्हणून बिलंब झाला असावा.] १८. नासत्य=अश्विनीकुमार, आश्विनेय, वडव (अश्विनी)-रूपधारिणी सूर्यपत्नी संह्या (जाष्टी) हिला अश्वरूपधर सूर्योपासून झालेल्या दोन पुत्रांस अश्विनी-कुमार असें म्हणतान. यांतील ज्येष्ठाचे नांव नासत्य आणि कनिष्ठाचे वडव. हे देवांचे वैद्य होत, म्हणून यांस 'स्ववैद्य' अशी संज्ञा आहे. हे सप्तविध देवांपैकी होत. हे दोन भाऊ असल्यामुळें यांस नासत्यौ, अश्विनी, दस्तौ, आश्विनेयौ, वाडवेयौ असे साधारण नाव आहे. हे नकुलसहदेव यांचे जनक होत. १९. केल्या=केलेल्या. ['केला' 'ल'प्रत्ययांत रूपे यांचा बरी भूतकाळाच्या ठिकाणीं उपयोग होतो, तरी तीं मूळचीं विशेषणें होत आणि त्याचा तसा उपयोग कवितेंत प्रायः आढळतो. जसे-'जरि उकिरळांत पडला, मळला, न हिरा तथापि सामान्य'; 'निष्फळ होती मेंवें त्यजिलीं, आलीं हि जीविका शेतें' इत्यादि.] २०. आपल्या प्रियपतीला (भीमाला). २१. बारदृष्टि. २२. मानी. २३. घुरें, कांटा. २४. उत्तम वीर. (भीम.) वीर=जो याचकांला, मित्रांला आणि अरिजनांला परा-जुलें होत नाही तो वीर होय. युद्धवीर, धर्मवीर आणि दानवीर असे वीरांचे तीन भेद प्राचीन ग्रंथकारांनी केले आहेत. [रघुवंश टीका-सर्ग ११ श्लोक २० हेमाद्रि.] हें गीतार्थ सुभाषितरूप आहे. २५. संभ्याकाळीं. [संभ्या=सांज.] २६. 'जागति' याचा कर्ता 'ते' (भीममुक्त) जाणवा. २७. आपल्या आकृतीनें. २८. सापांच्या, जारांच्या. (भुजग=सर्प, जार.) हें गीतार्थ सुभाषितरूप आहे. २९. मीति.

शाली शाला केवल कृष्णा पोषुनि अंधकारा ती, ।
 जाणों सुयशोर्थ तमोगुण धाडी तेच अंधकाराती. ॥ १२४
 चिंत्तीं भीम म्हणे, 'सुरवर वे म्हणऊनि 'हा! सुरापसदा!' ।
 धिक् धिक् छी छी म्हणवुनि घेइल लोकांत हा सुराप सदा.' ॥ १२५
 आला त्या साध्वीसीं इच्छुनि जो परम नीच कामरण, ।
 प्राप्त न होईल कसें त्या मद्यमदां ध कीचका मरण ! ॥ १२६
 पाहे शयनीं निजला होता जो कांत कीर्तिवरटांचा ।
 बसल्या ज्याच्या दुर्जननागफणारूपकीर्तिवर टांचा. ॥ १२७

१. कृष्णवर्णा; (पक्षीं) साक्षात् द्रौपदीच. २. हा उपेक्षात्मक आणवा. येथें अंधकारावर (उपमेयावर) तो तमोगुणच आहे अशी उपमानाची संभावना केली आहे म्हणून हा उपेक्षात्मक होय. ३. तमोगुण=हा गुण प्रमाद, मोह आणि अज्ञान यांचा जनक आहे. (भगवद्गीता-अध्याय १४ श्लोक १७.) ४. अंधक राक्षसाचा अराति शत्रु. (शिव.) ५. भीम चिंत्तीं म्हणे, "सुरवर 'हा! सुरापसदा!' [असें] म्हणऊनि वे"—असा अन्वय. सुरापसदा=सुराधमा, सुरवर=इंद्र. येथे इंद्रकृत अहिल्याधर्षणाचा कथासंदर्भ आहे. भीम मनांत म्हणतो देवश्रेष्ठ इंद्रानें सुद्धां परदारधर्षणाने सुराधम म्हणवून घेतलें, मग मद्यपी कीचक अतिशय फजीत पावेलच पावेल. या पद्याचा अर्थ पुढे लिहिल्याप्रमाणेही होण्यासारखा असून तोच कदाचित् कवीचा अभिप्रेतार्थ असेल असे वाटतें. 'सुरवर वे म्हणऊनि हासुरापसदा' हासुरापसदा=हा+असुरापसदा असा पदच्छेद येथे करावा लागतो तो 'निरंकुशाः कवयः' या न्यायानें क्षम्य समजावा. असुरापसदाला (दुष्ट राक्षसालाही) 'हा म्हणऊनि' दुष्ट राक्षसालाही स्वकृतीने हाय हाय म्हणविण्यास लावून (हे कीचका!) 'सुरवर वे' सुर (देव) होण्याचा वर वे. (हे कीचका!) युद्धांत मरण आल्यानें तुझसारख्या राक्षसांभलाही स्वर्गाति मिळेल—असा भाव. ६. देवनीचा. ७. मद्यपी. ८. मदनयुद्ध. [पांचालीसंगमाच्या आशेनें कीचक नृत्यागारांत रात्रीं आला. अध्याय २२ श्लोक ३९-४०.] ९. निजलेला. १०. नवरा, पति. ११. कीर्तिरूप वरटा (हंसिणी)चा. [वरटा=वृणीते सेवते सरः वरटा=नी सरोवराचे सेवन करते ती=हंसी. हंसाची स्त्री वरटा आणि सारसाची लक्ष्मणा असे अमरात आहे. 'हंसस्य योषिद्वरटा' इत्यमरः, 'वरटा वरटीहंस्योस्तस्यती वरटः स्मृतः' इति तारपालः.] १२. (उत्तरार्ध.) ज्याच्या दुर्जननागफणारूप कीर्तिवर (दुर्जनाची नागफणारूप कीर्ति. येथें दुर्जनाला नागाची आणि दुर्जनकीर्तीला नागफणेची उपमा दिली आहे. जशी दुर्जनाची कीर्ति तशी नागाची फणा (फडा) असें समजावें. दुर्जनकीर्ति नागफणा असा समास केला असता तर बोटाळा न होता, पण 'कीर्तिवरटाचा' हें वळखरी यमक साबळें नसतें.) टांचा बसल्या. ज्या (भीमाच्या) दुर्जनरूप नागाच्या कीर्तिरूप फणांवर अनेक प्रसंगीं पूर्वी टांचा पडल्या होला. (जशा कृष्णाच्या कालियसर्पाच्या फणेवर.) ज्या भीमानें दुष्टांच्या कीर्तीला (याचा वध करून) धका बसविला म्हणजे त्यांचा वध करून आपलें यश वाढविलें त्या भीमाला इ० ('टांचा'. शब्दाकरितां 'नागफणा' हा शब्द घेतला.)

‘जों चांचपी तेंपाच्या, मृगपतिच्या जेंवि फेरूं आंगातें, ।
 करिती करकर, जाणों म्हणति जेंढवरासि ‘मरसि कां?’ गातें. ॥१२८
 ‘आलों तुज भेटाया घेउनि सर्वस्व हें उपायन, हो ! ।
 प्रमदे ! त्वत्प्राप्तीस्तव बहु केली विफल हा उपाय न हो. ॥ १२९
 असता दीप तरि सुमुखि ! मानुनि मज मूर्तमदन रमतीस, ।
 लटकी म्हणूनि हृदयामाजि न देतीस पद नरमतीस.’ ॥ १३०
 हळुच म्हणे भीम, ‘तुम्हीं सुमहागुणनदनदीप, कींशाला ।
 दीप ? प्रकाशली कीं पाडुनियां वंदेनदीपका शाला. ॥ १३१

१. जों=जेवघां, जेव्हां. [कवितेत कधी कधी संबंधी क्रियाविशेषणानंतर येणाऱ्या तद-
 नुरूप दर्शकक्रियाविशेषणाचा अध्याहार असतो, या नियमाचे हें उदाहरण आहे. येथे ‘तों’-
 दर्शक क्रियाविशेषण अध्याहृत समजावें.] २. त्या भीमाच्या. ३. सिंहाच्या. हा उपमालंकार जा-
 णावा. ४. कोल्हा. ५. करकर असा अनुकरणबोधक ध्वनि. ६. हा उपेक्षालंकार जा-
 णावा. याचें लक्षण:—‘संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परेण यत्.’ जेथे प्रकृत उपमेयावर हें उप-
 मानच काय अशी कल्पना (संभावना) केली असते म्हणजे प्रकृतावर अप्रकृताच्या धर्माचा
 आरोप अनिश्चितपणें केलेला असतो तेथे हा उपेक्षालंकार होतो. याची योजना करण्यांत ‘जाणों’
 ‘जणूं काय’ ‘वाटे’ ‘भासे’ ‘कीं’ ‘जेंवि’ ‘जणों’ अशा शब्दांचा उपयोग करतात. या अलंकाराचे
 हेतुत्प्रेक्षा, फलोत्प्रेक्षा इत्यादि अनेक भेद आहेत. वनपर्व—अध्याय १२ गीति १०-१५ यांत सेतुवर
 बाहुव अतिव्यसे अप्रकृत धर्माचे सहा आरोप केले आहेत म्हणून यांत उपेक्षालंकार शाला
 आहे. प्रस्तुत पद्यांत ‘करकर करणे’ या प्रकृत (प्रस्तुत) क्रियेवर अप्रकृत (अप्रस्तुत) ‘मरसि
 कां—असें म्हणणे’ या क्रियेचा आरोप (संभावना—कल्पना) अनिश्चितपणानें केला आहे.
 ७. मोठ्या वजनदार कीचकास; (पक्षी) महामूर्खास. ८. पलंगाची लांकडें. ९. ही कीचकोक्ति
 आहे. [अध्याय २२ श्लोक ४४-४६.] १०. नजराणा. ११. केला=केलेला. १२. हें ‘संभावन’
 नामक अलंकाराचें उदाहरण आहे. याचें लक्षण पूर्वी दिलें आहे. येथें ‘असता दीप’ हें पूर्ववाक्य
 संकेतदर्शक आहे, आणि ‘तरि सुमुखि ! मानुनि मज मूर्त मदन रमतीस’ हें उत्तरवाक्य अनुमान-
 दर्शक आहे. येथे संकेत खरा नाही म्हणून अनुमानही खरें नाही असा अर्थ जाणावा. १३. मनु-
 ष्यबुद्धीस. नरमतिस (नररूपी बुद्धीस, मी मनुष्य आहे देव नाही ह्या बुद्धीला) लटकी
 म्हणूनि (खोटी समजून) हृदयामाजि (हृदयांत, मनांत) पद (जागा) न देतीस. तूं दिवा असता
 तर त्याच्या उजेडानें माझें मदनतुल्य सौंदर्य पाहून मी देव नाही मनुष्य आहे ह्या बुद्धीला आपल्या
 हृदयांत जागा न देतीस म्हणजे तूं मला देव मानले असतेस. माझ्याविषयीची तुझी नरमति लटकी
 म्हणून तीस आपल्या हृदयांत पद न देतीस. १४. उच्छृंगणनदीचे समुद्र. १५. कशाला.
 १६. कीं=अशाकरितां कीं, कांकीं, कारण. १७. मुख्यरूप दीपकास.

तुमचें लोकांत, अहो! कीचक! सामान्य काय हो! शील! ।
 परि तूं वरटेसि कैरट नीच कसा मान्यकाय होशील? ॥ १३२
 संग्रासि उर्वशीच्या स्वप्नीं तरि काय गा! दैवा लाहे! ।
 सैरंध्री वीरवधू या तुज नरकाय गाढवाला हे. ॥ १३३
 नारद म्हणे मिळविलें यश निर्मुनि हेंचि रैन मंसातें, ।
 वंदावें माथां 'कीं' तुडवावें त्वां धुळींत मत्ता! तें? ॥ १३४
 धरितोसि जीविताशा तूं गैरैलप 'मंद नीच कींशाला? ।
 त्वंद्रक्तकर्दमें ही आतांचि भरेल कीचका! शाला. ॥ १३५
 'भगिनी रडेल तुज अनुमोदुनि नरकालयासि पाठवुनी; ।
 दुर्मंत्रीं सुखे पावे जी, हेमंतांत जेंवि पाठ उंनीं'. ॥ १३६
 ऐसें बोलुनियां धृतस्वलगल बेलेंजलधि तो भला बुकली, ।

१. स्वभाव. २. वरटा=हंसी. ३. कावळा. ४. मान्य शरीर ज्याचें असा. ५. उर्वशी—
 नरनारायण मुनींच्या उरुसमीपस्थ भागापासून (मांकांपासून) उत्पन्न झाली म्हणून या स्ववैश्येस
 'उर्वशी' असें नांव इंद्रानें ठेविलें. हिची कथा पुराणांत वर्णिली आहे ती:—वदरिकाश्रमीं
 राहून तप करण्याच्या नरनारायणांचें इंद्रास भय पडलें. तेव्हां त्यांस विग्र करण्यासाठीं इंद्रानें
 वसंत, काम आणि देवांगना यांस नित्याप्रमाणें पाठविलें. इंद्राच्या आज्ञेप्रमाणें अप्सरांनीं त्या
 ऋषीला भुलवून टाकण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला, परंतु ते काष्ठलोष्टाप्रमाणें अगदीं निर्विकार
 होते. याप्रमाणें त्या सर्वांचे प्रयत्न निष्फळ झाले. तेथील स्त्रियांचें लावण्य पाहून काम आणि
 अप्सरा यांस लाज वाटली. तेव्हां त्यांनीं परत स्वर्गास जाण्याचा बेत केला. हें जाणून नरनारायणांनीं
 'इंद्रासाठीं आश्रमांतील स्त्रियांपैकीं एकीस घेऊन जा,' असें सूचविलें. तेव्हां त्यांनीं उरुसमीपस्थ
 स्त्री पाहिजे अशी इच्छा दर्शविली, ती नरनारायणांनीं आपल्या तपःप्रभावानें पूर्ण करून उर्वशीला
 त्यांबरोबर पाठविलें. (भागवत-स्कंध ११ अध्याय ४ पहा.) ६. असंभवश्रौतक प्रश्न. येथें सप्ता-
 क्षरात्मक यमक आहे. ७. दवा=हिजडा; कलावंतिणीचा साजिंदा. दवा हा निंदाभ्यंजक शब्द
 साजिंदास लावतात. 'दवा' हा शब्द 'नामसुधाचषक' गीति ८८ यांत आला आहे. ८. वीरपत्नी,
 वीरभार्या. ९. नरशरीरी गाढवाला. १०. द्रौपदी. ११. माझ्या पिसानें (ब्रह्मदेवानें). १२. माथां=
 मस्तकीं. ['आ' हा सप्तमीचा प्रत्यय आकारांत पुढिगी नामास लागतो—माथां, गळां (गळ्यांत).]
 १३. 'कीं' याचे विकल्प, प्रश्न, आधार, कारण, असे अर्थ आहेत. प्रस्तुतस्थळीं 'कीं' म्हणजे 'किंवा'
 असें समजावें. १४. विषपान करणारा. १५. मंद=हृत्प्रभाय, मूर्ख. ['मंदोऽतीक्ष्णे च मूर्खे च क्षेरे चा-
 भाग्यरोगिणिः । अल्पे च त्रिषु पुंसि स्याद्वस्तिनासंतरे शनौ ॥' इति मेदिनी.] १६. कळाळा.
 १७. तुझ्या रक्ताच्या चिल्लानें. १८. सुदेष्णा. १९. जी वाईट मसळतांत सुख पावते, जशी हेमंती
 उन्हांत पाठ लोकर तापून सुख पावते, पण अंती ताप येऊन वाईट वाटते. २०. उन्हांत. २१. भरला
 दुष्टकीचकाचा गळा ज्यानें तो. (भीम.) २२. बलसमुद्र.

पावेल जय कसा प्रभुसेतुसर्वे करिल जो अंकाडु कैली ? ॥ १३७
 प्राणा मुकेल इच्छुनि सिंहीचे गजहि सैबहुमान झुंके, ।
 कां न मुके कोल्हा ? कां छी म्हणतिल त्या जनाधमा न मुके ? ॥ १३८
 प्रैबलासीं करिल स्त्रीस्तव धामृति कां न नीच मूढ कली ? ।
 सुकविहि दशमुख निजतनुसह कालवृत्ताननीं चंभू टकली. ॥ १३९
 ब्रह्माकरवीं स्मरवी मधुसूदनचरित जें पर्वनभू तें, ।
 कांपवि शेषफणेतें न विराटाच्याचि त्या भवनभूतें. ॥ १४०

१. श्रीरामाच्या सेतुरोवर. २. भोपळा. ३. कलह. हा प्रभालंकार आहे. येथे काव्यरथ घेतला पाहिजे. ४. ही सगळी गीति उत्तम सुभाषितांत गणण्यालायक आहे. सवहुमान गजही सिंहीचे मुके इच्छुनि प्राणा मुकेल; कोल्हा कां न मुके ? त्या जनाधमा मुके छी कां न म्हणतील ? मोठा हत्ती (गजश्रेष्ठ) देखील सिंहीच्या मुक्याची इच्छा करून मरेल; तर मग कोल्हा कां न मरेल ? अर्थात् मरेल. (आतांपर्यंत आलंकारिक भाषणानें कवीनें इष्टार्थ सुचविला, फिरून ज्यास्त स्पष्ट रीतीनें तोच अर्थ सांगितला आहे). आपल्यापेक्षां ज्यास्त पराक्रमी पुरुषाच्या स्त्रीचा अभिलाष जर कोणी धरील तर त्या जनाधमाला मुके देखील छी कां न म्हणतील ? गजाने सिंहीच्या मुक्याची इच्छा करणे यात काव्यलिंग अलंकार होतो. 'कां न मुके कोल्हा' यांतही प्रभालंकार व कैमुतिकन्याय होतात. तसेंच 'त्या जनाधमा मुके छी कां न म्हणतील ?' यांत 'अप्रस्तुतप्रशंसा' किंवा 'अन्योक्ति' झाली आहे. ५. चुंबनें. ६. मुकणार नाही ? ७. बलाढ्यजनाशीं. ८. मरेपर्यंत. ९. पंडित असूनही. [रावणानें वेदाचीं खंडे पाडिलीं इत्यादि प्रकार सुप्रसिद्ध आहे.] १०. काल-रूप वृत्ताच्या (कांडग्याच्या) आननांत (मुखांत.) ११. सेना. १२. यांत 'स्मरणालंकार' झाला आहे. स्मारक पदार्थ पाहून पूर्वानुभूत पदार्थाची स्मृति झाली म्हणजे 'स्मरण'लंकार समजावा. यांत 'स्मरणे' धातूचा किंवा तदर्थक धातूचा प्रयोग अवश्य असतो. याची उदाहरणे:—(१) अलि-पुंज देखतां मज सीतेचे केश लक्ष्मणा स्मरती; । तत्कवरीसम हे शिखी-पिच्छ-कलाप स्वमानसीं भरती. ॥ (मंत्ररामायण—किष्किधाकांड गीति ४.), (२) बहु रक्त दिसे, खेळुनि होय जसा काय बा ! गुलालतें; । पळतां कर्ण स्मरलें भिडनि पळे पोर बागुलालते. ॥ (द्रोणपर्व—अध्याय १२ गीति ८३), (३) अरिहरिपाहुनि सुटतां करि करि भूपति पलायन स्वरित, । स्मरलें सुरांसि तेव्हां कालयवनभीत शौरिचे चरित. ॥ (कर्णपर्व—अध्याय ३१ गीति ४३), (४) पार्थाचा धैर्य न दे रि-पुद्गमनीं त्या तदा शर थिराया; । तेव्हां मज आठवला बाळिवबळ्यात दाशरथिराया. ॥ (कर्णपर्व—अध्याय ३६ गीति ४५). १३. भीम. १४. भीमानें ज्या वेळेस कीचकाला आपटून ठार केला त्यावेळेस नुसती विराटाबाच्या बराखालील जमीनच कांपली नाही, तर शेषफणा कांपली म्ह० संपूर्ण पृथ्वीला धक्का बसला. या कृतानें ब्रह्मदेवाला विष्णूनें मधुकैटभ दैत्यांस मारिले त्या प्रसंगाची आठवण झाली. 'विराटाच्याचि त्या भवनभूतें' हें पद शिष्ट आहे. ज्यावेळीं विष्णूनें क्षीरसमुद्रांत मधुकैटभाला मारिलें त्यावेळेस फक्त विराटपुरुष जो भगवान् त्याची भवनभू (शेषफणा) हीच कांपली नाही तर तो धक्का सर्व पृथ्वीला पोचून ती मस्तकीं धारण करणाऱ्या शेषाच्या फणेंला सुद्धां कांप झुटला. येथें मधुकैटभ

दावी दुरूनि नरकग्रामाची भीम कीचका वेस, ।

कलिमाजि लघुत्वप्रद शक्तीस तसेचि नीच कावेस. ॥ १४१

जें सुयश पाकशाला मिरवी न हेंतेभकेसरिगुहा तें; ।

हें किति ? असो; निर्युद्धाविषयीं याची न ये सैरि गुहातें. ॥ १४२

जातां भीम म्हणे, 'गे ! अपराध तुझा करुनि पेर मेला; ।

वांचेल नीच कीचक कैसा लावूनि पाय पंरमेला ? ॥ १४३

त्या सीतेला वांसविवायससा, तुजहि कीचक विटाळी, ।

देखांस विष्णूनें मारिलें या कथेवर कटाक्ष आहे. सहस्रफणाधारी शेष आपल्या एका कलेनें क्षीर-समुद्रीं राहतो व त्याजवर विष्णु आपल्या एका कलावतारानें सर्वदा शयन करितो असा समज आहे, त्यास अनुलक्षून हें वर्णन आहे.

१. द्वार. २. कलियुगांत. ३. हें गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. ४. काव=गेळ. नीच (नीच लोक) कलिमाजि (कलियुगामध्ये) जसे कावेस तसेच शक्तीस लघुत्वप्रद (नीचपणा आणणारे) होतात=कावेचा जसा दुरुपयोग करतात तसाच शक्तीचाही दुरुपयोग करतात. प्रस्तुत स्थळीं कीचकानें आपल्या शक्तीचा यथोचित उपयोग केला नाही म्हणून त्यास नरकग्रामद्वार पाहण्याची वेळ आली असे सूचविलें आहे. जर त्यानें आपल्या शक्तीचा योग्य उपयोग केला असता, तर त्याजवर असा प्रसंग आला नसता आणि त्याच्या शक्तीस लघुत्व प्राप्त झाले नसतें, त्याच्या नीचपणानें त्याच्या शक्तीस लघुत्व आलें. कावेलाही नीच पुरुषांच्या योगानें लघुत्व प्राप्त होतें, कारण तिचा उपयोग संन्यासी यति इत्यादिकांनीं करावयाचा, असें असतां तदन्य लोक करतात आणि तेणेंकरून तिचा मान कमी होऊन तिला लघुत्व (हीनत्व) प्राप्त होतें. जो वास्तविक संन्यासी नाही तो केवळ कावेचा उपयोग करून संन्यासी बनतो आणि स्त्रियांशी संबंध ठेवून कावेला (कषायवज्जाला) कमीपणा आणतो. तसेंच नीच पुरुष गरीबास अथवा अनाथास गाजून आपल्या शक्तीचा दुरुपयोग करतो व कमीपणा आणतो. ५. मारिला आहे इम (गड) ज्या केसरीनें (सिंहानें) त्याची गुहा. यांत 'व्यतिरेक' अलंकार झाला आहे. येथे 'पाकशाला' उपमेय असून त्याचें 'गुहा' या उपमानाद्वन आधिक्य वर्णिलें आहे. या पूर्वीर्षांत उपमेय आणि उपमान यांचें साधर्म्य दाखवून पहिल्याचें आधिक्य दर्शविलें आहे. ६. नियुद्ध=सुजयुद्ध. ७. समता, बरोबरी. ८. षडाननातें. गुह हा देवांच्या सेनेचा नायक म्हणून याला सेनानी असें म्हणतात. ९. शत्रु. १०. श्रेष्ठला, श्रेष्ठ अशा तुला. ११. इंद्रकाकासारखा. या प्रसंगाची कथा रामायणांत आहे ती अशी:—राम अरण्यांत चित्रकूटपर्वतावर सीतेसह बास करीत असतां एकदां इंद्रकाक नामक कावळ्यानें सीतेच्या लावण्यास भुळून स्तनप्रदेशावर पक्षतुंडनखांनीं क्षत केले. तेव्हां रामानें खास या अविनयाबद्दल शासन करण्यासाठीं त्यावर इषीकालाचा प्रयोग केला, म्हणजे इषीका नांवाचें एक तृण (काश) आहे त्याची काडी अभिमंत्रित करून ती त्यावर सोडिली. या अज्ञापासून आपला बचाव करण्यासाठीं तो कावळा पुष्कळ फिरला, पण त्याचें रक्षण करण्यास कोणी धाडला नाही. तें इषीकाल त्याची पाठ धरून होतेंच. तेव्हां तो निरुपाय झेऊन, अज्ञाचाव सोडण्यास असमर्थ

त्या येहि दंडितो प्रभु, साहे दोषासि नीच, कैबि टाळी. ॥ १४४
 व्यसनीं प्रभु रक्षी, मी काय ? विसरलीस काय मे ! हरितें ? ।
 तैस्मरणदीप नैसतां व्यापिल तम कां न कायगेह रितें ? ॥ १४५
 ऐसेचि खल विदारुनि देइल बहु लाज 'भीमकर' पविला, ।
 ज्यांहीं न हांचे चित्तीं तोहि सतीकांत 'भीम' कैरपविला. ॥ १४६
 गुर्वीजा म्हणउनि ती जाय सती मृतविटासि लक्षाया, ।
 मानी दिधला कालव्याघ्राला मांसपिंड भक्षाया. ॥ १४७

होसता रामास शरण आला. सर्वनाशापेक्षां एकनेत्रनाश बरा अशी त्यानें आपल्या मनाची समजूत केली. तेव्हां रामानें त्याचा एक डोळा काढून घेउन त्याला मुक्त केलें-अशी कथा आहे. [अयोध्याकांड-सर्ग ९५.] या वेळेपासूनच काकाला 'एकाक्ष' 'एकनेत्र' असे नांव पडलें. अध्यात्मरामायणांत सीतेच्या पायाचा आंगठा काकाने नखांचे आणि चोचीचे प्रहार करून फोडला असें वर्णन आहे. [अध्यात्मरामायण-सुंदरकांड-सर्ग ३ श्लोक ५३-६०.] कावल्याचा स्वर्ग अशुचि मानतात ही गोष्ट सुप्रसिद्ध आहे.

१. त्या इंद्रकाकाला. २. या कीचकाला. ३. मुक्त, पंडित. ४. हा पाद सुभाषितरूप आहे. ५. येथें 'काय' याचा अर्थ 'तुच्छपणा' असा समजावा. ६. त्या हरीचें स्मरण हाच दीप. ७. नसतां=जर नाही तर=जर नसेल तर. [कवितेंत कधी कधी जर तर, जरी तरी हीं संकेतवाचक दोनही अव्ययें गाळतात, या नियमाचें हे गीत्यर्थ उदाहरण समजलें तरी चालेल.] ८. शरीररूप गृह. ९. ही गीति कव्युक्ति मानावी हे बरें दिसते. कारण वरीलच गीतींत 'माझ्या हातून काय झाले ? हें सर्व कृष्णप्रसादाचें फळ आहे.' असे भीम द्रौपदीजवळ म्हणतो. व यांत तो आपल्या पराक्रमाची महती गातो हें कसे संभवे ! तेव्हां भीमोक्तीचा शेवट १४५ गीतीच्या शेवटीं मानून ही कव्युक्ति समजावी. शिवाय भीमाच्या पराक्रमाची महती १४२ गीतींत कवीनें आपण तिन्हाइतपणें गाइली आहे तेव्हां भीमोक्ति १४३-१४५ समजावी. असे कित्येकांचें म्हणणें आहे. पण १४६च्या गीतीच्या पूर्वीर्धात 'भीमकर' असे पद आहे त्याचा अर्थ (विष्ककर) मनांत आणिला असतां आणि उत्तरार्धांत 'हाच' व 'तोहि' अशी पदे आहेत त्यांचा अर्थसंदर्भ पाहिला असतां, भीमोक्ति १४३-१४६ पर्यंत आहे असे म्हणणे भाग पडते. सारांश 'भीमकर' 'हाच' 'तोहि' हीं पदे पूर्वेक अर्थास बाधक होतात आणि भीमोक्तीतून १४६ वी गीति काढून टाकली असतां ह्या पदांचा निर्वाह नीटपणें होत नाही. शिवाय ह्या गीतींत भीम आपल्या पराक्रमाची महती गातो आहे हें म्हणणेंही या गीतीचा जो अर्थ दिला आहे त्याला अनुसरून नाही. १०. परमेश्वराचे (विष्णूचे) भयंकर हात. ११. वज्राळा. १२. ज्या खलांनीं. १३. मी भीम. १४. तो सतीकांत (शैवतीपति) भीम (शंकर). १५. शिव. १६. सतापविला, त्रासविला. १७. गुरु=नवरा. 'पतिरेको गुरुः क्षीणाम्' या म्यायानें गुर्वीजा [गुरु+आज्ञा=पति+निदेश] म्हणजे भीमाची आज्ञा असेच समजावें. [अध्याय २२ श्लोक ८४.] हा श्लोक असा आहे:—'गुरुरभिद्धिजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः । पतिरेको गुरुः क्षीणो सर्वस्याभ्यागतो गुरुः ॥'. १८. मेलेल्या जारास.

स्मित करुनि म्हणे, 'पापा ! कां रे ! प्राणादिसर्वहानीच्या !
 बीजा व्यभिचारित्वा भजलासि धरुनि गर्व, हा ! नीचा !' ॥ १४८
 साध्वी तेथुनि निघे चिंती पतिभुज मनांत हरिसारे, ।
 रौजसमापाळांतें दूरुनि म्हणे, 'समस्त परिसा रे ! ॥ १४९
 मत्पति गंधर्व, तिहीं सोडविलें, वधुनि कीचका, मातें. ।
 मेले दशाननादिक, तरि वश होतात नीच कामातें.' ॥ १५०
 सैरंध्रीनें कैथितां कीचकवधवृत्त, धांवले लोक, ।
 तदनुज उपकीचक शत ससुदेष्णविराट पावले शोक. ॥ १५१
 तें देखत, 'खांबाला आलिगुनि, दूर राहिली होती, ।
 कृष्णा मृतबंधूनीं सौश्रूत निरश्रु पाहिली हो ! ती. ॥ १५२
 बहूधा काल म्हणे तिस, 'मारिण खळ तव बळें, नसें दूरें, ।
 'अरिरक्त पहा 'दक्षिप्रय, गणपमुखस्थहि असा न सेंदूर.' ॥ १५३
 खंळ म्हणति, 'सस्मितमुखी ही सैरंध्री पहा उभी, मरण ।
 गुरु पावला येदर्थें करुनि पतींसीं जिच्या सुमीम रण. ॥ १५४

१. प्राणादिक सकल नुकसानींच्या मूळ कारणाला. २. 'हरिसारे' याचा अर्थ सिंहासारखे असा करावयाचा नाही, तर हरि म्ह० सिंह त्याचें सार म्ह० बल ज्यांत ते सिंहासारखे बलवान् (भुज) असा करावा. या पद्यात-पतिभुज हरि (सिंह) चिंती सारे=सगळे समस्त=सगळें इतिवृत्त-असाही शब्दार्थ केला तरी चालेल. ३. सभेंतील थोर पुरुषांला. [अध्याय २२ श्लोक ९० पहा.] ४. सारेजण, किंवा सकलवृत्त. ५. परिसणे=परिश्रवणें=ऐकणें. ६. त्यानीं. ['ही' हा तृतीयेचा बहुवचनी प्रत्यय प्रायः कवितेत येतो, जसे 'कुळशीलगुणाहीं तूं योग्या.'] ७. कथिले तेव्हां. ८. त्याचे (कीचकाचे) अनुज (धाकटे भाऊ). हे एकशें पाच होते. (गीति १६६ पूर्वार्ध पहा.) ९. सुदेष्णसह विराट. १०. अध्याय २३ श्लोक ४ पहा. ११. मृत (मेलेला) आहे बंधु ज्यांचा अशा उपकीचकांनीं. १२. रोदन करणाऱ्यांत. १३. निः+अश्रु=रहित+वाष्पोदक=अश्रु न ढाळणारी, रोदन न करणारी. १४. बहुधा=जसे काय, णू काय. येथे कवीच्या भाषणांत 'उपेक्षा' असून, 'कृष्णा निरश्रु' होती म्हणून ही उपेक्षा कवीने घेतली आहे. कालाच्या भाषणांतील उत्तरार्धांत 'व्यतिरेक' आहे. उत्तरार्धांत 'अरिरक्त' आणि 'गणपमुखस्थ सेंदूर' या उपमेय उपमानांचें साधर्म्य (दक्षिप्रयत्न) सांगून लगेचै वैधर्म्य (आधिक्य) दाखविले आहे, म्हणून हा व्यतिरेकालंकार झाला आहे. १५. दूर असून नको, जवळच उभी रहा, आणि मी दुष्ट उपकीचकांचा नाश करतो आहे तें पहा; असेंच णू काय काल तिला म्हणतो म्हणून ती जवळ खांबापाशी होती. १६. शत्रूचें रक्त. १७. दृष्टि स प्रिय. १८. गणपतीच्या मुखावरील, १९. दुष्ट उपकीचक. २०. खळांचें भाषण १५६ व्या गीतीच्या शेवटीं संपतें. २१. ब्येष्ट नांवा. (कीचक.) २२. जिच्यासाठी. २३. अलंत अर्थकर.

हूं, आणा, बांधा, हो ! ऐकाकी वीर हा न सेवु चिता, ।
 भेला स्वसंगकामें, तैसहगति कसि इला नसे उचिता ? ॥ १९९
 भावोजी ! जेणें या दासीस प्राप्त होय सुरता, तें ।
 वाइट काय ! म्हणा हूं, स्वर्गीं दोषें करुत सुरतातें.' ॥ १९६
 चालविली कृष्णसखी बांधुनि जसि ती स्वबंधुची किरंडी, ।
 चिरंडी तत्काळ न त्यां भीम विवेकी भला, न तो चिरंडी. ॥ १९७
 नेतां सती म्हणे, 'जरि वधितां मज, मारिता न हीं कामी, ।
 'गंधर्वराजमुत ! हो ! दीनापरि मारित्यें न होंका मी. ॥ १९८
 धांवा, उडांच घाला, मोंनी घाली, न नीच कांस, रणीं ।
 रक्षा स्वकीर्ति, घालूं पाहति मजमहिन कीचका सरणीं.' ॥ १९९
 श्रमला, परि भीम उठे, सुचवी, 'व्याकुळ न हो' असें निजला. ।
 गज गांजितां ब्रजस्था सिंही, राहेल सिंह कां निर्जेला ? ॥ १६०

१. एकटा. २. जिच्या संभोगाच्या इच्छेने. ३. त्याच्या बरोबर सहगमन. ४. भावोजी ! (हे विराटराजा !) या दासीला (द्रौपदीला) सुरता (सुरपणा=देवपणा) जेणेकरून प्राप्त होईल तें वाइट काय ? उपकीचक आपल्या मेहुण्याला (विराटाला) 'भावोजी' असें म्हणतात. बहिणीच्या नवऱ्याला 'भावोजी' असे म्हणण्याची वहिवाट आहे. या पूर्वार्धाचा अर्थ कोणी कोणी अन्य प्रकारे करतात तो असा:—'भावो, जी ! जेणे या दासीस प्राप्त होय सुरता ते'—जी ! (अहो !) ज्या योगें या दासीस (द्रौपदीला) सुरता (देवपणा) प्राप्त होईल तें (ही दासी) भावो (तें हिला आवडो. त्यांत वाइट काय आहे ?). ५. देवपणा. ६. अध्याय २३ श्लोक १०-११ पहा. ७. तिरंडी. ८. चुराडा करी, मारी. ९. विचारशील. १०. चिरडखोर. ११. नेली तेव्हां, नेत असता. १२. हा कामुक कीचक लक्षाग्रहा करता ना. १३. गंधर्वराजपुत्र जे धर्मभीमार्जुनादिक त्याची सांकेतिक नांवे जय, जयंत, विजय, जयत्सेन आणि जयदल अशी यथानुक्रम होनी. [अध्याय २३ श्लोक १२ पहा.] १४. मी दीनवाणी तुम्हांस हांका मारिल्या नसल्या. १५. स्वाभिमानाी पुरुष कांस घालतो, नीच पुरुष कांस घालीत नाही. कांस घालणें=तयार होणे, सिद्ध असणे. १६. येथे 'घाली' हे क्रियापद काकाक्षिगोलकन्यायाने योजावें. १७. कच्छ, कासोटा. १८. इच्छती. [पाहणे=इच्छिणे. पृष्ठ २८ टीप ६ पहा.] १९. चितेवर. २०. श्रमलेला, थकलेला होता तथापि. २१. ब्रजांत (कळपांत) असणाऱ्या, कळपातल्या. २२. निजला=निजलेला. हा 'प्रतिवस्तूपमा' नामक अलंकार जाणावा. यांतील समानधर्म अगदी उघड आणि प्रत्यक्ष नाही, बराच अनुमेय आहे. 'भीम उठे' आणि 'राहेल सिंह कां निजला ?' यांत भीम (उपमेय) आणि सिंह (उपमान) यांचा जाशुत असण्याचा धर्म एकच असून 'उठे' आणि 'कां निजला राहेल ?' या भिन्न शब्दांनी मात्र दाखविलेला आहे म्हणून ही प्रतिवस्तूपमा होय. यांत अन्योक्तीचीही छटा मारते. जेथे उपमानवाक्यात आणि उपमेयवाक्यात समानधर्म (साधर्म्य) शब्द-

निजवेषासह टाकी प्राकारावरुनि 'तो उडीला, हो ! ।

कां जीव म्हणेल पतन जरि हें लाहेल तरि कुडी लाहो ? ॥ १६१

द्याया त्या दुष्टांच्या जैणु अंतःपूर्व पुर विलापाला, ।

भेदानें दाखविलेला असतो तेथें **प्रतिवस्तूपमा** अलंकार होतो. 'आकाशांत रवि शोभतो, रणांत शूर साजतो'—यांत शोभणें हा एकच अभिन्न धर्म **शोभतो** आणि **साजतो** या भिन्न शब्दांनीं दाखविला आहे म्हणून ही प्रतिवस्तूपमा झाली. हिचें लक्षणः—'प्रतिवस्तूपमा तु सा । सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः ॥' [काव्यप्रदीप-१० उल्लास १५-१६ कारिका पहा.] हें गीलर्थ सुभाषितपर आहे.

१. गंधर्वांच्या वेषासारखा वेव करून. [अध्याय २३ श्लोक १७ टीका पहा.] २. तटा-वरून. मूळांतही 'प्राकार'च शब्द आहे. ३. तो भीम. (श्लोक १७-१९ पहा.) ४. यांत 'म्हणेल' शब्दाऐवजी 'म्हणे न' असे दोन शब्द घालवेत म्हणजे अर्थ जमतो, असें दिसतें. 'जरी हे कुडी पतन लाहेल तरी लाहो, (असें) जीव कां न म्हणे ?' प्रश्नालंकार. उत्तर—म्हणेल. भीमानें एवढ्या उंच जागेवरून उडी टाकिली हें मोठें साहस केलें. त्याचें कारण कवि सांगतातः—भीमाला त्या वेळेस असें झालें कीं जरी उंचावरून उडी मारण्यानें मरण आलें तरी पत्करलें, पण द्रौपदीला सोडविल्याशिवाय जगणें व्यर्थ आहे. या पद्याचा अन्य प्रकारें अर्थ कोणी कोणी करतात आणि तोच सरसहा भासतोः—भीमानें आपला सगळा पोषाख घालून तटावरून खालीं उडी घातली. जिवंत मनुष्य (जीव=प्राणी) हें पतन जर प्राप्त होणार तर कुडीला प्राप्त होवो असें कां म्हणेल ? शरीराला (पतनापासून) दुखापत व्हावी असें कोणी जिवंत मनुष्य म्हणणार नाही हें उघड आहे. याच कारणास्तव दुखापत होऊं नये या हेतूनें भीमानें सगळा पोषाख चढवून उडी टाकली. ५. लाभो, मिळो. ६. जाणो. ७. अंतःपूर्वपुर म्हणजे अंतःपुर. (अंतः आह पूर्वी असें जें पुर ते=अंतःपूर्वपुर=अंतःपुर, अंतःपुरांतील स्त्रीमंडळ.) त्या दुष्टांच्या अंतःपूर्वपुर विलापाला जणु द्याया—अन्वय. यांतील अलंकार उप्पेक्षा होय. 'अंतःपूर्वपुर' या शब्दावरील कोटी-प्रमाणें अन्य शब्दांवर केलेल्या कोट्या पंतांच्या काव्यांत क्वचित् आढळतातः—(१) 'आधीं भ या वर्णापुढें यांव रत स्थापी असे' (मूरारामायण). (२) 'यन्नामीं आधि त्रि प्रांतीं टा हा ज-कार त्यांमध्ये' (दिव्यरामायण). (३) 'ण पुढें मार्गे रा ज्या, तां राय कपीस भेटला वानी' (मात्रा-रामायण). (४) 'सृष्टु सुमंत्रोहि म्हणुनि त्यांशि म्हणे नामगा नसावि त्री' (वनपर्व-अध्याय १३). (५) 'स्वाद्या मित्रा तीचे दोषे तज्जन्में धन्यत्वा नो घे' सौम्यारामायण). (६) 'यन्नामीं ल-क्ष्माच्या अंतीं ण प्रेमानें घ्यावा संती' (सौम्यारामायण). (७) 'होतें आंगीं भटपण त्याचा आळा उमाप तिटकारा । खांतचि मला दुसरिया देता झाला उमापति टकारा ॥' (अनुशासनपर्व-अध्याय ६ गीति ३२). (८) 'दवडाय दीनांचीं दुःखें सर्वस्व वेचित्ती संत । संतप्ता निववी वन वन झुं-गारीं चकारवान् संत ॥' (नामरसायन ६४). (९) 'प्रथमचि सुगल मथी त्या; ज्याच्या नामांत या पुढें ये तू' (द्वितीय स्तोत्ररामायण-गीति ५६ उत्तरार्ध.) (१०) 'य प्रथम बंधु जीचा देह अझी भेटली पथी रामा । ते प्रेमें अनुलेपन देउन दे तोष माधवा रामा ॥' (मंत्रभागवत-दशमस्कंद, गीति ५१७.) यासारखी थोडीं बहुत स्थळें पंतांच्या काव्यांचें पर्यालोचन केलें असतां आढळणार आहेत.

जाउनि पुढेंचि भीमें तरु उपटुनि, त्यासि नुरविल पाला. ॥ १६२
 'बा! विटलासि सुबिरुदा केंवि?' असें केशवास हसतीला ।
 जाळावयासि घेउनि गेले जों ते श्वासह सेंतीला, ॥ १६३
 'तों तो गर्जोनि म्हणे, 'हा आलों, सर्व मारितों खळ गे ।।
 हे केवळ 'कंटक या राष्ट्रीं न बरे, जसे पथीं खळगे.' ॥ १६४
 बहु मळवळ मळवळ करि पाहुनि कुरुनायका, 'द्रैवे; यश तें ।
 अद्रुत, 'पक्षिपतिपुढें ठांकावें काय काद्रवेयशतें? ॥ १६५
 त्यजुनि पळाले 'पंचोत्तरशत मनुजाकृती पशु चितेतें, ।
 'अंजि! साहतील कैसें? शुचिदुःसह तेज जें अंशुचि ते तें. ॥ १६६
 'भीमप्रतापतपनें झाले बहु शुष्क ते जसे पळेवे, ।
 पळे वेंचें तों गांठी, हरिणाला हरिपुढें कसें पळेवे? ॥ १६७

१. भीम वाटेंत एक मोठा तालवृक्ष उपटून स्क्ंधावर टेवून साक्षात् दंडपाणि यमाप्रमाणें स्मशानांत सर्वांच्या आधी चितेसमीप जाउन उभा राहिला असें वर्णन आहे. (श्लोक २०-२४ पहा.)
 २. 'जो ते श्वासह हसतीला मतीला जाळावयासि घेउनि गेले, तों केशवास 'बा! सुबिरुदा केंवि विटलासि' असें [व तिला] 'गे! हा आलों, सर्व खळ मारितों. हे केवळ कंटक या राष्ट्रीं न बरे, जसे पथीं खळगे [न बरे, असे] तो गर्जोनि म्हणे'—असा या युग्माचा अन्वय. ३. उत्तम प्रतिज्ञेला. स्वभक्ताचे पालन कारणे या प्रशस्ततम ब्रीदाला (प्रतिज्ञेला) तूं देवा! कंटाळलास काय?
 ४. कृष्णास. ५. हंसगारीला. ६. कीचकप्रेतासह. ७. साध्वी द्रौपदीला. गीति १६३-१६४ यांचें हे युग्मक आहे. दोन पद्यांचा अन्वय असतां 'युग्म,' तीन पद्यांचा असतां 'संदानितक' 'विशेषक' किंवा 'युगवती,' चार पद्यांचा असतां 'कलापक' किंवा 'प्रभद्रक,' पांच पद्यांचा असतां 'कुलक' अथवा 'बाणावली,' अशा श्लोकसमूहास विशिष्ट संज्ञा आहेत. ['द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकम् । कलापकं चतुर्भिः स्यात्तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतम् ॥,' 'द्वाभ्यां तु युग्मकं संदानितकं त्रिभिरिष्यते । कलापकं चतुर्भिश्च पंचभिः कुलकं मतम् ॥'. अपरे तु पंचात्मकस्य बाणावलीति संज्ञामाहुः । यथा—'एकः श्लोको भुक्तं स्यात् द्वाभ्यां युगलकं स्मृतम् । त्रिभिर्युगवती प्रोक्ता चतुर्भिस्तु प्रभद्रकम् । बाणावली पंचभिः स्यात् पञ्चभिस्तु करहाटकाः ॥'. ८. तेन्हां. ९. कांटे. १०. खळसमूह. ११. चळवळ. १२. भीमा. १३. पळे. १४. गरुडापुढें. १५. ठाकर्णे=समोर उभें राहणें, सामना करणें. हा पादाधिक गीतंश सुभाषितपर आहे. १६. सर्पशतें. (काद्रवेय=कद्रूसुत. कद्रू=प्राचेतस दक्षाची कन्या, कश्यप ऋषीच्या तेरा स्त्रियांतील एक आणि समस्त सर्पांची माता.) १७. पांच अधिक शंभर कीचकबंधु. १८. हे धृतराष्ट्र. १९. निष्पाप नरालाही जें सोसण्यास कठीण. २०. ते पापी. २१. भीमप्रतापरूप सूर्यानें. (तपन=सूर्य.) २२. पाचोळा-वेळू-कडवीचा पाला. २३. अल्प काळ, क्षण. २४. जाई, वेंचून जाई. २५. सिंहापुढें. २६. हा पाद सुभाषितरूप आहे.

वधिले खल अपराधी गरुडें अहिसे, न लागतां पळ, ते; १
 वधिताचि भीम गांठुनि जरि लेंघुनि सैतसागरां पळते. ॥ १६८
 पुष्पोत्कर्ताचि दुसरी गणितील अजान कीचकवितोते ।
 जी कृष्णा साध्वी कां म्हणतील न जानकीच कवि तीते ! ॥ १६९
 भीम म्हणे, 'करिण तुझे सति ! मर्दुनि रिपुशंतायुते हित मी, ।
 बुडवी बळे अकाळीं' सद्देष महाशतायुतेहि तमीं. ॥ १७०
 छळिले दशाननें, परि झाले प्रसुंदार काय कौतर ते' ? ।
 भीती 'द्वंदासि कसे' हरिजन भैरवसिंधुनायका तरंते ? ॥ १७१
 जें कर्म सिधुं इतरां, मज हरिदासासि ओड वाटे तें, ।
 जा तूं आल्याचि पथें, जोंतों मी धरुन ओडवाटेतें. ॥ १७२
 जोडुनि यश मिरवे जन, परि भैरवजन कशास मिरवेल ? ।
 बहु पानवेल मिरवी तेंवि न मिरवी यशास मिरवेल. ॥ १७३

१. सर्प जसे. २. उल्लंघन करुन, वलांडून. ३. सप्तसागर=सात समुद्र=क्षारसमुद्र, क्षीरसमुद्र, दधिसमुद्र, घृतसमुद्र, इक्षुरससमुद्र, मद्यसमुद्र आणि स्वादुजलसमुद्र असे सात सागर. ['क्षीरोदो लवणोदक्ष दध्योदक्ष घृतोदकः । स्वादूदकः सुरोदक्ष तथैवेक्षुरसोदधिः ॥' इति वायुपुराणे—चा० हे०.] ४. पळाले असते तरी. ५. अपहृति व प्रक्षालंकार यांचा संकर. किंवा रूपक व प्रक्षालंकार यांचा संकर या पद्यांत झाला आहे. ६. रावणमाताचि. पुष्पोत्कर्ता ही सुमाली राक्षसाची कन्या आणि विश्रवा मुनीची भार्या. हिचे पुत्र दशमुख आणि कुंभकर्ण; विश्रवा+राका यांचीं अ- पलें खर आणि शूर्पणखा; विश्रवा+मालिनी यांचा विभीषण, असें वर्णन भारती रामायणांत आहे. [वनपर्व-अध्याय १० गीति ९-१२ पहा. काव्यसंग्रह-पृष्ठ १३९-१४० पहा.] ७. अज्ञ पुरुष. ८. कीचकाचे आईस, कीचकातें विणारीला. ९. त्या कृष्णेला. १०. शतदशसहस्र शत्रू. ११. साधुद्वेष. १२. महाशत (वर्ष) आयु (जीवित) ब्याला त्याला देखील, देवांचीं शंभर वर्षे ब्याचे आयुष्य आहे त्याला साधुद्वेष तमीं (दुःखात-अंधकारांत) बुडवितो. १३. सीता. १४. भयाभीत. १५. ते प्रसुंदार-असा अन्वय. येथें 'ते' हा पुल्लिङ्गी बहुवचनांत शब्द योजिला आहे, कारण त्याचें विशेष्य 'दार' आहे. दार (विवाहित बायको) हा शब्द संस्कृतांत पुल्लिङ्गी व नित्य बहुवचना आहे आणि त्याचा तसाच प्रयोग येथें केला आहे. दुसरे उदाहरण:-'आमंत्रुनि सत्येन सर्वे श्रीकृष्णदार जेवविले.' १६. सुखदुःखास. द्वंद्व=परस्परविरुद्धधर्मक जे पदार्थद्वय ते; जसे-सुख व दुःख, उष्ण व शीत इत्यादि. १७. हरिदास, भगवद्भक्त. १८. भवसमुद्रा. (सिंधु=नदी.) १९. तरणारे. हें गीतार्थ सुमाधितरूप आहे. २०. सागर. २१. कूप. २२. विराटाच्या महानसाला नातो. २३. आळमार्गानें, चोरवाटेनें, गुडवाटेनें. (अध्याय २३ श्लोक ३०-३१ पहा.) २४. हरिदास. २५. ही गीति सुमाधितरूप आहे. हें दृष्टांत अलंकाराचें उदाहरण आहे. याचें लक्षणाः-जेथे प्रकृत अर्थाचें, अप्रकृत अर्थाचा दाखला (उदाहरण-दृष्टांत) देउन समर्थन केलें असतें तेथें 'दृष्टांत'

ज्या स्तवुनि म्हणति हरिभुज, 'कवि हो ! आम्हांत पौरैवा घाला,' ।
 त्यासि जसे ते भ्याले, स्वप्नीहि तसे न पौरै वाघाला. ॥ १७४
 भाद्रचतुर्थी कृष्णादेहचि, बहुधा कैलाप हां, याला ।
 स्त्री बाल वृद्ध साधुहि पुरजन बहु धौकला पहायाला. ॥ १७५
 स्त्रीस विराट म्हणे, 'गे ! सरंध्राला निरोप दे, विनवीं, ।
 म्हण तीस त्वदतिक्रमजन्ये यावीं भयें न देवि ! नवीं. ॥ १७६

अलंकार होतो. यात विवप्रतिविम्बभावाने अथवा वस्तुप्रतिवस्तुभावाने दोन अर्थातील साम्याचे वर्णन असते, आणि दोन वाक्ये स्वतंत्र निरनिगळीं असतात. याचे साधर्म्यवैधर्म्यरूपामुळे दोन प्रकार आहेत. येथे 'जन यश्च जोडुनि मिरवें, परि भगवजन (यश्च) कशास मिरवेल !' हा विशेष अर्थ प्रकृत आहे, आणि याच्या समथनार्थे 'बहु पानवेल.....मिरवेल' ह्या अप्रकृत अशा विशेष अर्थाचा दाखला (दृष्टान्त) दिला आहे. मनुष्यांचे मिरवणे मुख्य असून मिरवेलीचे मिरवणे लक्ष-
 णिक भग्न, हे दोन्ही अर्थे स्वतंत्र वाक्यात आहेत म्हणून 'दृष्टान्त' होय. याची दुसरी उदाहरणे:—
 (१) 'करिल कसे माजर जे, दुष्कर हरिहनन काज बाधाम । न शक्ति अग्निविषु कसा, दिन-
 मणिचा करिल काजवा घाम ॥' (२) मृप म्हणे, 'न वरावा वसे ! जरि सुगुणसागर लवायु । शीतल
 मद सुगंधहि वद संवावा कसा गरलवायु ॥' [वनपर्व-अध्याय १३ गीति २१ पहा.] २६. मि-
 त्यांची वेग.

१. ज्या स्तवुनि. ज्या म्हणजे भीमाला. २. विष्णूचे भुज. ३. पुरुवंशोद्भव भीमाला. ४. गणना करा. 'अहो कवि ! आम्हामध्ये या पौरवाला (भीमाला) घाला' असे ज्याची प्रशंसा करून (दुष्टांचे निर्दोष करणारे असे) हरिभुज (विष्णूचे ही बाहु) म्हणताना त्या भीमाला पाहून पौर अखंत वा-
 बरून गेले. -विष्णुभुजांसारखा भीम दृष्टजनविश्वसमर्थ होता असे येथे सूचित केले आहे. ५. त्या भीमाला. ६. नगरवासी लोक. ७. गणेशचतुर्थी. ८. द्रौपदीदेह. ९. चंद्र. १०. हा=भीम चंद्र होय. हा रूपकालंकार होय. येथे भाद्रचतुर्थी हे उपमान आणि कृष्णादेह हे उपमेय यांचा अभेद वर्णिला आहे म्हणून हा रूपकालंकार. तसेच कलाप हे उपमान आणि हा भीम हे उपमेय यांचा-
 ही येथे अभेद वर्णिला आहे म्हणून हा रूपकालंकार होय. गणेशचतुर्थीच्या रात्री चंद्राला गणपतीचा शाप असल्यामुळे कोणी पाहत नाही, ही गोष्ट सुप्रसिद्ध आहे. गणपतीचे बंडील रूप पाहून चं-
 द्राला हसू आले तेव्हा गणपति रागावला आणि त्याने 'तुला जे कोणी पाहतील लांबवर मिथ्यापवाद येईल' असा चंद्राला शाप दिला. पुढे प्रसन्न होऊन चतुर्थीच्या रात्री जे चंद्राला पाहतील लांबवर आळ येईल असा गणपतीने उःशाप दिला. ही कथा स्कंदपुराणात नदिकेश्वरसनत्कुमारसंवादात आहे. [श्रीविश्वनाथदेवज्ञकृत ब्रजराज-चतुर्थीव्रत-स्यमंतकोपाख्यान.] ११. भ्याला. १२. कीचक-
 वधानंतर संपूर्ण नगरवासी लोक सरंध्रीविषयी संशयग्रस्त झाले. दिव्या योगाने सकल नगराचा नाश होईल, हिचे पति गर्भव महाबलाद्या, ही स्वतः रूपवती आणि पुरुषास तर विषय असत इष्ट, तेव्हा हिचा समागम अकल्याणप्रद होय असे पौरजनांचे भाषण ऐकून राजासही तसेच वाटले, तेव्हा तो सुदृष्टोला म्हणाला. १३. अध्याय २४ श्लोक ९-१० पहा. १४. तुझी अमर्यादा के-
 ल्याने झालेली.

मुलविल गंधें, रूचिर स्त्री धूर्तिमती सैरा, न राहो ती; ।	
दुःसह कामविकार स्त्रीरत्नास्तव सुरां नरां होती. ॥	१७७
गंधर्वभयें काळिज धडधड उडतें करें पहा मे । हें ।	
त्वद्वंधूंचीं झाली धुंगपत् शून्योत्सवें महा गेहें. ॥	१७८
येतां मार्गी पाहे येद्वारीं भीम तें महानस ती ।	
स्वविवाहमंडप गणी, मानी वृत्तोपयम मंहा न सती. ॥	१७९
स्मित करुनि म्हणे, 'त्रात्या त्या गंधर्वाधिपा असो नमन, ।	
विसरेल कसें व्यसनी अभयें सुख पावले असोन मन ?' ॥	१८०
बल्लव म्हणे, 'विराजे पाणि श्रितंममवनें न वलयशतें, ।	
केले केलेत्रक्षण पतिनें, तरि काय हो ! नवल यश तें !' ॥	१८१
ये उत्तरा पहाया सांडुनि गाण्यास नाचण्यासहित, ।	
केवि म्हणेल रसैज्ञा सोडुनि शालीस नाचण्यास हित ?' ॥	१८२
रोमाच तिच्या देही विजयश्रवणी उभारती, वाटे ।	
भेटे खेळवळविजयी साक्षादेवीस भारती, वाटे. ॥	१८३

१. सुंदर नारी. २. वारुणी. ही गीति सुभाषितरूप आहे. ३. एकदम. ४. उत्सवविहीन. हें पर्यायोक्त नामक अलंकाराचे उदाहरण आहे. अथे वाच्यवाचकांशिवाय रूपांतरानें (पर्यायाने) एकाद्या गोष्टीचे प्रतिपादन असते तेथे हा अलंकार होतो. येथे नुसत्या भावांची गेहें शून्योत्सवे झालीं असें पर्यायाने प्रतिपादन केले आहे, तुझे बंधु मरण पावले असें वाच्यवाचकाच्या योगे थोडक्यांत सांगितलें नाही. ५. ज्याच्या द्वारात. ६. वृत्त (झाला) उपयम (विवाह) ज्यात (असा मंडप). ७. ती ते महानस स्वविवाहमंडप गणी (समजे), सती (पतिव्रता), वृत्तोपयम [मंडप] (वृत्त=झालेला; उपयम=विवाह ज्यात तो मंडप) मंहा (मोठा) न मानी; प्रथम सैरंभ्रीला तो महानस आपल्या विवाहमंडपासारखा वाटला, पण फिरून विचार करिता तो विवाहमंडपापेक्षाही जास्त महत्वाचा वाटला, 'ते महानस ती सती (द्रौपदी) स्वविवाहमंडप गणी (समजे), [त्या] वृत्तोपयममहा (ज्यात विवाहोत्सव झाला अशा) [मंडपाला स्वविवाहमंडप] न मानी (समजली नाही),' असा या पद्याचा अर्थ सरळ आणि सुरस दिसतो. ८. रक्षणकर्त्या. (अध्याय २४ श्लोक १५) ९. शोभे. १०. आश्रितजन रक्षणाने. ११. ककणक्षणे. १२. बायकोचे रक्षण. १३. जिह्वा. यात 'दृष्टात' अलंकार झाला आहे. यात 'पाहणे' आणि जिह्वेने 'चाखणे' हे दोन धर्म भिन्न असल्यामुळे विब-प्रतिबिम्बभाव समजला पाहिजे. १४. तिच्या (उत्तरेच्या) देही विजयश्रवणी (सैरंभ्री दृष्टाच्या ता-वडीतून सुटून सुखरूप आली हें ऐकुन) रोमाच उभारती, खलबलविजयी (दृष्टाचे सैन्य जिंक-णाऱ्या) देवीस (महिषासुरमर्दिनी दुर्गेला) भारती (सरस्वती) वाटे (वाटेनें) भेटे (भेटली)—[असें] वाटे (वाटले) यांत उच्चेष्टालंकार झाला आहे. १५. मार्गात. १६. खलसैन्य जिंकणाऱ्या. १७. प्र-सन्न दुर्गेला. १८. सरस्वती.

‘गे! सखि! सैरंध्री! कसें झालें! कसि गे! सुटोनि आलीस?’ ।
 ऐसें बृहन्नडाही तीस पुंसे जेंवि आलि आलीस. ॥ १८४
 तीस म्हणे सैरंध्री, ‘तुज मजसीं काय उत्सवद नोंतें? ।
 स्पर्शेल, वृत्त वदतां, खेलनाम प्राप्तकुत्स वदनातें. ॥ १८५
 तुज लाभ काय यांत व्यासंग ल्यजुनि नृत्यगानाचा? ।
 जा सकळा, मंदृत्तश्रवणानें काय कृत्य? गां, नाचा.’ ॥ १८६
 बोले बृहन्नडा, ‘प्रौक्सहवासें दुःख सुख तुजें शिवतें, ।
 नेणें जन मन, साक्षी विश्वाचा एक जाणतो शिव तें.’ ॥ १८७
 गेली राजगृहीं तों तीस सुदेष्णा म्हणे, ‘न कोपावें, ।
 सैरंध्री! भूप भितो, तूं या नगरीं वसों नको, पावें.’ ॥ १८८
 कृष्णा म्हणे, ‘त्रयोदश दिवस वसो दे’ असेंचि वद राजा, ।
 अयश न यावें तुमच्या यावें अर्धस्वल्प सुयश पदरा जां. ॥ १८९
 तेथुनि नेतील मला गंधर्व, बैहुंप्रसाद करितील, ।
 हरितील ताप तुमचे, ज्ञाति संपूर्वजहि कीर्ति वरितील.’ ॥ १९०
 वदतां असें समंजस मग केंवि म्हणेल तीस ती ‘जौच’? ।
 अपराधलवहि नसतां कां हो! सोशील ती सती जौच? ॥ १९१

१. अध्याय २४ श्लोक २० पहा. २. सखी. ३. सखीस. ४. माझ्या वृत्तांतानें तुला आनंद होईल असे तुझे माझे काय नातें आहे? ५. टुष्टाचें नांव वदनाला स्पर्श करील. ६. व्याला कुत्सा (मिंदा) प्राप्त झाली ते. ७. उद्योग. ८. सगळ्या जणी जा. ९. माझी हकीकत ऐकून तुम्हाला काय करावयाचें आहे? १०. गान करा, आणि नृत्य करा. ११. पूर्वसहवासामुळे. १२. जाणत नाही. १३. महादेव. १४. द्रौपदी उत्तरादि राजकन्येसह सुदेष्णेच्या मदिरात आली तेन्हां तिला विराटाज्ञेनें म्हणाली. १५. राजा तुझ्या गंधर्वांना भितो. १६. प्रसन्न हो. १७. तेरा दिवस. (अध्याय २४ श्लोक २९.) वामनकृत विराटपर्व-अध्याय ३ श्लोक २५३-२६१ पहा. १८. बहु. १९. व्या तुमच्या पदराला. २०. तुमचे कल्याण करतील. २१. वडिलांसहित. (अध्याय २४ श्लोक ३०.) २२. जाच=निघून जा, राहू नको. सर्व कामे एकीकडे ठेवून चालती हो. [येथें ‘च’चा अर्थ ‘आग्रह’ मानावा.] २३. जाचणूक. पंतांच्या या एका अध्यायांतील कथाभाग वामनानें तीन अध्यायांत बाँणला आहे. जेथें पंतांच्या १९१ गीति आहेत तेथें वामनाचे ५२० श्लोक आहेत, हें पंतांच्या विस्तारमीरुजाचें उत्तम दर्शक होय.

अध्याय दुसरा.

'गंधर्वानीं वधिला, सिंहांनीं चपळ नीच कैपि साच, ।
 होता मैद्यप निह्णप पेरयोषित्सक्त कीचक पिसाच. ॥ १
 तो आपणचि न केवळ पावे सानुजहि पैतकी नाश, ।
 देतो संकुटुंबाही पापरता नरकपात कीनाश. ॥ २
 ऐशी वार्ता परिसुनि गेले दुर्योधनाकडे चर ते ।
 जे पांडवशोधार्थ क्षितिवरि सर्वत्र निल्य संचरते. ॥ ३
 ते चर कथिती त्या धृतराष्ट्रसुता पांडवप्रभावार्ता, ।
 हे मात्र कीचकाची तैदेरिहृदंबुजरविप्रभा वार्ता. ॥ ४
 'कीचकनिधन परिसतां, तो पांडवशत्रु परमकर्कश ते ।
 कोणाचें कृत्य असें पाहे शोधुनि मनांत तैर्कशते. ॥ ५
 मग बोले, 'सर्वत्र भ्रमले निरर्लेस सुंदास हे रानीं, ।
 पांडवशोध कराया चित्त न केलें उदास हेरानीं. ॥ ६
 कर्णा ! ते मेले, कीं गेले योगें सैकाय बाहेर ? ।

१. येथें कीचकवधपर्व संपलें, आतां गोहरणपर्वस आरंभ होतो. अनेक गंधर्वानीं कीचकास मारिलें असेच मूळांत आहे. [अध्याय २५ श्लोक २१.] २. वानर. ३. मय पिणारा. ४. निर्लज्ज. ५. परजीवपट. (योषित्=स्त्री.) ६. धाकट्या भावांसह. (अध्याय २५ श्लोक १.) ७. यांत 'का-व्यलिंग' अलंकार झाला आहे. 'पातकी' या शब्दांत 'नाश पावे' याचा हेतु आहे, म्हणून हा 'का-व्यलिंग' अलंकार समजावा. समर्थनीय अर्थाचे समर्थन केलें असतां 'काव्यलिंग' अलंकार होतो. ८. कुटुंबसहित पापासक्त जनांला; हें गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. या उच्चारावार्ता 'अर्थोत्तर-न्यास' नामक अलंकार झाला आहे. ९. यम. १०. दूतहेर. (पांडवांचा शोब लावण्यासाठीं दुर्योधनानें अनेक हेर बाहेर पाठविले होते तेच हे दूत.) ११. पृथ्वीवर. १२. संचार करणारे. १३. दुर्योधनाला. १४. पांडवपराक्रमाने पीडिलेला अशा. १५. तत्+अरि+हृद्+अंबुज+रवि+प्रभा=साचे (दुर्योधनाचे)+शत्रु+हृदय+कमळ+सूर्य+कांति=सा दुर्योधनाचे शत्रु जे पांडव त्यांच्या हृदयकमळास सूर्यप्रभेप्रमाणें संतोषप्रद (वार्ता). १६. कीचकाचें मरण. १७. परिसलें तेव्हां. १८. फार भयंकर, मोठ्या साहसाचें. (कर्कश=साहसिक.) १९. शेंकडें तर्क करून, अनेक कल्पना मनात आणून. हें ठरीव यमक. २०. फिरले. २१. आलस्यरहित. २२. उत्तम दूत. २३. गुप्त बातमी काढणाऱ्या दूतांनीं. २४. किंवा. [येथे 'की' विकल्पाधेक आहे.] २५. योगसामर्थ्यानें. [समाधायुक्त योग्यास आलौकिक शक्ति प्राप्त होतात, योग्यास भूत भविष्य आणि वर्तमान कळवें, त्यास ताऱ्यांच्या गतीचें ज्ञान होतें, ताराव्यूहाचें ज्ञान होतें, दुसऱ्याच्या चित्तवृत्ति त्यास कळतात, कंठकांचा त्रास त्यास होत नाही, तो पाण्यावरून सहज चालून जाऊ शकतो, त्यास भूक तान लागत नाही, आस आकाशमार्गांनीं जातो येतें, कोणतेही राज त्यास मार्ग शकत नाही—इसादि अनेक अमानुष शक्ति योग्यास प्राप्त होतात असें कर्णन योगशास्त्रावरील ग्रंथांत आढळवें.] २६. देहासहित.

हे शोधितील असतां, नसतां, करितील काय बा ! हेर ? ॥ ७
 बोला हो ! सम्य ! तुम्ही योग्य वदाया मतिप्रति, ज्ञाते ।
 हरितिल न पद, प्राणहि, नेउनि सिद्धिप्रति प्रतिज्ञा ते. ॥ ८
 मुचली युक्ति करावी, मग जरि दैवें न होय शोध न हो, ।
 अज्ञातवास उरला अत्यल्पचि कीं अहो ! यैशोधन हो ? ॥ ९
 दूर चढोनि पडावे ते गोमयगोलकार कीटकसे ।
 अस्खलित उच्चपदनीप्रति 'लंघूं पाहतात नीट कसे ?' ॥ १०
 कर्ण म्हणे, 'प्रेपावे ते देवां ! देवपतिसमा ! हेर, ।
 ज्यांच्या वाटे प्रभुचें लघुहि गुरुहि कार्य मतिस मीहेर. ॥ ११

१. [पृथ्वीवर] असतां (असले तर) हे हेर [त्या पांडवांस] शोधितील [पण पृथ्वीवर] नसतां (नसल्यास) काय बा ! (कर्णा !) [हे हेर] करितील ? २. मतिप्रति (बुद्धिवादाला) वदाया योग्य तुम्ही [आहा.] ३. ते ज्ञानी (विचारशील) [पांडव] प्रतिज्ञा (त्रयोदशवर्षे वनवासांत काढण्याची) सिद्धिप्रति (यथासांग शेवटास) नेउनि, पद (राज्यपद) न हरितिल प्राणहि [हरितिल.] पांडव त्रयोदशवर्षे वनवासांत काढून (१२ वर्षे वनवास व १ वर्ष अज्ञातवास) फक्त आपले राज्यच हरणाढ नाहीत, तर त्याबरोबर आपले प्राणही हरतील. कारण दुर्योधन पांडवांस राज्य देण्यास तयार न-
 व्हता, तेव्हां कीर्वांचे प्राण घेउन राज्य घेणे पांडवांस आवश्यक होतें. ४. न हो=न होओ=न होवो. ५. सम्य हो ! (यश हें धन ज्याचे ते). ६. गोमयाचे (शेणाचे) गोलकार (गोळे करणारे). [गोमय=शेण. 'मय'प्रत्यय नामांला लागून नाम प्रदर्शित वस्तूचा 'केलेला' अथवा 'झालेला' अशा अर्थाची विशेषण होतात, परंतु 'गो'शब्दापुढे हा प्रत्यय पुरोषार्थी होतो असा नियम आहे.] ते (पांडव) गोमयगोलकार (शेणाचे गोळे करणाऱ्या) कीटकसे (किड्यांप्रमाणे) दूर चढोनि पडावे (उंच चढून पुन्हा घसरणे) [असें असून] अस्खलित (स्वलन न पावतां, न घसरतां) उच्चपदनीप्रति (उंच जागेवर) नीट (सरळ) कसे लंघूं पाहतात=जाऊ इच्छितात ? शेणांत उड्डवणारे किडे भितीवर काहीं अंतरावर चढून तेथून घसरतात; पुन्हा चढण्याचा प्रयत्न करतात पण फिरून घसरतात या-
 प्रमाणेंच अगदी शेवटाला जाण्याचा त्याचा प्रयत्न सिद्धीस पावत नाही. [हा चमत्कार पावसाळ्यांत तर पुष्कळदां पाहण्यांत येतो;] त्याप्रमाणेंच ह्या नीच पांडवांची स्थिति व्हावी असें असून ते कांहीएक अडथळा न येता थेट राज्यपद भिळविण्याचा प्रयत्न कसा करितात ? शेणाचे गोळे क-
 रणाऱ्या किड्यांप्रमाणे आजपर्यंत दूर चढलेले (अज्ञातवासांत) असे पांडव खाली घडघडले पाहिजेत, परंतु तसें न होतां, ते उच्चपदनीचें (सार्वभौमाचें-दुर्योधनाचे) उजू उल्लंघन करूं पाहतात हें कसे ? गोमयगोलकार=शेणाचा गोळा करणारे=ज्यांचें जीवित केवळ व्यर्थे असे. ७. पतन पावल्या-
 बालून. ८. लंघूं पाहतात=लंघायास इच्छितात=लंघण्याची इच्छा करतात. ९. अध्याय २६ श्लोक ८-१२ पहा. १०. राजा !. ११. इंद्रसमा !. १२. ज्या हेरांच्या मतीला. १३. स्वामीचें. १४. येथे 'माहेर' शब्द किती सम्यक्प्रयुक्त आहे पहा.

न दिसति, म्हणुनि केवळ काय नसति गुर्जरीस कुंच ! राजा ! ।
 वेडाचि तो, न दिसले भूमिगतहि पांडुपुत्र कुंचरा जा.' ॥ १२
 तों दुःशासन बोले, 'ते भोगुनियां श्रमा न वेंचावे, ।
 कां न मरावे व्यसनीं ज्यां अधिमहाहि मानवां चावे ?' ॥ १३
 श्रीद्रोण म्हणे, 'शिव ! शिव ! मरतील महेनुभाव कां गा ! ते ? ।
 व्यसनीं जरि गडबडते साधु, तरी यांसि सुज्ञ कां गाते ? ॥ १४
 रवि नदळेचि, गिळी परि उगळी खळ मलिन मंद राहु टळे, ।

१. गुर्जरी=गुजराथ देशांतील स्त्रीस. २. हा टप्पांत पंतांस कां पसंत पडला कोण जाणें. गुर्जर देशांतील स्त्रियांचे स्तन इतके झांकलेले असत कीं ते असूनही नाहींत असें वाटे. जगन्नाथराय यांनी श्लोकाचा अर्थ कसा असावा याविषयी एक पद्य केलें आहे त्यांतही गुर्जरीस्तनगूढत्वाचा उल्लेख केला आहे:—'अर्थो गिरामपिहितः पिहितश्च कश्चित्सौभाग्यमेति मरहट्टवधूकुचाभः । नांप्रीपयोवर इवातितरां प्रकाशो नो गुर्जरीस्तन इवातितरां निगूढः ॥' याचा भावार्थ:—मरहट्ट (मारवाडी) स्त्रियांच्या स्तनाप्रमाणें जेव्हा कवितेचा अर्थ घड उघडा नाहीं व घड झांकलेला नाहीं तेव्हां फार खुलतो; परंतु आंध्रदेशांतील स्त्रियांच्या स्तनाप्रमाणें जेव्हा अगदीं उघडा असतो अथवा गुर्जर देशांतील स्त्रियांच्या स्तनाप्रमाणें जेव्हा अगदीं अत्यंत गूढ (झांकलेला) असतो तेव्हा शोभत नाहीं. ३. पृथ्वीवर असणारे. ४. पृथ्वीसंचार करणाऱ्या (हेरास) (अथम दूताला). ५. जा=ज्या (कुचर हेराला). ६. अध्याय २६ श्लोक १४-१८ पहा. ७. न वांचावे=वांचले नसावे. [श्रमा भोगुनियां—श्रम भोगिले यामुळें वांचले नसावे, 'वाचावे'=(वांचावेत) हें संशयार्थदर्शक विध्यर्थाचें अनेकवचनी रूप समजावें. वांचण्याचा संभव नाहीं—असें येथें ह्या विध्यर्थरूपाणें सूचविलें. [निविड अरण्यांत सर्पदंश होऊन पांडव मृत झाले असतील अथवा संकटात पडून नष्ट झाले असतील, अशा अर्थाचें दुःशासनाचें भाषण मूळात आहे.] ८. न मरावे=मेले नसावेत. ते कां न मरावे ?=अर्थात् मेले असावेत—असा काकर्थ येथें इष्ट आहे. हें गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. ९. संकटी. १०. मानस-व्यथारूप सर्प. ११. अध्याय २७ श्लोक १-१० पहा. १२. थोर, उदारमनस्क, उदारमति, महामनस्क, महाशय. १३. भ्रम पावते, मोह पावते. १४. पंडित. १५. गाते. हें संकेताधी तृतीयपुरुषाचें अनेकवचन आहे. या गीत्यर्थातील दोन वाक्ये जरि तरी या संकेतदर्शक अग्न्यानीं जाळिली आहेत. यांत 'साधु जरि व्यसनीं गडबडते' हें संकेतदर्शक पूर्ववाक्य होय आणि 'तरी सुज्ञ यांसि कां गाते' हें अनुमानदर्शक उत्तरवाक्य होय. येथें पूर्ववाक्यातील संकेत खरा नाहीं, तेव्हां उत्तरवाक्यातील अनुमानही खरें नाहीं, पण जर संकेत खरा नसताही तो खरा मानिला तर अनुमान खरें होईल—असा याचा अर्थ आहे. याचें दुसरें उदाहरण:—'प्राकृत पांडव असते, तरी हेही केंवि न भ्रमते' मोरोपंत. हें गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. १६. न हाले. रवि नदळेचि, खळ मलिन मंद राहु गिळी परि उगळी, टळे; साधु गुर्वपदेही न भी, न चळे, केंवि अचळ राहुटळे [न चळे]—अन्वय. सूर्य हा आपल्या जाग्यावरून तिळभर हालत नाहीं; बरी दुष्ट राहु झाला,

गुर्बापदेहि साधु न मी, न चळे जेवि अचळ बाहुटळे. ॥ ११
 त्या आधिस्तव होइल आबडि भलत्याहि काय हो! मरणीं! ।
 तैशा धीरां धीरां करणारां स्वपरकायहोम रणीं. ॥ १६
 न पडो दृष्टि पैरांची म्हणुनि तपःसिद्धिने स्वपदरानें ।
 ते झांकिले न दिसती, पांडव गेले मरोनि न देरानें. ॥ १७
 भीष्म म्हणे, 'या कुरुगुरुसम हित' मित अन्य बोलका नाही, ।
 हितकामें प्रींशावे यांचेचि, न अन्य बोल कानाहीं. ॥ १८
 जरि विश्वगुरुत्व असे कर्तृत्वास्तव अर्जा, तरि पुराणा ।

गिळतो तरी पुन्हा सोडतो व टळतो (आपण नाहीसा होतो). जे साधु लोक आहेत ते मोघ्या वि-
 पर्त्तीत सुद्धां डगत नाहीत व मोठे वावटळ आलें असतां ज्याप्रमाणें अचल (पर्वत) बिलकुल हालत
 नाही त्याप्रमाणेंच ते न हालतां स्वस्थ असतात. १७. ओकून टाकी, सोडी.

१. मोघ्या आपत्तीनें. २. बाहुटळ=वावटळ=वाहटळ=वायधूळ=चक्रवात. ही गीति सुभाषितरूप
 आहे. ३. त्या आधिस्तव (वनवास व अज्ञातवास ह्या संकटामुळे) भलत्याही (भलत्याच मनुष्याला,
 असाधारण पुरुषांना) [भलत्याही याचे प्रयोजन काय ते पहा] तैशा धीरां धीरां स्वपर काय होय
 रणीं करणारां मरणीं आबडि होईल काय हो? पांडवांना जरि वनवासासारखी संकटें भोगावीं
 लागलीं तरि त्यांच्यासारख्या धैर्यशाली, बळवान व आपल्या आणि शत्रूंच्या देहांचा भारातीर्थी बळी
 देणाऱ्या असाधारण पुरुषांना अन्य रीतिने आपला प्राणांत करण्याची इच्छा होईल काय? कधीं
 नाही. 'पांडवांचें म्यालांनी भक्षण केलें असेल अथवा विषमस्थिति प्राप्त होऊन ते नष्ट झाले अ-
 सतील' अशा आशयाचें जें दुःशासनाचें म्हणणें आहे तें केवळ चुकीचें अथवा अगदीं असंभाव्य
 असे द्रोणाचार्य सिद्ध करूं पाहतात. पांडव शुद्धात्मे नीतिमान् सत्यवान् शुचि शूर आणि धर्मज्ञ
 आहेत, तेव्हां ते भलत्याच मार्गानें आपला देहांत करून कधींही घेणारे नाहीत व त्यांचा नाशही
 झाला नाही, असें द्रोणाच्या भाषणाचें तात्पर्य आहे. हा प्रभालंकार. ४. आपल्या आणि शत्रूंच्या
 देहाचा होम. ५. शत्रूंची (दुष्टांची) दृष्टि न लागो म्हणून. ६. आपल्या पदराने. हे द्रोणाचें आ-
 षण मूढांशीं ताडून पाहिलें असता लक्ष्मीसुताने सत्यवतीसुतावर कडी केली आहे असे कोण. म्ह-
 णणार नाही? ७. झांकिले=झांकिलेले. ८. अध्याय २७ ओक ६ पहा. ९. भयानें.
 १०. अध्याय २८ ओक २-३३ पहा. ११. द्रोणासारखा. १२. कल्याणप्रद. १३. वक्ता. [बो-
 लका=फार बोलतो तो, बोलण्याचा ज्याचा स्वभाव तो. धातूस 'का' प्रत्यय लागून धातुप्रदक्षित
 क्रिया करण्याचा स्वभाव ज्याचा—अज्ञा अर्थाचे शब्द होतात. 'बोलका' या शब्दांत थोडी निंदा-
 म्यंजकता आहे तथापि वक्ता, वाक्मी याच अर्थी त्याचा प्रयोग प्रकृत स्थळीं केला आहे असें सम-
 जावे. द्रोणास मूळांत 'तत्त्वार्थदक्षिणान्' असें म्हटले आहे.] १४. हितेच्छु पुरुषानें. १५. कानांहीं
 प्राशये=आदरपूर्वक ग्रहण करावे=मन लावून प्रेमपुरःसर ऐकावे. १६. या द्रोणाचे. १७. विश्वाचें
 जनकत्व, सकल जगताचें कर्तृत्व. १८. विश्व उत्पन्न करण्यास्तव. १९. ब्रह्मदेवा. २०. अनादि
 (पुरुषाला).

ज्या पुरुषा ध्यातो त्या कृष्णासहि मत्त अज्ञातरिपु राणा. ॥ १९

जेथें ते तेथें कृतयुगधर्म समस्त, तोचि वर देश, ।

ऐसा तैन्महिमा कीं त्यां हरिहरही प्रसन्न वरदेश. ॥ २०

धर्मस्थिति तेथें कृतयुगगुण हे स्पष्ट दाविली खुण, गा ! ।

उमगा बरें चतुर हो ! तो साधु तपःसमृद्धिचा कुणगा. ॥ २१

प्रासाद सद्गुणांचे ते पांच, तसीच ती सभा सौवी, ।

त्यांची भेटि अशुचि जी दृष्टि न झालीच तीस भासावी. ॥ २२

उघडहि निधी अभाग्या न दिसे, मलिना जनाहि अत्रिज, गा ! ।

तेजस्वी कां मरैतिल ! भीतिल ते कोपल्याहि न त्रिजगा. ॥ २३

१. अज्ञा ज्या पुराणा पुरुषा ध्यातो त्या कृष्णासहि अज्ञातरिपु राणा मत (मान्य) [असे]-असा अन्वय. २. मान्य. ३. धर्मराज. (ज्याला शत्रु उत्पन्न झाला नाही तो-हा यौगिक अर्थ होय, पण 'धर्मराज' हा रुढ अर्थ आहे.) ४. ते=पांडव. ५. कृतयुगधर्म=कृतयुग हें चार युगांतील एक होय. यालाच सत्ययुग म्हणतात. युगानुरूप धर्म निरनिराळे आहेत. कृतयुगांत प्रधान धर्म तप आहे. या युगांत धर्म चतुष्पाद असतो. यांत कोणालाही अधर्म करून कशाचीही प्राप्ति होत नाही. या युगांतील लोक सदा प्रियवादी, दांत, सत्यपर, शुचि, दानशील, वदान्य, अनसूयक, अनभिमाना असे असावयाचे. याप्रमाणें कृतयुगधर्म आहेत. ६. उत्तम, श्रेष्ठ. ७. त्या पांडवांचा महिमा (मोडेपणा.) ८. वरदात्यांचे ईश्वर. ९. धर्माची वसति. १०. तो धर्मराज. ११. एकांती संग्रह करून ठेवण्याची जागा, गुप्त भांडार. १२. गृह. १३. सद्गुणांची सभा. १४. सहावी. ते पांच (पांडव) सद्गुणांचे प्रासाद तसीच ती सवी [सद्गुणांची] सभा; जी दृष्टि अशुचि न झालीच तीस त्यांची भेटि भासावी. पांच पांडवांना पुरुष म्हणून सद्गुणांचे प्रासाद म्हटलें आहे, त्याचप्रमाणें सहाव्या द्रौपदीला स्त्री म्हणून सद्गुणांची सभा म्हटले आहे. जी दृष्टि (अशुचि न) पवित्र आहे (मलहीन; पक्षी पापहीन) तीस त्यांची (पांडवांची भेट होईल). जे पुण्यवान् लोक आहेत त्यांच्या पांडव दृष्टीस पडतील, इतरांना त्यांचा शोध लागवयाचा नाही. ते पाचजण सद्गुणांचे वाडे (प्रासाद) आणि ती सहावी सद्गुणांची सभा. ज्याच्या दृष्टीवर पापाचें पडळ आलेलें नसेल त्यांस त्या पांडवांची ओळख पटल्याशिवाय राहू नये. ज्यांची दृष्टि अपवित्र झालेली नाही अशा शुचिजनांच्या दृष्टीस ते पांडव पडतील. १५. अभाग्या (दुदैवी पुरुषाला) उघड ही निधी (द्रव्यसंचय, ठेवा जर उघड्या जागेवर असला तरी) न दिसे [तसेंच] मलिना जनाही (पापी नरांनाही) अत्रिज (अत्रिक्रवीपासून झालेली दत्तमूर्ति, दत्तात्रय) [न दिसे] गा (अगा). 'गुरुचरित्रांत' असे लिहिलें आहे कीं, श्रीदत्तात्रेय हे दररोज वेष पालटून (कधीं मलंगाचा वेष, कधीं योग्याचा इ०) भिक्षा मागण्याकरितां पृथ्वीपर्यटन करित असतात. जे पुण्यवान् लोक आहेत तेच फक्त दत्ताची फेरी आपल्या घरी आली असतां हे दत्त म्हणून ओळखतात, परंतु पाप्यांना ते मुळींच ओळखत नाही. १६. दत्तात्रेय. १७. पांडव मेले नाहीत आणि मरावयाचे नाहीत, त्यांचा नाश व्हावयाचा नाही, ते स्ववीर्याने कोठें तरी गुप्त आहेत, असा भीष्माच्या नेळण्याचा कटाक्ष आहे.

अज्ञातवासपण म्हणउनि सुनिपुण गुणसमुद्र ते, जैन हो ! ।
 लावाया वेड तुम्हां म्हणतात, 'प्रकट आत्मतेज न हो'. ॥ २४
 कृपहि म्हणे, 'कुरुवर्या ! तैन्मार्गण तों अशक्य दैक्षमते, ।
 जें पाठवाल यावरि चतुर चरप्रवरलक्ष अक्षम तें. ॥ २५
 अज्ञातवास दुष्कर, परि तेंदवधि निपटें अल्प उरला, गा ! ।
 त्वच्छत्रांस म्हणेलचि भीमाचें वैज्रकल्प उर 'लागा'. ॥ २६
 गांठी तुम्हांसि त्यांसी पांढीलचि वाढिला विरोध रणीं, ।
 वाटे म्हणालचि, 'असुविसधूंत विरेल, तरि विरो धरणी.' ॥ २७
 शोध कराल तरि करा, सत्वर सिद्धा कराचि परि सेना, ।
 गुरुमुद्दामोक्तातें राया ! हितकाम कोण परसेना ?' ॥ २८
 बोले त्रिगर्तराज, 'प्रस्तुत पांडवदशा विराटा हो. ।
 प्रोत्साहि त्यजुनि म्हणे न शिखंडीचा परां विरा टाहो. ॥ २९
 मेला कीचक घेता पीडुनि बहुधा करा त्रिगर्तीच्या, ।
 त्याचा आम्हां, तेंवि न पोथा बहु धाक रात्रि गर्तीचा. ॥ ३०

१. अज्ञातवास करण्याची प्रतिज्ञा केली म्हणून. २. कौरव्य जन हो ! ३. स्वप्रभा, स्वपराक्रम.
 ४. न व्हावे, होऊ नये. ५. अध्याय २९ श्लोक २-१४ पहा. ६. त्यांचे शोधन, त्या पांडवांचा
 शोध. ७. चतुरमते. ८. दूतश्रेष्ठ चरप्रवरलक्ष=श्रेष्ठ दूतांचे लक्ष, लक्षावधी श्रेष्ठ दूत. ९. पांड-
 वांचा शोध लावण्यास असमर्थ. १०. त्या अज्ञातवासाचा अवकाश. ११. अगदीं. १२. वज्रासारखे
 कठोर. १३. पांडील=घडवील. विरोध रणात गांठी पांडील=असा अन्वय. १४. वाढलेला.
 १५. वैमनस्यभाव. १६. रक्तसागरांत. १७. विरणे=झरणे=विरळ होणे=विरघळणे=रस=द्रव
 होणे. १८. वडील, मित्र आणि स्वजन यांच्या वचनाते. १९. हा प्रक्षालंकार जाणावा. २०. सु-
 शर्मा. (अध्याय ३० श्लोक २-१३ पहा.) २१. पांडवांची दशा विराटराजाला प्राप्त होवो=असा
 भावार्थ. २२. प्राप्त+अहि=प्राप्त झालेला सर्प. २३. मोराचा (टाहो=केका). शिखंडीचा टाहो
 प्राप्तहि त्यजुनि परां (अन्य सर्पांला) विरा [असे] न म्हणे. मयूराचा टाहो ऐकल्याबरोबर सर्प गर्भ-
 गलित होतात या समजूतीस अनुलक्षून हे वर्णन आढे. मयूराचा टाहो आपल्या हस्तगत झालेल्या
 सर्पांला सोडून अन्य सर्पांला विरा (विरघळून जा, मृतवत् पडा) असे म्हणत नाही. पकडलेल्या
 सापाला सोडून देऊन दुसऱ्या (सापाला) [तुम्ही भयाने] विरघळून जा असें मोरांचा शब्द म्हणत
 नाही. Cf. 'A bird in the hand is worth two in the bush.' त्याप्रमाणेच सध्या विरा-
 टाचें राज्य हस्तगत करण्याचें सोडून पांडवांचा शोध करण्याच्या नाहीं लागणें चांगलें नाहीं.
 २४. विरघळून जा. २५. पयिकाला. २६. खळग्यांचा, खांचांचा.

कीचकरहित विराट स्पष्ट जसा सर्प नीरदन दीन, ।
 अल्प अनल्प बळें तो तूं संप्रति, जेवि नीरद नदीन? ॥ ११
 कर्ण म्हेणे, 'त्या मत्स्या ग्रासूं आम्हीं तुम्हीं समस्त बक; ।
 बहुसुखशोभाप्रद न स्वस्तरुचाही यशासम स्तंबक. ॥ १२
 पांडव मेले गेले, त्यांची आतां वृथा कथा राहो, ।
 निर्दीप निर्लय जैसा अंधारा, अधिला न थोरा हो.' ॥ १३

१. निर्दत्त. [निर+रदन=नीरदन=निरस्त+दात=दत्तहीन.] २. अल्प अनल्प बळें तो तूं, संप्रति जेवि नीरद नदीन. संप्रति तो (विराट) बळे (बळाने अथवा सैन्याने) अल्प (कमी) तूं (दुर्योधन) [बळे] अनल्प (भारी) [तो, तूं] जेवि नीरद नदीन. सध्या विराट हा शक्तीने कमी आहे व तूं त्याजपेक्षा पुष्कळ भारी आहेस. तुम्हा दोघाना मेघ व समुद्र यांची उपमा अनुक्रमे चांगली शोभते; म्हणजे तो पाण्याचा वर्षाव करणाऱ्या मेघाप्रमाणे आहे व तूं पाण्याने आर्षाव तुडुंब भरलेल्या अगाध समुद्राप्रमाणे आहेस. मेघाचा कितीही वर्षाव झाला तरी त्याने समुद्राइतके पाणी पृथ्वीवर एकदम जमत नाही. येथे 'यथासंख्य' अलंकार झाला आहे. जेव्हां पदार्थाचे वर्णन ज्या क्रमाने पहिल्याने झालेले असते त्याच क्रमाने त्याचा संबंध (अन्वय) पुनः दुसऱ्या पदार्थाशी लागत असला, म्हणजे 'यथासंख्य' अलंकार होतो. 'तो बळे अल्प जेवि नीरद, तूं बळें अनल्प जेवि नदीन'—असा यात पूर्वीच्या क्रमाशी जुळणारा दुसरा क्रम आला आहे म्हणून 'यथासंख्य' अलंकार झाला. 'शत्रूस, मित्रांस आणि विपत्तीला जिंक, राख आणि पिटाळ' या वाक्यांत शत्रू, मित्र, आणि विपत्ति या शब्दांचा ज्या क्रमाने उल्लेख झाला आहे त्याच क्रमाने जिंक, राख, आणि पिटाळ या शब्दांशी त्याचा संबंध लागला आहे म्हणून हा 'यथासंख्य' अलंकार झाला. याची अन्य उदाहरणे:—(१) जयभीमवधाविषयी कर्णसुयोधन करोत बकबकरी. कैसे करितील तिमिरास दहनमेषभंग बक बकरी ॥ [द्रोणपर्व—अध्याय १२ गीति ९१], (२) मानी मनोजशर हार तुरे फुलाचे कंदर्पकोपवचने ध्वनि कोकिलाचे । राकाशशी मदनदर्पण भाविलाहे नेथेचि तो न परिसे न तयासि पाहे ॥ [रघुनाथपठित—नलदमयतीस्वयवराख्यान]. या अलंकारास 'क्रमालंकार' असेही नांव आहे. ३. मेघ. (नीर+द=उदक+देणारा.) ४. समुद्र. (नदी+इन=नदीचा स्वामी.) ५. अध्याय ३० श्लोक १४-१८ पहा. ६. मत्स्यराजाला; (पक्षी) जलचरमादयाला. ७. हत्ता करू-गिळूं. ८. पुष्कळ सुख आणि शोभा देणारा. ९. कल्पवृक्षाचा. [स्वर+तरुचा=स्वर्ग+वृक्षाचा.] हे गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. १०. गुच्छ. या अर्थात रणवीराच्या यशाचा महिमा गाहला आहे. कल्पवृक्षाचा पुष्पगुच्छही रणवीराच्या यशापुढे तुच्छ होय असें यशोमहत्त्व दर्शविले आहे. यश हे कीर्तीपेक्षा श्रेष्ठ असें मानतात. पराक्रमाने यश मिळते, दानपुण्याने कीर्ति मिळते, यश सर्वदिशाम्भाषी असते, कीर्ति एकदिशामामी. असा यश आणि कीर्ति याजमध्ये भेद आहे. 'दानपुण्यकृता कीर्तिः पराक्रमकृतं यशः । एकदिग्गामिनी कीर्तिः सर्वदिग्भिरुत्तं यशः ॥' [कुमारसंभव—सर्ग २ श्लोक ४७ अवचुरिकृत टीका.] ११. गृह. १२. चितेला. १३. स्थान, आश्रयस्थान, ठाण.

राजा म्हणे, 'बहु बरें, पात्र तुम्हीं या यशा सुशर्मा व्हा,' ।
 प्रेमी पुढें कराया गोप्रेहण खळा नृपा सुशर्माव्हा. ॥ ३४
 आपण सकर्ण सानुज जीत गुरू द्रौणि शांतनव कृप ती ।
 सर्वातशूरपूर्णा सेना घेऊनिया निघे नृपती. ॥ ३५
 संपूर्ण पांडवांचा नुगता अज्ञातवास सरला, जों ।
 लागे विराटनगरा तों प्रविकासोन्मुखाब्जसर लाजों. ॥ ३६
 सेनानी कीचकसा तो ये चित्तास कंक रीजाच्या, ।
 श्रीरामाच्या तैशा बहु मान्या रीति शंकरा ज्याच्या. ॥ ३७
 इतक्यांत तो सुशर्मा 'दंडाहतपन्नगोप्र हानीच ।
 व्हाया स्वकीतिची, करि पावोनि विराटगोप्रहा नीच. ॥ ३८
 परिसे त्रिगर्तपतिकृतगोप्रहण विराट गोपवैदनाहीं, ।
 रंदनाहीं अधरातें चावे; रिपुसम असह्य गेई नाहीं. ॥ ३९

१. दुर्योधन म्हणे. (अध्याय ३० श्लोक १९-२४.) २. सु+शर्म=उत्तम+सुख. ३. 'प्रेमी' याचा कर्ता राजा दुर्योधन याचा येथे अध्याहार केला आहे. ४. गाई धरणें. ५. सुशर्मनामका. [आव्हा=नाम.] ६. आपण=तो स्वतः. ७. द्रोण. ८. अश्वत्थामा. (द्रोण-द्रौणि, दशरथ-दाशरथि, कृष्ण-कार्ण, रावण-रावणि, मरुत-मारुति; येथे 'इ'प्रत्यय लागून अपत्यार्थक नामे झाली आहेत). ९. शांतनव=भीष्म. [शांतनु-शांतनव, भृगु-भागव, यदु-यादव, सुमित्रा-सौमित्र.] १०. राजा दुर्योधन. ११. प्रफुल्लकमलयुक्त सरोवर. विकसू पाहतात कमळें ज्यांतील असे सरोवर विराटनगराची शोभा पाहून लाजू लागले. अज्ञातवासाची मुदत सरत येउन विराटनगरांत सर्वत्र आवादांनीचा प्रसंग दिसतो म्हणून पाडव तेथेच असावे, असें सूचविलें. १२. सेनापति. १३. धर्म. तो कंक (ककरूपी धर्मराज) सेनानी कीचकसा (सेनापति कीचकाप्रमाणे) राजाच्या (विराटाच्या) चित्तास ये (मनास आला. खाला त्याने आपला सेनापति कैला). [जैशा] श्रीरामाच्या रीति शंकरा (महादेवाला) बहुमान्या तैशा ज्याच्या (ज्या कंकाच्या) [रीति विराटा बहुमान्या]. कंक हा रामचंद्राप्रमाणे विराटाला सर्व गोष्टीं मान्य होता. महादेव हा रामाचे ध्यान करितो तेव्हां रामाचे करणे महादेवाला मान्य होणें हें साहाजिकच आहे. १४. विराटराजाच्या. १५. ज्या कंकाच्या. १६. त्रिगर्तराज. हा दुर्योधनपक्षीय संश्लोक-राजा. यास भारतीयदुष्टांत अजूनानें मारिले. १७. दंडताडित सर्पाप्रमाणे उग्र. १८. विराटराजाच्या घेनूचें हरण. १९. गोपांच्या (गवळ्यांच्या-गोरक्षकाच्या) मुखानें. [गोरक्षक गोपानें राजास असें सांगितले की, त्रिगर्तराज सुशर्मा शतसहस्र घेनु घेउन जात आहे, त्या तो नेणार नाहीं असें करावें. यानंतर विराटाने सैन्याची तयारी केली. अध्याय ३१ श्लोक ७-८.] २०. दंतानीं. २१. ओछातें. २२. शत्रूसारखा. हा भाग सुभाषितरूप आहे. २३. रोग.

न रणा भ्याला, त्याला क्रोधानलतसकाय तो कैवच, ।
 प्रियही जीवित वीरा; धीरा भुलवील काय तोकैवच ? ॥ ४०
 देउनि रथादि घेता झाला कंकादिकाहि चवचांस; ।
 वीर स्वशक्ति चतुरां कळविति, गंधेचि जेंवि चव घांस. ॥ ४१
 ते गांठिले त्रिगर्त द्युमणिविरामींच मत्स्यसेनाहीं, ।
 केले भट सुभटांही, प्रवेळांहीं अबळ मत्स्यसे नाहीं. ॥ ४२
 उग्र, परि सुखद शिवसा, सुकवींस न वर्ण्य काय 'संगर तो ? ।
 'कीं' 'जो म्हणे, 'सकळ जन पावुनि सुरेंद्रवतिकायसंग रतो.' ॥ ४३

१. क्रोधान्निने तापलेलें शरीर ज्याचें असा. २. चिलखत. ३. कवच घेण्याचें कारण यांत सांगितलें आहे. कोणी पुरुष मोठा वीर जरी असला तरी त्याला स्वप्राण प्रिय आहेच, स्वजीवितरक्षणाचा उपाय करणें हें सर्वास उचित आहे. ४. मोहील, भ्रमवील. हा पाद सुभाषितरूप आहे. ५. बालभाषण. ६. रथ, कवचें आणि आयुध पांडवांस देउन विराटांनं त्यांस आपल्या संमागमें घेतलें असें वर्णन आहे. (अध्याय ३१ श्लोक २४-३०.) ७. भीम, नकुल, सहदेव आणि धर्म अशा चवथां जणांला. ८. हें गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. ९. सूर्याच्या अस्तीं. (अध्याय ३२ श्लोक १.) १०. विराटाच्या सेनांनीं. ११. बलवान् मत्स्यांहीं. 'प्रवेळांही' यांत 'ही' हा तृतीयेचा बहुवचनी प्रत्यय होय. १२. मत्स्यासारिले. १३. वर्णोपास उचित. १४. संग्राम. १५. कारण कीं. १६. जो संगर म्हणे. १७. देवांगनांचा शरीरसमागम. रणांत पाठ न दाखवितां, सन्मुख उभें राहून जे वीर धारातीर्थी प्राण देतात त्यांच्या गळ्यांत अप्सरा माळ घालतात अथवा ते सूर्यमंडळास भेदून वर ब्रह्मलोकास जातात असें शास्त्रांत सांगितलें आहे, या गोष्टीवर येथें लक्ष ठेवून वर्णन केलें आहे. असें वर्णन संस्कृतांत वारंवार आढळतें:—(१) उदंडे भुजदंडे तव कोदंडे परिस्फुरति । अरिमंडलरविमंडलरंभाकुचमंडलानि वेपंते ॥, (२) सूचीमात्रविभेदसंभ्रमगुणः क्षोणीशवामभुवामुत्तुंगस्तनमंडलेषु लभते लीलारतिं कंचुकः । नाराचैर्निषिडैर्विभिन्नवपुषां पुंसां महायोधने स्वर्गश्रीकुचकुंभसंभ्रमपरीरंभः कथं दुर्लभः ॥, (३) विपक्षशस्त्रक्षपणैः पुनः पुनः क्षताखिलमंथि निजास्थिपंजरम् । चकार चंडगुतिमंडलोदरे सुखप्रवेशार्थमिवापरो भटः ॥, (४) द्वाविमौ पुरुषव्याघ्र सूर्यमंडलभेदिनौ । परिभाङ् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥ यांचा भावार्थः—(१) हे राजा ! तुझ्या बलाच्या बाहुदंडावर धनुष्य चढलें असतां, शत्रुमंडल, सूर्यमंडल आणि रंभाकुचमंडल हीं कापूं लागतात. (२) कैवळ सूर्यनें टोंचून घेतल्यामुळें जर कंचुकाला तृपांगनांच्या उन्नत स्तनमंडळांवर विलास करायला मिळतें, तर रणांगणांत छिन्नगात्र झालेल्या योद्ध्यांस देवांगनांच्या कुचकुंभालिंगनाचा लाम घडला, त्यांत आश्चर्य कसचें ? (३) एक वीर आपणास सूर्यमंडळांत प्रवेश करतां यावा म्हणूनच काय शस्त्रांनीं आपल्या अस्थिपंजराच्या मंथि तोडिता झाला. (४) दोघे सूर्यमंडळाचा भेद करणारे होत; एक योगी व एक धारातीर्थी मरण पावलेला वीर. याच अर्थीचीं प्रसिद्ध कवींचीं वचनें अनेक आढळतात. १८. रममाण होवो. सकळ वीरांनीं प्राणांत होईपर्यंत युद्ध करावें—असा भावार्थ.

करिते झाले दारुण रण ते दोघेहि सिंहसम राजे, ।
 पाहति कौतुक तेथें उरले होते करुनि समरा जे. ॥ ४४
 धरिला विराट लाजे, वरि न करी कैंधरा त्रिगर्तांत; ।
 नेणे कर्तव्य, जसा पेंडला अंत्यधरात्रि गर्तांत. ॥ ४५
 धर्मा न सोसवे, जें धरि गोरक्षणपरा सुशर्मा तें, ।
 कीं सासुहि दुःखातें पावे भर्गे परासु शर्मातें. ॥ ४६
 धर्म म्हणे, 'भीमा ! हूं, हो व्यसनाव्धीत नांव गा ! त्यांतें; ।
 भल्ल्यातेंहि डोपेक्षी बुध, हरिचें जेंवि नांव गांल्यातें. ॥ ४७
 वा ! अन्नद अश्रयद व्यसनीं जो, केंवि तो न सेव्य जना ! ।
 पांलकतापहरवें मान जडा अन्यथा नसे व्यजना. ॥ ४८
 र्भी भीमें द्विज तो, त्वां रक्षावा हाहि अंतकाननग; ।
 चापचि हो पात्र येंशा, दुष्टांच्या मूर्त अंतका ! न नैर्ग. ॥ ४९

१. विराट आणि सुशर्मा. २. धरलेला. (अध्याय ३३ श्लोक ८-९ पहा.) ३. मान. ४. पड-
 लेला (मनुष्य). ५. निविडतिमिरयुक्त रात्रीस=फार काळोख्या रात्रीस [‘अंधं तु तिमिरे शीबम्’
 इति मेदिनी.] ६. गोरक्षणाशुक्र (विराटास). ७. सप्राणहि. ८. पराभवाने. हे गीत्यर्थ सुभा-
 षितरूप आहे. ९. मृत. १०. सुखातें. ११. अध्याय ३३ श्लोक ११-१३ पहा. १२. संकटसागरांत.
 १३. नौका. १४. त्या विराटराजातें. १५. जो गातो त्यातें. हे गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. १६. आश्रय
 देणारा. या अर्थात प्रत्येक मनुष्याने आपलें कर्तव्यकर्म बजाविण्यास दक्ष असलें पाहिजे असें नीतितत्व
 ध्वनित करून सेव्यसेवकसंबंधास अनुरूप असें आपले वर्तन या प्रसंगी विराटाच्या संबधाने असावें—
 असें धर्माने भीमाला उपदेशिले आहे. अज्ञाच उपदेशपर आणि उदाहरणपूर्ण काव्यांच्या अभ्यासानें
 वाचकांचीं मनं सुसंस्कृत होउन आध्यात्मिकनीतितत्वाविषयी प्रीति आणि पूज्यबुद्धि उत्पन्न होणारी
 आहे. १७. पालणाराचा ताप नाहीसा करतो या कारणास्तव, पालनकर्त्याचा (वाळगणाराचा) ताप
 दूर करण्याच्या धर्मास्तव. १८. अचेतना (व्यजना). हे गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. १९. पंख्याला.
 २०. त्या भीमे (त्या महादेवाने) तो द्विज (मार्कंडेय) जसा रक्षिला तसा त्वां (भीमे) हा रक्षावा.
 २१. कृतांतमुखगत. २२. यशा चापचि पात्र हो. दुष्टांच्या मूर्त अंतका ! (हे दुष्टांचा संहार कर-
 णान्या मूर्तिमान् यमा ! भीमा !) नग (वृक्ष) [पात्र] न [हो]. भीमाची नेहर्भांची युद्ध करण्याची रीति
 आडदांड असे. वृक्षपाषाणादिकांनी तो शत्रूंना जेर करी. (मोरोपंत-विराटपर्व अध्याय १ गीति
 १६२ उत्तरार्ध तहा, वनपर्व-अध्याय १ गीति ९४ पहा, तसेच युद्धप्रकरणांतील भीमयुद्धवर्णन पहा.)
 तेव्हां धर्मीला धाक पडला कीं नेहमीच्या रीतीस अनुसरून भीमानें युद्ध केल्यास आपण पांडव म्हणून
 ओळखले जाऊं, पण इतक्यांत प्रकट होणें तर त्यांना इष्ट नव्हतें म्हणून सुहाम येथें धर्मानें भीमाला
 धनुष्याच्या साहाय्याने शत्रूशीं युद्ध करण्यास सांगितलें आहे. धनुष्यबाणांनीं युद्ध करून विराटाला
 त्रिगर्तापासून सोडविण्याचें यश संपाद; वृक्षादिकांनी युद्ध करून तें संपादू नको. (अ० ३३

भीम म्हणे, 'हो ! त्यांचा लेखा आम्हांसि कायसा, राया ! ।
 सिद्ध समस्तहि आहों युष्मत्कार्यार्थ काय साराया.' ॥ १०
 ऐसें वदोनि धांवे, हरिवर गेले न रामबाण तसे; ।
 साधुमनांत गुरुकथित हरिनाम तसेंचि काम बाणतसे. ॥ ११
 क्षुद्र विलंबील कसा त्या पौरवैसत्तमा ? कडा हो ! तो ।
 हेमाद्रिचा, न 'हरिसहि लंघ्य, कसा मत्त माकडा होतो ? ॥ १२
 गांठी भीम, जसा अहिपति हरितां सुप्रभा वर्मणीला, ।
 टपतो सुकीर्तिला बहुतर, तेंवि न सुप्रभाव रमणीला. ॥ १३
 झाला भैरव सुशर्मा, हरिसीं पडतांचि गांठि सिंधुरसा, ।
 रस मिसळोनि स्वैबलें जिकीसा कवण लेंवणासिंधुरसा ? ॥ १४
 अरि धरिला, असतांही असि शक्ति धनुष्य पूर्णशर भेति. ।

श्लोक १८-२१.) 'न्यायमुक्कंडसुतच्या दुस्तरधृतराष्ट्राविषयाधुवटा' [वनपर्व-अध्याय ५ गीति ५५] ह्या विकर्णोक्तिचें स्मरण होतें. जलप्रलयसमयी मार्कंडेयाचें वटवृक्षानें संरक्षण केलें ही पौराणिकी कथा येथें अनुसंधेय आहे. २३. वृक्ष.

१. कथा, पर्वा, कैवा, पाड, किंमत, प्राज्ञा. २. आपल्या कामासाठीं. ३. शरीर. ४. पुढें देण्याला, खर्ची घालण्याला. ५. 'भीम' हा 'धांवे' या क्रियापदाचा अध्याहत कर्ता आहे. ६. शत्रूवर. (रावणावर.) ७. सज्जनांच्या चिंचांत. ८. गुरु (वडील पुरुष, पिता, आचार्य) यानें सांगितलेलें. येथें अर्थसंदर्भांनें साधु=भीम आणि गुरु=धर्म असें समजावें. ९. कार्य, कृत्य. हें गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. १०. ठसतसे. ११. हलकट. (सुशर्मा.) १२. पराभूत करील. १३. त्या भीमा. १४. सिंहाला. १५. उत्तम प्रभा(कांति)युक्त अशा. १६. श्रेष्ठ मण्यास. १७. हें गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. १८. सुप्रभाव (पराक्रमी पुरुष) सुकीर्तीला (उत्तम कीर्तीला) बहुतर (फार) टपतो (जपतो, रक्षण करितो) तेंवि रमणीला (सुंदर व प्राणप्रिय स्त्रीला) न [टपतो]. हें अर्थांतरन्यास अलंकाराचें उदाहरण होय. वीर पुरुषाला आपल्या प्रत्यक्ष सुंदर जीवलगा स्त्रीपक्षां कीर्तीची चाड जास्त असते. १९. अध्याय ३३ श्लोक ५०-५१ पहा. २०. गजासारखा. २१. स्वपराक्रमानें. २२. जिकी असा. हें गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. २३. कवण=कोणता. ['कवण' हा शब्द कवितेंत मात्र आढळतो.] २४. क्षारसमुद्राच्या पाण्याला. यांत 'प्रतिवस्तूपमा'नामक अलंकार झाला आहे. 'झाला भग्न' आणि 'कवण ही जिकीसा नाही' या दोन वाक्यांतील विवप्रतिविंबभाव स्पष्ट नसून हें वैधर्म्य आहे, साधर्म्य नव्हे. [पृष्ठ ५ टीप ४ व पृष्ठ ३६ टीप २२ पहा.] २५. खड्ग. हा पूर्वार्थ असा लिहिला:— अरि धरिला; असतांही असि, शक्ति, धनुष्य, पूर्णशर भाते. भीमानें शत्रूसवळ खड्ग, शक्ति, धनुष्य, शरानें खचून भरलेले भाते इतकें सर्व साहिल असतांही शत्रूला (त्रिगर्तराजाला) धरिलें. याला दृष्टांत द्वितीयाश्रित दिला आहे. २६. आयुषविशेष. २७. पूर्ण आहेत शर व्यांत असे (भाते). २८. जरी खड्ग, चाप, आणि भाते ह्यांवि युद्धाची सामग्री शत्रूसवळ (सुशर्म्यासवळ) होती तरी त्याला धरिलें.

खरतरहि नखर हरिचे करितिल समरांत काय शरमा ते^३? ॥ ११
 उग्रा त्रिगर्तपाळव्याला तो वीरवर सुपर्ण कुंटी; ।
 दे तापतापसाला करुनि तयाची तनू सुपर्णकुटी. ॥ १६
 भीमें धर्मापासीं ओढित नेला धरुनि शेंडि खळ, ।
 झाला सुमृदु विराला; उदकीं केवळ विरे जसें डिखळ. ॥ १७
 सुटला गरुडें धरिल्या इयेनापासून काय तो लोवा! ।
 कीं शरभधृतमृगेश्वरमुक्तेभासींच रीय तोलावा. ॥ १८

१. अनितीक्ष्णहि. २. सिद्धाचे. ३. ते हरिचे नखर काय करतील? यांचे कांहीं चालायचे नाही, ते शरभापुढे हतवीर्य होत—असें उत्तर. हे गीतार्थ सुभाषितरूप आहे. ४. त्रिगर्ताविपरूप सर्पांला. भीमाने त्रिगर्ताच्या शरीराला मुष्टिमोदक देऊन खाला अतिशय दुःख दिले. ५. वीरनायक भीमरूप (गरुड). हे रूपकालंकाराचे उदाहरण. ६. गरुड. ७. टेंची. ८. पर्णशाला. तापरूप तापसाला (तपस्थाला) तयाची (या त्रिगर्तराजाची) तनू (देह) सुपर्णकुटी (उत्तम पर्णशाला) करुनि दे—असा अन्वय. येथे ताप हाच तापस (तपस्वी) होय. खाला राहण्यासाठी सुपर्णकुटी पाहिजे; तेव्हां भीमानें सुशर्मराजाची तनू हीच सुपर्णकुटी करून खाला दिली. तापरूप तपस्वी त्रिगर्तराजतनुरूप पर्णशालेत राहू लागला—असा भावार्थ. हे गीतार्थ सुभाषितरूप आहे. ९. मूळांत 'गळा भरुन' असें आहे. (अ० ३३ ओ० ५५.) १०. गीति ५८-६२ यांतील वर्णन पंतांच्या पदरचे आहे, यास मूळांत आधार नाही. पंतांच्या वर्णनातील खुबी मूळात कोठेही दृग्गोचर होत नाही. प्रस्तुत वर्णन आणि त्यांतील अलंकार हे किती अनुगुण आहेत हे प्रसंगाकडे लक्ष दिलें असतां कळणार आहे. ११. इयेनपक्षी लावकपक्ष्यावर झडप घालून खाला हैराण करून मारतो—अशी ख्याति आहे. १२. शरभ+धृत+मृगेश्वर+मुक्त+इभासी=सिंहारि+धरलेला+सिंह+सोडलेल्या+गजाशी=शरभाने धरलेल्या सिंहापासून सुटलेल्या गजासीं. पूर्वीर्धात उपमागर्भ उद्देशा अलंकार आहे. भीमाने त्रिगर्ताला धरिले तेव्हां त्याने (त्रिगर्ताने) धरिलेल्या विराटराजाची सहजीच सुटका झाली. ही गोष्ट कवि दोन निराळ्या उपमा देऊन सांगतात. पूर्वार्धः—इयेनपक्ष्याने आपल्या तोडांत लाव्याळा भरुन तो खासह आकाशात परिभ्रमण करित असतां गरुडाने इयेनपक्षावर झडप घातली. तेव्हां इयेनपक्षी गर्भगळीत होऊन, त्याने धरिलेला खाबा मात्र पटकन सुटला, जसा काय तो लावपक्षी (विराटराज) इयेनापासून (त्रिगर्तराजापासून) सुटला, कारण इयेनाला (त्रिगर्तराजाला) गरुडे (भीमाने) पकडलें, अशी ही उद्देशा आहे. उत्तरार्धः—किवा राय (विराटराजा) शरभधृतमृगेश्वरमुक्तेभासींच (सिंहशत्रु शरभाने धरिलेल्या सिंहापासून सुटलेल्या हत्तीशीं) तोलावा (उपमा यावी). मृगशालसिंहाने हत्तीला भरुन तो खाला भक्षण करणार इतक्यांत शरभाने सिंहाला धरिले. शरभाची (भीमाची) व सिंहाची (त्रिगर्तराजाची) झटापट होते आहे इतक्यांत सिंहाच्या तावडींत सांपडलेल्या हत्तीने (विराटराजाने) पळून आपली सुटका करून घेतली. शरभ हा सिंहाला मारणारा प्राणी होय. १३. विराट.

भासे तो शंभुपुढें स्मर, यूपजवळ कांपता पणु कीं, ।
 धर्मी भूतदयेस्तव उठले जैसेचि कांप ताप शुकीं ॥ १९
 भीम म्हणे, 'उघड दिसे हेंचि खरें काय ! जी ! बैदा नातें' ।
 धर्म म्हणे, 'हा याचक, तूं दैता कांयजीवदानातें ॥ २०
 जोंवरि नसे कवळिला, तोंवरि मंडूक दापितो भुजगा, ।
 जो सर्पशिला रणीं त्वां, न धरी कंडू कदापि तो भुज गा ! ॥ २१
 हीं वीरश्रीस कैरस्थित अनुचित, भौरतीस वीरससा, ।
 सोड, वधावा सिद्धें केला अपराध म्हणुनि काय सैसा ? ॥ २२
 भीम म्हणे, 'मी तुमचा दीस असें स्पष्ट बोल, पैपा ! हूं' ।
 धर्म म्हणे, 'जाऊं दे, शंकें मी या धृतत्रपा पाहूं ॥ २३

१. तो सुशर्मा. तो सुशर्मा शंभुपुढें (शंकरापुढें) स्मर (काम) असा भासे. [शंकरानें कामाला मारिलें ही पौराणिकी कथा येथे ध्यानांत असली पाहिजे.] किंवा तो (सुशर्मा) यक्षांतील खांबाजवळ कापून मारण्यासाठीं बांधलेल्या पशूसारखा (अज्ञासारखा—वकऱ्यासारखा) भासे. धर्माची भूतदया (भूतानुकंपा) शुक्राच्या भूतदयेसारखी म्हणून तो धर्म कापू लागला व तापून गेला. शंभुपुढें जसा स्मर तसा भीमापुढें तो सुशर्मा—असा अर्थसंबंध. २. यज्ञस्तंभाजवळ. ३. किंवा. ४. धी-शुक्राचायांत. ५. भीम म्हणतो:—हे धर्मा ! या सुशर्म्याचें आणि माझें बें काय नातें आहे तें मला कृपा करून कळवा. तो वध्य आणि मी त्याचा वधिता (मारणारा) असें बें उघड उघड नातें आतां दिसत आहे तेंच खरें काय ? मी या सुशर्म्याला मारून टाकावें किंवा कसें तें सांगा, उघड-रीत्या म्हटलें तर तो वध्य आणि वधिता असें नातें आहे. सुशर्मा याचक आणि भीम जीवदान देणारा असें नातें धर्मानें भीमास सांगितलें आहे. ६. 'दैता' असा अन्यपाठ. ७. सदेह प्राण-दानाला. ८. वेडुक. हें गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. ९. सर्पास. १०. जो भुज. ११. खाज. (भुजयुद्ध करण्याची खाज.) १२. हा सुशर्मा. १३. हातांत राहिलेला. १४. वाणीला, सरस्वतीला. [भारतीला मोर उचित आणि वायस अनुचित—असें समजतात.] १५. कावऱ्यासारखा. १६. हा प्रक्षालंकार आहे. हें वचन सुभाषितरूप आहे. दुसऱ्यानें अपकार केला असतां त्याजवढल त्याला क्षमा करणें हें असंत योरपणाचें लक्षण होय, योर मनाचे बें लोक असतात त्यांनीं सदा क्षमाशील असावें हें त्यांस योग्य होय—या तात्विक सिद्धांताचें स्मरण वाचकांस होणार आहे. असला उत्तम नीतिबोध धृतांच्या काण्यांत जाणोजाग आढळतो, मात्र लक्षपूर्वक त्यांचें परिशीलन केलें पाहिजे. १७. अध्याय ३३ ओक ५९ पद्या. १८. हे अधमा त्रिगर्ताधिपते. १९. ही धर्मोक्ति धृतांच्या पदरची आहे. हीत 'जाऊं दे' याला मात्र मूळांत आधार आहे. वाकीचा सगळा भाग धृतांच्या प्रसंगानुरूपवर्णन करण्याच्या शैलीची उत्तम साक्ष देतो. २०. लक्ष्मणयुद्धास.

नमन पुरे, रे! जा रे! ध्याव्या, गौव्या, दिसोत गाईशा ।
 शिवमूर्ति, किं रे! यांचें लेंघन सोसेल काय गा! ईशा? ॥ ६४
 अमय दिल्लें, पैर काढी, नमुनि विराटा, निरकाम नीच पळ. ।
 बोधीं बाहेर निका होय, परि नव्हे निका मनीं चंपळ. ॥ ६५
 यश सोडवूनि वसविति, पावुनि विजयोत्सवा, रंजोजिर तें. ।
 अभिमान 'हरिसि' ज्यांचा कैसें तद्वस्तु वारेणा जिरतें? ॥ ६६
 पांडुसुतांतें पूजुनि, मत्स्यपति म्हणे, 'दिली तुम्हां' मँहि म्यां, ।
 हे काय प्रत्युपकृति? गाइन तुमच्याचि नित्य या महिम्या. ॥ ६७
 कंका! हो राजा, हे बल्लवमुख 'संचिवराय' होऊत, ।
 तुमंचे यश शुचि, यावुनि दुग्धाचा अधिक काय हो! ऊत? ॥ ६८

१. 'रे' इति हीनसंबोधने अधमामंत्रणे वा. [स्तुतिकुसुमांजलि-स्तोत्र ९ श्लोक ६५-६६ टीका.]
 २. चिन्तांत आणाव्या. ३. स्तवाव्या. ४. शिवाच्या मूर्ति. ५. अतिक्रमण, अपमान, धर्षण. ६. ई-
 श्वरास. ७. अमय दिल्लें असताही पळ काढी. अभयलाभामुळें पळण्याचें कारण नव्हते तरी
 पळ काढी. 'परि'च्या स्थानी 'तहि' असा अन्यपाठ आहे. ८. यथेष्ट. ९. शुद्ध. १०. मनांत
 शुद्ध (निका) नव्हता, चपळ होता. चपळ=चंचळ, कुत्सित, कलुषित. ११. गोधनरूप यश
 शत्रूपासून मुक्त करवून. १२. विजयानंदा. १३. रण+अजिर=रण+अंगण=समरभूमि. १४. सिं-
 हाला; (पर्क्षी) कृष्णाला. १५. गजास; (पर्क्षी) सुशर्मा हाच गज खाला. १६. कर्षीही जि-
 रणार (पचणार) नाही-असा अर्थ. हें गीसर्ष सुभाषितरूप आहे. या उत्तरार्धांत 'अप्रस्तुत-
 प्रशंसा' किंवा 'अन्योक्ति' नामक अलंकार झाला आहे. [पृष्ठें १७-१८ टीप १९ पहा.]
 १७. पृथ्वी. १८. प्रत्युपकार, उलट उपकार. १९. बल्लवप्रमुख. २०. प्रधान. २१. या उत्तरार्धांत
 'प्रतीप' नामक अलंकारावनि आहे. उपमान जे दुग्ध खाला उपमेय जे यश खालसारखे मानिले
 आहे म्हणून येथें प्रतीप अलंकार झाला असे दिसतें. खरोखर जे उपमान खास उपमेय मानिले
 अथवा जे उपमेय खास उपमान मानिलें म्हणजे 'प्रतीप' अलंकार झाला. डोळ्यासारखे कमळ,
 मुखासारखा चंद्र असे म्हटले म्हणजे 'प्रतीप' झाला. या टीकाविषयक आर्यार्थांत 'व्यतिरे-
 का'चा ध्वनि आहे असें म्हटले तरी चालेल. उपमानास तुच्छत्व आल्यास 'प्रतीप' आणि उप-
 मेयास आधिक्य आल्यास 'व्यतिरेक' असें समजावें. प्रतीपाचे लक्षणः—'प्रतीपमुपमानस्योपमेय-
 त्वप्रकल्पनम्' [कुवलयानंद.] 'प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् । निष्फलत्वाभिधानं वा प्रतीप-
 मिति कथ्यते ॥ उपमा चाख्यंतमुत्कर्षमत्युकृष्टस्य वस्तुनः । कल्पितेऽप्युपमानत्वे प्रतीपं केचिदुचिरे ॥'
 [साहित्यदर्पण-७४१-७४२.] 'आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता । तस्यैव यदि वा कल्प्या तिर-
 स्कारनिर्बंधना ॥' [काव्यप्रदीप-१०-४७.] २२. 'दुग्धविचा' असा अन्य पाठ जुनाट तीन हस्त-
 लिखित प्रतीत आढळतो, दुग्धविचा=क्षीरसागराचा.

हे' क्षिति किति ! योग्य तुम्हीं भोगाया सार्वभौमपदवीतें, ।

ऐशा सुयशस्तीर्था ज्या तुमचें सैत्वविष्णुपद वीतें.' ॥ ६९

कंक म्हणे, 'आम्हांला राज्यादिक सर्व पावले, नृपते ! ।

ज्यां कैरद सैवलनीं जे त्यांचीं नैमिताति पावले नृप ! ते. ॥ ७०

स्वाश्रयभजन स्वभजन, न परार्थ, स्वार्थ यत्न, हा, राजा ! ।

त्या आपुल्याचि केल्या सत्कृति चिंताख्यरत्नहारा ! जा ! ॥ ७१

आधीं निजविजय पुरीं चौर प्रेषुनि शीघ्रं कळवावा, ।

१. या पुढीची काय कथा ! २. उत्तम यश हेच तीर्थ लाला. ३. सत्त्वगुणरूप विष्णुपद. ४. प्रसवतें. [विष्णुपदापासून जसे गंगातीर्थ उत्पन्न झालें तसे तुमच्या सत्त्वगुणापासून सुयश उत्पन्न झाले—असा भाव.] येथे रूपक आहे. ५. हे विराटा ! ६. हात देणारे. ७. पतनांत. ८. हात देणारांची. हें गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. ९. जे (लोक) ज्या (ज्या पुरुषां) स्वलनीं करद [होतात] त्यांची (त्या लोकांची) पावले ते (पुरुष) [हे] नृप ! (विराटनृपते !) नमिताति—असा अन्वय. हे विराटा ! ज्यांनीं आम्हांला संकटकाळीं हात दिला त्यांच्या चरणांला आम्ही सदां शिरोवेदन करावें हें आम्हांस उचित आहे असें धर्मोक्तीचे तात्पर्य आहे. येथें जे=करद, त्याची=करदांची (विराटासारख्यांची), ज्यां=ज्यांला आश्रय मिळाले ते (पांडवांसारखे)—असे समजावे. १०. आपल्याला ज्याचा आश्रय (आधार) त्याचें भजन (सेवन.) स्वाश्रयभजन (आपल्याला आधार ज्याचा त्याची सेवा करणे) [हें] स्वभजन (आपली सेवा करणे) [होय]. राजा ! (हे विराटा !) हा (तुझी आम्ही त्रिगर्तापासून सुटका केली हा) परार्थ [यत्न] (दुसऱ्याकरितां केलेला प्रयत्न, अस्मदितर यत्न) न (नाहीं), [तर] स्वार्थ यत्न (स्वतःच्या फायद्याकरितां केलेला यत्न) [होय.] [हे] चिंताख्यरत्नहारा (चिंता हें नांव ज्याचें तो चिंतामणि, हीं च रत्नें त्यांचा हार अशा हे चिंतामणिहारा !—अर्थसंदर्भाने हे विराटराजा !—जा (ज्या) सत्कृति (आतिथ्य, आदर) केल्या त्या आपुल्याचि—असा उत्तरार्धाचा अन्वय. कंक विराटराजाला म्हणाला, 'हे राजा ! आपण आपली सुटका केल्याबद्दल जें आमचे बहुमानपूर्वक गौरव करितां लाला आम्ही योग्य नाहीं. यांत आम्ही जास्त कांही केलें नसून आमचीच आम्ही सेवा केली. तुमचें रक्षण आम्ही न करितों तर आमचाच आधार तुटता. तेव्हां यांत आम्ही आपल्या स्वतःवरच उपकार केले. तुम्ही मात्र आम्हांला आश्रय देऊन आमच्यावर उपकार केले. आपल्या आश्रयदात्याची सेवा ती आपलीच सेवा होय. आश्रयदात्याला संकटांतून सोडविणें यांत परार्थ नाहीं, तर यात स्वार्थच आहे. चिंतामणीच्या हाराचा आदरसंस्कार केल्यास तो केवळ स्वार्थासाठी होय, त्या चिंतामणिहारासाठी नव्हे, आपासून आपल्याला स्वार्थ साधावयाचा म्हणून होय—असा तात्पर्यार्थ. या धर्माच्या भाषणापासून बाबकांच्या मनावर अनेकप्रकारें सुखकर संस्कार होणारा आहे. सैव्यसेवकसंबंध कसा असला तर सुखान्वह होतो, दैवाने जी स्थिति प्राप्त झाली असेल तिला अनुरूप असें आचरण ठेवून स्वकृत्य कसें यथासांग बजावें इत्यादि नीतिबोधानें धर्माचें भाषण मरलेलें आहे. ११. हे विराटा ! १२. हे चिंतामणिरत्नहारा ! १३. ज्या. १४. हेर. १५. सत्वर.

८ मो० ५० वि०

नरसिंहा ! क्षिप्रं सुहृद्दयसरोगाधिनाग पळवावा.' ॥ ७२
 राय म्हणे, 'चैर हो ! जा, चिंतातटिनींत तें न पुर वाहो, ।
 सांगोनि विजय निजैजनकर्णसुधापानकाम पुरवा, हो ! ॥ ७३
 नगर अलंकृत करवा, अमरीकृतपुष्पवृष्टिला जांची ।
 गोभा विपक्ष ऐसी स्त्रीनिकर करुत वृष्टि लाजांची.' ॥ ७४
 कथिलें पुरांमि धांवत जाउनि तें विजयवृत्त हेरजेनीं, ।
 पुरैजन म्हणती, 'चिंता सरली, परि कसि सरेल हे रजेनी ?' ॥ ७५

१. सुहृद्+हृदय+सरम्+ग+आधि+नाग=मित्र+चिच+सरोवर+गेलेला+चिंता+गज=मित्रवद-
 यसरोवरा प्राप्तिमनोव्यथारूप गज. २. 'हे दूत हो ! तुम्ही नगरांत जाऊन संग्रामामध्ये माझा
 विजय झाला असें सर्वास सांगा. नगरांतील कुमारीका अलंकार धारण करून नगराहून मला
 सामोऱ्या येवात, तसेच उत्तमप्रकारे अलंकृत अशा गणिका अनेक वाद्यांसह मला सामोऱ्या
 येवात अशी आज्ञा करा' असे वर्णन मूळांत आहे. [अध्याय ३४ श्लोक १७-१८.] येथे मूळांतील
 वर्णन आणि पंतकृत वर्णन यांत कोणते सरस आणि स्वादुतर आहे याचा निर्णय रसिकांस
 सहज करता येईल. पंतांनी स्वप्रतिभाप्रभावाने मूळच्या वर्णनावर ताण केली आहे असे कोण
 म्हणणार नाही ? पंतांच्या वर्णनांत जे अलंकार आहेत त्याचा मूळांत गंध सुद्धा नाही. पंतांची क-
 विता मूळग्रंथाशी ताडून पाहिली असतां पंतांनी काय अपूर्वे करामत केली आहे हें कळून येते आणि
 त्यांच्या अलौकिक कर्तृत्वाविषयी मनांत पूज्यबुद्धि उत्पन्न होते. पंतांनी आपल्या मातेला 'सख-
 वतीची आली' म्हटले आहे तें सर्वथेव यथार्थ होय असे कोण म्हणणार नाही ? ३. चितानदींत,
 येथें चिंता व तटिनी हे पदार्थ मित्र आहेत, एक नव्हत, असे असतां त्या दोहोमध्ये अभेद आहे
 अशी कल्पना पंतांनी केली आहे. जेथे भेदाच्या ठिकाणी (मित्र पदार्थाच्या ठिकाणी) अभेदाची
 कल्पना केली असते तेथे 'अतिशयोक्ति' होते. या प्रकारच्या अतिशयोक्तीत रूपकाची
 झांक मारते म्हणून तिला रूपकातिशयोक्ति म्हणतात, तेव्हां या ७३ व्या गीतीत रूपकाति-
 शयोक्ति आहे. ४. स्वजनांचे कर्णाची [विजयवार्तारूप] सुधापान (अमृतपान) करण्याची इच्छा
 (काम). ५. देवागनांनी केलेल्या पुष्पवृष्टीला. ६. ज्यांची. ७. शत्रू. ८. स्त्रीसमुदाय.
 ९. लाक्षाची. राजा नगरांत प्रवेश करू लागला म्हणजे पौरकन्यांनी आणि सुवासिनींनी लाजवर
 लाक्षा उधळाय्या असा आचार प्राचीनकाळा प्रचलित होता त्यास अनुसरून हें वर्णन आहे. [रघु-
 वंश-सर्ग २ श्लोक १०, सर्ग ४ श्लोक २७, सर्ग ७ श्लोक १५; कुमारसंभव-सर्ग ७ श्लोक
 ६९-८० पहा.] नगरप्रवेशकाली राजावर लाजवर्षण करणे हें मंगलप्रद समजतात. पुष्पांचें आणि
 लाजांचें (लाक्षाचें) शुभ्रत्व आणि मांगलिकत्व ही अन्योन्यसादृश्यसूचक आहेत, १०. मत्स्यपुरास.
 ११. येथें दक्षिणगोम्रहणकथावर्णन संपले. १२. दूतांनी. १३. नगरवासी लोक. १४. रात्र.

अध्याय 'तिसरा.

मत्स्यपुरोत्तरभागीं प्रातःकाळींच ये सुयोधन, हो ! ।
 ज्यासि जयप्राप्ति मनीं म्हणती भीष्मादिही सुयोध न हो. ॥ १
 सहसा त्रैजंत्त गांठुनि, बहु ताडुनि, करुनि वैद्वभुज गवळी, ।
 पष्टिसहस्र सुगोधन तो कुंरुकुळचंदनद्रुभुजग वळी. ॥ २
 गोपार्थ्यक्ष रथावरि बैसुनि धावे नृपासि सांगाया, ।
 चित्तीं म्हणे, 'बुड्याया कुर्वधमा ! हरिसि धेनु कां ? गा ! यो.' ॥ ३
 तो राजगृहीं जाउनि रायाच्या उत्तराख्यतनयातें ।
 नमुनि म्हणे, 'हो ! नेतो दुर्योधन धेनु करुनि अनयातें. ॥ ४
 गोधन पष्टिसहस्र व्रज ओस करुनि नेतसे कुंटिल, ।
 कुंटिल प्रजाहि, जो गोपीडंक तो ब्राह्मणा न कां कुंटिल ? ॥ ५

१. मत्स्यदेशाच्या राजधानीच्या (विराटनगरीच्या) उत्तरदिशेच्या बाजूस. "पांडव अज्ञा-
 तवास करण्याकरितां विराटनगरी राहिले होते. तेव्हां विराटाचा सेनापति कीचक ह्यानें द्रौपदी-
 विषयीं दुर्वसना दशैविल्यामुळे भीमानें त्यास ठार मारलें. हें ऐकून विराटापासून फार त्रास पाव-
 लेला त्रिगर्तदेशाचा राजा सुशर्मा ह्यानें दुर्योधनास सुचविलें कीं, 'ही संधी विराटनगरावर स्वारी
 करण्यास बरी आहे.' तो विचार दुर्योधनास पटून त्यानें त्या नगराच्या दक्षिणेचे बाजूस सैन्यासह
 सुशर्म्यास पाठविलें, आणि आपण स्वतः मोठें सैन्य घेऊन त्याच्या उत्तरेच्या बाजूस आला. ह्या
 प्रकरणात उत्तरेकडील सैन्यानें विराटाच्या गाई हरण केल्या, हा प्रकार ह्या आख्यानांत वर्णिला
 आहे ह्यासाठीं ह्यास उत्तरगोमहण म्हणतात." (नवनीत.) २. ज्यासि (दुर्योधनाला) जयप्राप्ति (अ-
 र्जुनाची गांठ किंवा जयलाभ) न हो (न व्हावी) [असें] भीष्मादि सुयोधही (उत्तम वीरही) मनीं
 म्हणती—असा अन्वय. ३. भीष्म, द्रोण, कृप इत्यादि सुयोध. ४. चांगले योद्धे. ५. न होवो.
 ६. गवळवाड्यांत, घोषांत. ७. बांधले भुज ज्याचे ते. ८. साठ हजार. ९. उत्तम गाईंचा समुदाय.
 १०. कुरुकुलरूप चंदनवृक्षावरील सर्प (दुर्योधन). दुर्योधनाला 'भुजग' असें विशेषण लावून त्याची
 दुष्टमति ध्वनित केली आहे. ११. मुख्य गवळी, गवळ्यांचा नायक. १२. विराटपुत्राला. [मूळांत
 मत्स्याधिपुत्र भूमिजय याला गोपाध्यक्षानें उत्तरगोमहणाची वार्ता सांगितली असें आहे. भूमिजय
 हें विराटाचा कनिष्ठ पुत्र जो उत्तर त्याचें नांव. ज्येष्ठ पुत्राचें नांव शंख असें होतें. या प्रसंगीं विराट-
 राजा दक्षिणगोमहण करणाऱ्या सुशर्म्याचा पराभव करून परत आला नव्हता. तो उत्तरालाच
 शून्यपाल (राजा संनिध नसतां असणारा राज्याचा पालक) करून युद्धासाठीं बाहेर गेला होता.
 १३. आपला नाश करून घेण्यासाठीं या गाईंचें हरण कां करतोस ? १४. कुरु+अधमा=कुरुकु-
 लांतील नीचा. १५. या धेनु. १६. उत्तर आहे आख्या (नांव) ज्याची त्या मुलाला. १७. अहो !
 १८. अनयातें. (जबरदस्ती करून.) १९. खल, दुष्ट. २०. गाईला पीडा देणारा. २१. ठो-
 कील, ठेंकील.

कवची धन्वी खेळी व्हा, चितीं रामचंद्रहि असा ध्या, ।
 बैसा रथीं, जयश्री गोविंदावनपरासि न असाध्या.' ॥ ६
 उत्तर म्हणे, 'असें जरि मी एकाकी लहान, परि सैवतें ।
 यश जोडितोंचि असता सारथि तरि, कथन मज न परिसवतें. ॥ ७
 होतों परम निपुण परि त्या ख्यात रणांत सारथि गळाला, ।
 झांको छिद्रं मलतसें, अडले म्हणतात सार थिगळाला. ॥ ८
 कर्णादिकांसि देतीं समरीं वैराटिकेसरी करिता ।
 जिण्णुपुढें असुरजनीं कोणी वैरा टिके सरी करिता. ॥ ९
 मिळवा कोणी तरि, हो! धैर्याचा मात्र उदेवि सारथि जो, ।
 कुंभटसमूह पाहुनि मज, जेवि हिमोसि सुदधिसार थिजो'. ॥ १०
 ऐसें बहुतनि बोले तो बैलिश बोल बायकामाजी. ।

१. कवच धारण करणारे. २. धनुर्धर. ३. त्वङ्गधर. ४. कवची, धन्वी व खड्गी असा. ५. स्मरा. ६. गोब्राह्मणपालनपरासि, गाई व ब्राह्मण यांच्या रक्षणाविषयी जो तत्पर त्यास. ७. अप्राप्य, अलभ्य. ८. ज्या समयी गोपाध्यक्षानें कुरुवीरकृत उत्तरगोमहणाची वार्ता उत्तरास कळविली तेव्हां तो अंतःपुरात स्त्रियाच्या समाजांत बसला होता असे येथे ध्यानात ठेवावे. ९. स्वताचे, वेगळे. [विराटयज्ञासारिखे स्वतंत्र यज्ञ मिळविले असते.] १०. अश्व-कोविद असा सारथि. ११. ऐकवते. [सारथि असता तर, माझ्याने ही वार्ता ऐकविली देखील नसती, मी शत्रूचा पराभव लागलाच केला असता—असा भाव.] १२. पूर्वी उत्तराने अष्टावीस रात्री अथवा बहुधा एक मास मोठे युद्ध केले त्यांत त्याचा सारथि मरण पावला—या कथेचा उल्लेख आहे. [अध्याय ३६ श्लोक ३ पहा.] १३. नामांकित. १४. न्यून, उणेपण. [कसे तरी हे न्यून भरून येवो, उधडे न पडो, अडलेले मनुष्य थिगळाला देखील उत्कृष्ट समजतात, पण छिद्र बाहेर न दिसो असें इच्छितात—असा भावार्थ. १५. श्रेष्ठ, उत्कृष्ट. हा चरण सुभाषितरूप आहे. १६. थिगळ= ठिगळ=फाटल्या वळाला भोक बुद्धविण्यासाठीं दुसऱ्या वळाचा लहान तुकडा लावतात तो, कपी. १७. (करिता=हत्तीपणा) देणारा झाला असता. १८. उत्तररूप सिंह. १९. गजपणा. २०. इंद्रापुढें. २१. बरोचरी करणारा. २२. सागर. २३. कौरवयोद्धांचा समुदाय. २४. थंडीस. २५. उत्तम दद्याचें सार, तूप. २६. ज्याप्रमाणे थंडीच्या कडाक्याने तूप थिजून जाते त्याप्रमाणें मला पाहून कौरवांकडील वीरसमुदाय थिजून जावो (स्तिमित—भयग्रस्त—स्तब्धगात्र होवो.) २७. तो उत्तर. २८. मूख बालक. २९. "बायको" या शब्दाची उत्पत्ति चमत्कारिक दिसते. 'बाला' आणि त्यापासून झालेला 'बालिका' शब्द, याचा अर्थ कन्या किंवा तरुण स्त्री. या 'बालिका' शब्दाचा अपभ्रंश 'बाइका'. हा मूळचा एकवचनी शब्द. याचे बहुवचन 'बाइकाओ; याचेंच 'बायको,' 'बायको' असें रूपांतर झालें. अर्थात् हा मूळचा बहुवचनी योजायाचा शब्द. सत्कारपूर्वक ज्ञानाचा असतां, एका स्त्रीच्या अर्थीही, 'बायका बाहेर गेल्या आहेत, आतां येतील' असें जसें

चित्रपटकटकसें शिशुभाषण येईल काय कामा जी ! ? ॥ . ११

तें परिसुनि एकांतीं पार्थ म्हणे, 'देवि ! कृष्णसखि ! जावें ।

उत्तरसारथि होउनि म्यां, त्वां मजवरि कदापि न खिंजावें.' ॥ १२

कृष्णा म्हणे, 'बहु वरें, व्हा मारुत, हो पेंलाल खेळवळ तें, ।

सध्यां बोलतात, तसेंच पूर्वी एका स्त्रीच्या अर्थाही 'बायको' या शब्दाची योजना सकारास्तब होऊ लागली, आणि कालांतराने अर्थाकडे दुर्लक्ष होऊन हाच शब्द एकवचनीं चालू लागला, आणि इतर स्त्रीलिंग शब्दांच्या धोरणाने याचें पुनः 'बायका' असे आकारांत बहुवचन झालें. सारांश 'बायका' हें मूळचें एकवचन आणि 'बायको' हें बहुवचन असून, सध्यां त्यांचा अर्थ अशा रीतीनें उलट झाला आहे, असें दिसतें. 'बालिका' याचाच दुसरा अपभ्रंश 'बाइआ' आणि याचें बहुवचन 'बाइआओ' अथवा 'बायो.' परंतु हाही शब्द आतां एकवचनीं चालतो. 'ताटका' नांवाची मोठी धिप्पाड राक्षसी होती; यावरून, तशीच कोणी विप्पाड आणि अस्ताव्यस्त अमर्याद बायको असली, तर तिलाही 'ताटका' शब्द लावितात. 'ताटका' हा शब्द तर मूळचा निर्विवाद एकवचनीं चालणारा; आणि अजून तो तसा चालतो. परंतु त्याचेंच रूपांतर असा 'ताटको' हा जो दुसरा एक शब्द, त्याचें पुनः बहुवचन 'ताटका' हेच आहे. यावरून एथेही असें दिसतें कीं, 'बायको' शब्दाप्रमाणें 'ताटको' हें जुनें बहुवचनरूप आहे. इतकाच भेद कीं, 'बायको' या शब्दामध्ये जो सत्कारसूचक अर्थ दिसतो, त्याच्या स्थानीं एथें ढमालपणाचा अर्थ आहे. तथापि दोहों शब्दांच्या उत्पत्तीचा म्हणून जो प्रकार, त्यामध्ये कांहीं भेद दिसत नाही. 'ढंबो' शब्दामध्येही तोच प्रकार दिसतो. जुन्या प्राकृत भाषेमध्ये बहुतेक शब्दांपुढें बहुवचनीं, 'ओ' प्रत्यय लागत असे. जसें रमा-रमाओ. अद्यापि गुजराथी भाषेमध्ये तसेंच आहे. जसें, विद्या-विद्याओ. गोमंतकी मालवणी, इत्यादि कोंकणी भाषांतही तोच प्रकार आहे. जसें बाईल-बाइलो. आणि यावरून असें वाटतें कीं 'बाइलो,' 'बाइकाओ' अथवा 'बाइको' हे शब्द मूळचे एकच. या सर्व गोष्टी लक्षांत आणितां, पूर्वाक्त तर्कांला नितकी नळकटी येते. 'बायकू' असें कुत्सितार्थक रूप आधीं असून त्यापासून मग 'बायको' असा शब्द झाला असावा, असा तर्क कित्येकांनीं केला आहे. त्याला कांहीं आधार दिसत नाही. आतां शंका काढणाराला एक स्थळ आहे. तें असें कीं 'बालक' हा जो पुल्लिंग शब्द, त्याचें प्राकृत भाषेंत 'बालको' आणि 'बालका' किंवा 'बायको' आणि 'बायका' अशीं क्रमशः एकवचनीं आणि बहुवचनीं रूपें होण्याचा संभव आहे. परंतु नियांना पुल्लिंगनामे चालू झालीं, अशी राठस कल्पना करणें, किंवा वर दाखविल्याप्रमाणें 'बायकू' शब्दापासून 'बायको' शब्द निघाला असें मानण्यापेक्षां आपल्या लोकांच्या सभ्य चालीस अनुसरून स्त्रीला सत्कारबोधक 'बायको' हे मूळचें बहुवचनी नाम चालू झालें, असें मानणें विशेष संभाव्य व प्रशस्त दिसतें." [विविधज्ञानविस्तार-पुस्तक २२ पृष्ठ २४-२४ अ.]

१. चित्रपटांतील सैन्य जसें. २. हे द्रौपदि ! [अर्जुन एकांतीं द्रौपदीला म्हणाला:-हे कल्याणि ! उचराला असें सांग कीं हा (बृहन्नडा) पूर्वी पांडवांचा सारथि होता, हा अभयानकुशल आणि युद्धदक्ष आहे, हा तुझा सारथी होईल. अध्याय ३६ श्लोक १२-१३.] ३. खिंजणें=खिंजणें, रां गावणें. ४. बायु. ५. पलाल=धड्याचें तृण. केरकसपट (वाजरीचे सरम, बाटूक; जोधव्याचा कडवा; भाताचा पेंढा इत्यादि.) ६. खळाचें (दुयोधनाचें) नळ (सैन्य).

महृदय न अरिसैन्ये, तुमच्या दैन्येचि फार खेळवळते'. ॥ १३
 त्या उत्तरासि सैंगे, 'सारथ्य बृहन्नडा करिल, यातें ।
 सैत करुनि विज्यानें नेले बहु खांडवी अरि लयातें. ॥ १४
 सारथ्यगीतनृत्यप्राप्तीचा हेतु जिण्णुसहवास; ।
 पूर्णत्वाचा लागे पशुपां भ्रमताहि विण्णुसह वास. ॥ १५
 'मैगिनीमुखेचि विनवा, तन्मतिला उत्तराचि वळवील, ।
 अतिसहवासिवच मना, कंतक कलुपिता वंना निर्वळवील'. ॥ १६
 उत्तर म्हण, 'कुरुकटक न पशुंस, यशासहि, स्वसे ! नेतें, ।
 अवकाश पळहि नाही कळवाया वृत्त हें स्वसेनेतें. ॥ १७

१. माझे हृदय. २. शून्य होते, तळमळते, व्याकुळ, विव्हळ होते. [येथे १३ व्या गीतीत जे द्रौपदीचे वीरपत्नीस्वरूप स्वामिप्रायदर्शक उत्तर आहे त्याम मूळात आधार नाही. हे पंतानी आपल्या पदरचे घालून मूळावरही ताण केली आहे असे कोण म्हणणार नाही ?] ३. द्रौपदी मागे. [अध्याय ३६ श्लोक १६-१९ पहा.] ४. या बृहन्नडेते. [या ठिकाणी 'याते' असे पुद्गिगबोधक सर्वनाम योजिले आहे त्याचे कारण 'बृहन्नटा' शब्द बृहन्नट, बृहन्नल असा पुद्गिगीही आढळतो. महाभारतात बृहन्नलेम उद्देशून 'योऽसौ बृहद्धारणाभो युवा मुप्रियदर्शनः' असे पुद्गिगी शब्द योजिलेले आढळतात. विराटपर्व-अध्याय ३६ श्लोक १६ पहा.] ५. सारथि. ६. अर्जुनाने. ७. खाडव नामक वन अग्नीला मक्षगार्थ (दहनार्थ) अर्जुनाने दिले त्या प्रसंगा; (किंवा) खाडवी=खाडवप्रस्थी=दंद्रप्रस्थी. 'या सारथ्याच्या योगे अर्जुनाने खाडवप्रस्थी राहत असता सर्वभूते आपल्या कबड्यात आणिही होती' असे मूळांत आहे. [अध्याय ३६ श्लोक १९ पहा.] ८. या बृहन्नडेला सारथ्यादि प्राप्त होण्याचे कारण अर्जुनसंगति होय. ९. अर्जुनसहवास. १०. गोपाळास. ११. कृष्णासह. [कृष्णाच्या सहवासाने फिरत असतां पशुपांम (गोपाळास-अज्ञान गुराखी गवळ्यांम) परमेश्वर जो कृष्ण त्याचे सर्व गुण प्राप्त झाले, कृष्णाच्या पूर्णत्वाचा वाम गोपाळाला लागला. गोपाळ परिपूर्णगुण झाले.] १२. संबंध, गंध. १३. उत्तरेच्या मुखे. १४. अत्यंत सहवास करणाऱ्याचे वचन, अतिपरिचयाच्या मनुष्याचे भाषण. १५. निवळीची बी. कतकवृक्षाचे फळ कलुपजलस्वच्छताजनक आहे म्हणून त्याला 'अवुप्रसादन' असे अन्वर्थक दुसरं नाव आहे. पंताच्या काव्यात कतकाचा उल्लेख अनेकस्थळी आढळतो. [वनपर्व-अध्याय ११ गीति ५५.] 'फल कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम्' [मनुस्मृति-६।६७.] १६. गढुळा. १७. उदकास. १८. स्वच्छ करील, सुधारील. हे गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. १९. कौरवसैन्य गाईचेच हरण करीत आहे असे नाही, तर आपल्या कीर्तीचेही हरण करीत आहे. या अर्थातील अलंकारास 'अतिशयोक्ति' असे म्हणतात. प्रस्तुत वस्तूचे लोकमयादातिरिक्त वर्णन केले म्हणजे अतिशयोक्ति होय. काव्यादशांत तिचे लक्षण दिले आहे:—'विवक्षा या विशेषस्य लोकसीमातिवर्तिनी । असावतिशयोक्तिः स्यादलंकारोत्तमा यथा ॥' [काव्यादर्श-द्वितीय परिच्छेद २१४.] आग्नेयपुराणातही असेच लक्षण केले आहे:—'लोकसी-

माझे सारथ्य करू तुझिया वचनें बृहन्नडा, गमला ।

हाचि सँदुपाय, कसे ! लागो अपकीर्तिचा न डाग मला.' ॥ १८

ती धांवत जाय म्हणे, 'गौनादिक हें बृहन्नडे ! राहो, ।

समयीं सारथ्यगुणा नुँघडूनि कैदरुचा न डेरी हो. ॥ १९

गोधन पेटिसहस्र म्वपुरा नेतो हर्षान कौरव हो ! ।

मातितृप्तस्य वस्तुधर्मस्य कीर्तनम् । भवेदतिशयो नाम संभवेऽसंभवे द्विधा ॥' सारांश जेथे वण्य वस्तुच प्रतिपादन लोकमर्यादेच्या बाहेर—वाजवीपेक्षा ज्यास्त—केलेले असते तेथे 'अतिशयोक्ति' अलंकार होतो. गाने अनेक प्रकार (भेद) आहेत. (१) भेदी अभेदाची, (२) अभेदी भेदाची, (३) योगी अयोगाची, =संबंधी असंबंधाची, (४) अयोगी योगाची=असंबंधी संबंधाची, (५) कार्यकारणाच्या सदृक्त्वाची (समकालत्वाची) आणि कार्यकारणांच्या पौर्वापर्यव्यतिक्रमाची (पौर्वापर्यवैपरीत्याची) कल्पना केलेली असते, तेथे अतिशयोक्ति होते. श्रीमदप्यदीक्षितप्रणीत 'चित्रमीमंसे'त 'भेदेऽभेदः, अभेदे भेदः, सर्वनेऽसंबधः, असंबधे संबंधः, [चित्रमीमांसा—पृष्ठ १०२.] असे अतिशयोक्तीचे चारच प्रकार वर्णिले आहेत. या अलंकाराचे संशयातिशयोक्ति, निर्यातिशयोक्ति, आश्चर्यातिशयोक्ति इत्यादि भेद काव्यादर्शात सांगितले आहेत. साहित्यदर्पणाने या अलंकाराचे पांच भेद सांगितले आहेतः—'भेदेऽप्यभेदः संबंधेऽसंबधस्तद्विपर्ययौ । पौर्वापर्येत्ययः कार्यहेत्वाः सा पंचधा ततः ॥' [साहित्यदर्पण—१०।६९४] या अलंकाराला इंग्रजीत Hyperbole असे म्हणतात. प्रस्तुत पद्यात 'पशूंचे नेणे' हें कारण व 'यज्ञांचे नेणे' हे कार्य असून कार्यकारणाचे पौर्वापर्य विपरीत झालेले आहे. कार्यकारणाचे पौर्वापर्य विपरीत करण्याचा हेतु कारणाची शीघ्रकारिता (कारणाच्या व्यापाराची अतिवृत्ति) आणि कार्याची शीघ्रोत्पत्ति दाखविण्याचा आहे. येथेही कारणाचा व्यापार सुरू होत आहे नाही तोच अथवा त्याच्याही आधी कार्यात्पत्ति झाली असे दर्शविले आहे. या अलंकाराम 'अत्यंतातिशयोक्ति' असे नांव आहे. हिचे लक्षणः—'अत्यंतातिशयोक्तिस्तु पौर्वापर्यव्यतिक्रमे' (कुवलयानंद.) 'कार्यकारणयोश्चैव पौर्वापर्यविपर्ययः । विज्ञेयातिशयोक्तिः सा ॥' [काव्यप्रदीप—१२५ दशम उक्ताम १५.] १५. हे भगिनि उत्तरे !

१. उत्तम उपाय. [ह्या उत्तराच्या भाषणाबद्दल मूळात एक श्लोकार्थ आहे. (२३ श्लोक.) मोरोपंतांस निवळ शब्दार्थभारवाही भाषांतरकार म्हणणारांनी उत्तराचे उत्तरेर्शी झालेले भाषण मूळग्रंथातील व पंताच्या काव्यांतील ताडून पहावे म्हणजे त्यांचा अभिप्राय किती भ्रममूलक आहे हे त्यांचे त्यांसच चांगले कळेल.] २. गायन वादन नानेन वगैरे. ३. सारथ्य करण्याच्या गुणाला. ४. उषड न करून. ५. कृपणाचा, अधमाचा. ६. डेरा=रांजण, मार्ताचे मोठे भांडे, द्रव्याची घागर. "कृपणानि डेर्यांन पुरुन ठेविलेले द्रव्य कधीच कोणाच्या उपयोगी न पडल्यामुळे व्यर्थ होय. तसा तुझा सारथ्यगुण समयीं प्रकट न होईल तर व्यर्थ होय' असे तात्पर्य." (नवनीत.) सारथ्य करण्याचा जो गुण तुझ्या अंगी आहे तो न दाखवून कृपण होऊ नको. सारथ्यगुण दाखविण्याचा आतां प्रसंग आला तो व्यर्थ झाला नको. ७. गाई. ८. साठ हजार. ९. दक्षिणापुराला.

गौरव हो न बुधजनीं, त्या मेल्याला अनंत रौरव हो. ॥ २०
 त्यावरि जातो उत्तर, त्याचें सारथ्य ये करायास, ।
 मुंगद ईहासुत्रहि गोविप्रैत्राणोत्थ जे करायास. ॥ २१
 देता झाला पूर्वी तुज निजसारथ्य सव्यसाची, हो ! ।
 सैरंध्रीची वाणी व्हाया गोवत्सभय सीची 'हो'. ॥ २२
 उठल्या उत्साहाच्या त्या शैतश्रीमदुदधिवरि लहरी; ।
 धरितां हनु, न 'नु' म्हणतां, प्रणतांचे कां न सुदधि वरिल हरि ? २३
 देवातें भक्ति तसी पार्थातें 'ने' करुनियां वश, हो ! ।
 त्यान्याहि मनी होतें की विश्रामाजि आपुलें यश 'हो'. ॥ २४
 उत्तर म्हणे, 'बहु बरे, देउनि वचनास मान आलीस.' ।
 बोले बृहन्नडा स्मृतपूर्वक, 'विटवील कोण आलीस ? ॥ २५
 वाद्य असो, नृत्य असो, हो 'अंभिनय, किमपि गौन अथवा हो, ।
 जौणोनि कसें म्हणतां सैरंतां बृहन्नडाचि रथ वाहो ?' ॥ २६

१. बुधजनांत (सुब्रजनांच्या समुदायात) त्या दुष्ट कौरवाचा गौरव न व्हावा. २. रौरव नामक नरक. ३. प्राप्त होवो. ४. त्या दुष्ट कौरवावर. ५. सुख देणारे (आयास). हें गी-
 ल्यर्थ सुभाषितरूप आहे. ६. इह आणि परलोक. ७. गोब्राह्मणरक्षणोत्पन्न. ८. हातांचे श्रम.
 ९. सव्यसाचिन्=अर्जुन. ['सव्येन वामेन हस्तेन सार्चितुं शरान् संधातुं शीलं यस्य स स-
 व्यसाची' म्हणजे सव्य (डाव्या हाताने) बाण जोडून मारण्याचे ज्याचे शील आहे तो सव्यसाची
 होय. (भगवद्गीता-अध्याय ११ ओ० ३३.) महाभारतांत या नावाची व्युत्पत्ति दिली आहे:—'उभौ
 मे दक्षिणौ पाणी गांडीवस्य विकर्षणे । तेन देवमनुष्येषु सव्यमाचीति मा विदुः ॥' माझे दोन्ही हात
 गांडीव धनुष्याचे आकर्षण करण्यांत कुशल आहेत म्हणून मला मनुष्य आणि देव सव्यसाची असे
 समजतात.] १०. गोवत्सकल्याण. ११. खरी. १२. दोऊ. १३. शांत अशा अर्जुनसमुद्रावर.
 १४. हनु (हनवटी) धरिता. हरी, नु न म्हणता, प्रणतांचे सुदधि कां न वरिल—असा अन्वय. प्रे-
 मळ भक्ताने (प्रणतजनाने) आज्ञेवाने दिलेले (हनु धरितां) उत्तम दही (सुदधि) हरी नु (नको) न
 म्हणतां कां न स्वीकारील ? अर्थात् तो भक्तप्रिय हरि स्वीकारीलच. त्याचप्रमाणे समरप्रिय सव्यसा-
 चीला दुष्ट दुर्योधनाबरोबर युद्ध करण्याची उत्तरेची विज्ञापना कशी रुचणार नाही ? १५. नाही.
 नको. १६. उत्तम दधि. १७. ने=नेनी झाली. (उत्तरा) यांत उपमा आहे. १८. मंदहास्यपूर्वक.
 (पृष्ठ २६ टीप १६ पहा.) १९. सखीस. २०. हस्तादिकांच्या लुणगींनी दुसऱ्याचे मनातील भाव
 सुचिवणें. २१. कोणतेही. (हें गानाचे विशेषण.) २२. मला वाद्य वाजविण्याची, नृत्य करण्याची,
 हावभाव करण्याची, किंवा गाण्याची आज्ञा केली असतां, तें सर्व मी करीन—असा भावार्थ. २३. स-
 मजून उमजून मी समर करण्यास अथवा सारथ्य करण्यास असमर्थ होय असें कळत असतांही.
 २४. युद्धांत. २५. रथ वाहो=सारथि होवो.

बैराटि म्हणे, 'नैर्तक हो कीं बौदक तैथैव गायन हो, ।
 सारथि हो या समयीं, एकहि वँश कौरवांसि गाय न हो.' ॥ २७
 ऐसें वदे, कवच दे त्या श्रितकुशलावहास ल्यायाला, ।
 तेंद्वारणीं चुके तो, कॅन्या पाहोनि हांसल्या याला. ॥ २८
 ज्यांचें किरातरुपिप्रभुधिकृतिगर्भ गायै नौक वच, ।
 हांसे आपणहि, म्हणे, 'ठावें मज काय गायना कवच?' ॥ २९
 लेवविलें रंजिसुतें, जाणों त्याला कधीं न तों कवच, ।
 संचरित अँप्रगल्महि हँदैयहर जसें स्वंधीन तोकैवच. ॥ ३०
 होउनि सिद्ध रथावरि चढतांचि, सँहोत्तरा तिच्या आली ।
 म्हणती, 'बृहन्नडे ! तुज वीरश्री गौरवावया आली. ॥ ३१
 दिव्यैरुचिरवस्त्रांति आण करायासि बौद्धल्या, कैटके ।
 जिंकुनि अरिचींहि, तुम्ही बहु शोभाया स्वबाहु, त्याँ कैटके'. ॥ ३२
 'उत्तर आणिल तें जें निर्माया तुजें मुबाहुल्या लागे, ।

१. विराटाचा पुत्र-उत्तर. २. नाचणारा. ३. वाद्ये वाजविणारा. ४. लाप्रमाणें. ५. गाणारा-
 गायक. [गायन=अन' प्रत्यय गै धातूला लागून 'गायन' असें रूप झाले. 'अन' प्रत्यय शब्दार्थक
 अकर्मक धातूम लागून कर्तृत्ववाचक शब्द उत्पन्न होतात. जसें:-ज्वलन (जाळणारा), गर्धन (खावाड),
 रवण (शब्द करणारा), मंडन (शोभविणारा) इत्यादि. मूळांत गायन आणि नर्तन या शब्दांचा प्रयोग
 केला आहे, यावरून 'नर्तन हो कीं वादन तथैव गायन हो' असाही पाठ अमता तरी चालतें असें
 दिसतें. अ० ३७ ओ० २२.] ६. हस्तगत, स्वाधीन. ७. आश्रितांचें कुशल करणाऱ्या (अर्जुनाला).
 ८. धारण करण्यासाठी. ९. तें कवच धारण करण्यांत. यांत हास्यरस आहे. १०. कुमारिका. (अ०
 ३७ ओ० २४.) ११. ज्या अर्जुनाचें. १२. किरातरूपी प्रभु शंकराचा धिक्कार ज्याच्या पोटी आहे
 असें (वच). [येथें अर्जुनाच्या किरातरूपी शंकराधिक्षेपोक्तीचा उल्लेख केला आहे. ही कथा वनपर्वत
 आहे. अध्याय ३ पहा.] १३. गातो. १४. स्वर्गलोक. [येथें नाक म्हणजे नाकस्थ लोक असा अर्थ
 उपादानलक्षणेनें घेतला पाहिजे.] १५. उत्तराने. १६. तो अर्जुन. १७. संतचरित. १८. अमौढहि.
 १९. हृदयाकर्षक. २०. सु+अधीन=अत्यंत हस्तगत, अत्यंत स्वाधीन, आपण खेळवूं तसें खेळ-
 णारें असें जें तोक (बालक) त्याचे वचन; अत्यंत अधीन (लालनानुकूल) जे तोक त्याचें भाषण. हें
 मीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. २१. बालवाक्य. २२. उत्तरासह (अर्जुन-बृहन्नडा) रथावर चढतांच, किंवा
 उत्तरेसह आली (सख्या)-असे दोन्ही अन्वय संभवनीय दिसतात, मात्र विरामचिन्हांची योजना
 अन्वयास अनुसरून केली पाहिजे. २३. सख्या. २४. उत्तम सुंदर अशा वसनांतें. [पुढें अध्याय ६
 गीति २८ पहा.] २५. पांचालिका, पुत्तलिका. २६. सैन्ये. २७. धारण करा. [आपले मुक्त सुरेस
 भूषविण्यासाठी तुम्ही कटकें (बल्ये) धारण करा.] २८. कडी. २९. तुला उत्तरेल.

मज कवच लेववुनि, हा आपणचि पहा सुबाहु ल्याला, गे !^१ ॥ ३३
ऐसें बोलुनि हांकी उत्तररथरत्न कृष्णसारथि ते ।

सांगे स्वदास्य सिंहा हरवाया तेज कृष्णसार धितें. ॥ ३४

म्हणति स्त्रिया प्रयाणीं, 'तुजला मंगल बृहन्नडे ! हो तें ।

जे खांडववनदाही नरसारथ्यांत जाहलें होतें'. ॥ ३५

द्विज म्हणति, 'या यशस्वी होउनि, जयदायि औज्यजिर तें, हो ।

खेळबल सदाश्रितजनी, देहनी पुष्कळहि औज्य, जिरतें, हो !' ॥ ३६

सत्वर बृहन्नडा नृपसुतरथ नेऊनि जाय बाहेर, ।

त्यासि म्हणे, 'हेरावें म्हणसी कुरुकटक काय बा ! हेर.' ॥ ३७

आपण चित्तांत म्हणे, 'मेळवितो आजि, नीच हो ! यश मी, ।

शिवमूर्तिमी स्मशानी अस्मज्जयहेतु तीच होय शमी.' ॥ ३८

कुरुकटकासि पहातां तो उत्तर बाळ फार गंडबडला, ।

स्वैपरबळाबळ नेणुनि बोलिश बहु बायकात बडबडला. ॥ ३९

बोले, 'बृहन्नडे ! हें कुरुबळ कैलांतसिधुसें गमतें, ।

ने रथ पुरांत, माझें मन नयनहि पाहतां बहु अंमते. ॥ ४०

१. हा उत्तर. २. कवच ल्याला. ३. अगे उत्तरे ! हे अर्जुनाचे उत्तरेस प्रतिवचन आहे. ४. कृष्ण सारथि व्याचा. (अर्जुन.) ५. 'ते' याचे विशेष्य 'उत्तररथरत्न' आहे. ६. लहान हरिणशिशु. (काळवीट.) [कृष्णेन सारः शबलः कृष्णसारः । 'कृष्णसाररुक्म्यकुरंकुशवररौहिषाः । गोकर्णपृषतैर्गदर्यरोहिता-भमरो मृगाः' इत्यमरः.] ७. थोडे, अल्प. हे तेजाचे विशेषण आहे. [थितें हा शब्द पुंतांनीं अनेक स्थळीं वाच अर्थानें योजिला आहे. तीर्थरामायण-गीति १३, भीष्मपर्व-अध्याय ९, गीति ५५. 'सार धिते' हें पुंतांचें आवडते ठीक यमक होय.] ८. लिया, कन्या आणि सुव्रत ब्राह्मण म्हणतात-असे मूळांत आहे. ९. खांडववनदाहसमयीं अर्जुनाचे सारथ्य करून पूर्वीं जे मंगल झाले ते आता उत्तरासह कौरवांना रणांत भेटून तुला होवो-असे मूळांत आहे. १०. अर्जुनाच्या (नराच्या) सारथिपणात. १२. आजि+अजिर=रण+भूमि=रणागण. १३. दुष्टाचें बल सताच्या आश्रित जनांत जिरतें (अष्ट होतें, नाश पावतें). १४. अर्जुनी. (दहन=जळणारा अग्नि. येथे 'अन' हा प्रत्यय कर्तृत्ववाचक आहे.) १५. तू. १६. बा ! कुरुकटक हेरावे म्हणसी काय ? हेर (पहा)-असा अन्वय. १७. हलकें पहा. 'बाहेर' 'बा ! हेर' हें पुंतांचे आवडते यमक होय. १८. आमच्या जयाचें कारण. १९. याच शमी-बुधावर पांडवांनीं आपली आयुधे ठेविली होती. (विराटपर्व-अध्याय १ गीति ५ पुष्ठ २ पहा.) २०. घाबरला. २१. आपले तसेच शत्रूचें बळ व अबळ, आपली व शत्रूची सबळदुर्बळता, आपलें व दुसऱ्याचें सामर्थ्य असामर्थ्य. २२. न जाणून. २३. मूर्ख. २४. प्रलयकाळच्या समुद्रासारखें. [कल्प+अंत+सिधुसें=पृथ्वींत, प्रलय+शेवट+सागरासारखे.] २५. घाबरतें, आंति पावतें.

दुर्योधन दुःशासन कर्ण कृप द्रोण भीष्म ज्या कैटकीं ।
 त्यांत मरेनचि शिरतां, कांव्यांवरि घालितां चिरे पैट कीं. ॥ ४१
 ऐंकाकी मी, रिपु बहु, ह्या ऐशा कीर्ति काय हो ! मरणीं ? ।
 पेश्वर्थें केंवि करूं सर्वपुमर्थदसुकायहोम रणीं ? ॥ ४२
 आज्ञा नसतां आलों, रागें न भरेल काय हो ! तात ? ।
 रोमांच धर्म कंप प्रगट, व्याघ्रुनि काय, होतांत'. ॥ ४३
 पार्थ म्हणे, 'राजसुता ! आता वदतोसि हें अहा ! काय ? ।
 शय्येवरि न पडाय योग्य, रक्षणितिवरीच, हें काय. ॥ ४४
 तेव्हां स्त्रियांत तैसें बोलुनि, आतां असें कसें वंदेसी ? ।
 एकहि बाण न सुटला, नाही अद्यापि झळकला सेंदेसी. ॥ ४५
 गोमूर्क्यर्थ न शिरता धैर्यें, या वीरनायकानीकी, ।
 'करिजेल हास्य औस्य प्रेक्षुनि नगरांत बायकानी कीं. ॥ ४६

१. ज्या सैन्यात. २. फाटे. ३. वल. यात भयानकरस चमकता आहे. ४. एकटा. ५. गाई-
 करिता. ६. सर्वपुरुषार्थदायक अशा सुंदर देहाचा होम. धर्मार्थकाममोक्षांस पुमर्थ असें म्हणतात.
 ७. भयाने अथवा मोहाने अंगावरले केम उभे राहणे. ८. घाम. ['धर्मः स्यादातपे ग्रीष्मे ऊष्मस्वे-
 दल्वेऽपि च' इति विश्वलोचनः.] ९. शरीर. उत्तराला रण कसे भयंकर वाटले याचें चित्र पंतांनीं
 येथे सुरेख चित्तावलि आहे. १०. अध्याय ३८ श्लोक १०-१८ पहा. ११. युद्धभूमीवरच. १२. हा
 क्षत्रियाचा देह समरभूमीवर पडाव्यास योग्य आहे. [भगवद्गीता-अध्याय २ श्लोक ३१-३७ यांत
 असेच प्रतिपादन केले आहे. क्षत्रियाला स्वधर्मास अनुकूल अशा युद्धावांचून श्रेयस्कर असें दुसरे
 काही नाही. युद्ध हे उघडलेले स्वर्गाचे द्वार होय. हे ज्या क्षत्रियाना मिळत ते मोठे भाग्यशाली होत.
 जे क्षत्रिय धर्म्यसंग्राम करीत नाहीत त्यास पाप लागते आणि त्याच्या धर्माचा आणि कीर्तीचा नाश
 होतो. जो प्रतिष्ठित क्षत्रिय आहे त्याला अपकीर्ति मरणाहून अधिक दुःखप्रद आहे.] १३. गीति
 ७-१०, १७-१८, २७ इत्यादिकांत उत्तराची आत्मश्लाघांक्ति आहे. १४. बोलसी. १५. उत्तम
 तरवार. १६. गाईची मुक्ता करण्यासाठी. १७. वीरश्रेष्ठाच्या सैन्यात. १८. करिजेळ=हे कर्मणि
 रूप, इजे हा आगम धातु आणि भविष्यकाळाचा 'ल' प्रत्यय यांमध्ये येऊन, झाले आहे. कवि-
 तेतील वर्तमानकाळाच्या रूपाला 'ल'प्रत्यय लाविला असता भविष्यकाळाची रूपें सिद्ध होतातः—
 'धौम्याभिप्रायहि हा जें वरिजेतील कुरु परेतलें. । गातील पुढें कुरुयुद्ध धर्म धळुनियां करीं
 परे तवें. ॥', 'धर्म यश विपुल पावे स्वमुखे वाखाणिजेळ तुज शक्रे' मोरोपंत. वरिजेळ,
 कीजेळ, हाईजेळ अशीं रूपें कवितेत मात्र वारवार आढळतात. या व अशा अनेक प्रयोगांवरून
 पंतांनीं संस्कृतातील व्याकरणप्रयोग मराठी कवितेत आणण्याचा प्रयत्न केला आहे असें दिसतें, इतकेंच
 नव्हे, तर मराठीभाषेला संस्कृत व्याकरणनियमांनीं आळें घालण्याचा खांचा रेंवळ जेथे तेथे दृष्टीस प-
 डतो. १९. मुख. २०. पाहून.

देउनि सारथ्य मला घेउनि आलासि काय उत्साहें ? ।

नेणसि काय पलायन करितां लोकांत होय कुंत्सा हें. ॥ ४७

निजेवृत्तिरसीं लोभी हो, साधो ! बुद्धि अन्यथा न करी, ।

निजहितलोमें धरितो शिशुहि मुखीं एक अन्य धान केंरीं. ॥ ४८

सैरंध्रीनं कथिलें माक्षें सारथ्यनिपुणपण साचें, ।

टाकिति न बाह्यरंगें फळ नीरस म्हणुनि निर्पुण पणसाचें. ॥ ४९

मी भांडेन, स्थिर हो, तुजहि मजहि विहर्त आजि न परतणें, ।

हरितोळ न गाईतें, भीतिल, करितील आजि न परतणें. ॥ ५०

मरतीच, न दाखविती पाउलहि पळोनि तोंड लेंक विसरीं, ।

म्हणती 'सद्यः' कीर्तिप्रज्ञाप्रस्पर्श तोंडले' केंवि त्या. ॥ ५१

१. निंदा. २. क्षात्रधर्मरसा क्षत्रियाच्या धर्माची—युद्धकर्माची आवड धर. आपली वृत्ति (धर्म—युद्धधर्म) हाच रस त्यात लोभी हो, त्या वृत्तीचा लोभ धर. ३. दुसरे थान (स्तन.) 'अन्य धान करी' हें ठरीव यमक होय. ४. हस्ती. ५. सैरंध्रीचे लक्षणः—'चतुःपृष्ठिकलाभिज्ञा शीलरूपादिशालिनी । प्रसावनोपचारज्ञा सैरंध्री परिकीर्तिता ॥.' ६. शहाणे, सुज्ञ मनुष्य. ७. फणसाचे. हे गीसर्ष मुभाषितरूप आहे. हा फणसाचा दृष्टात मूळात नाही, पंतांनीं स्वतः समयास अनुरूप म्हणून दाखल केला आहे. यात अर्थातरन्यास नामक अलंकार झाला आहे. ८. योग्य, उचित. ९. युद्ध. १०. शत्रुरूप तुणे. यात कर्ता एक असून त्याचा संबंध अनेक क्रियाशी झालेला आहे म्हणून 'कारकदीपक' अलंकार झाला आहे. ११. बापास. १२. ताकाळ. १३. कीर्तिरूप प्रज्ञा (बुद्धि) हिचा घात करणारा आहे स्पर्श ज्याचा (असे तोंडले). रणातून पळून जाणारा लेंक हा तोंडले होय असे ज्ञाते पुरुष म्हणतात. तोंडले ज्याप्रमाणे प्रज्ञेचा (बुद्धीचा) नाश करते त्याप्रमाणे पळपुटा मुलगा कीर्तीचा नाश करतो. तोंडले (तोंडल्याची भाजी) मक्षण के-ल्याने जिन्हा बड होते आणि तद्वारा वडलीला मंदता येते व तिचा न्हास होतो अशी समजूत आहे. बुद्धि व जिन्हा या दोहोमध्ये सबंध आहे असें साधारणतः लोक कल्पितात, ही गोष्ट लक्ष्यात बागविली पाहिजे. 'रणभीरू लेंक तोंडले आहे' असे येथे म्हटले आहे म्हणून 'रूपक' झाले-या गीतीत 'सद्यः कीर्तिप्रज्ञाप्रस्पर्श' अस 'तोंडले' याचे विशेषण योजिले आहे, पण हे विशेषण विशेष्यास तोलण्यासारखे नाही. एका लहानशा निबळ मराठी शब्दाला एवढे लाब सस्कृत सामा-सिकपद विशेषणाच्या रूपाने बोंडणे अनुचित होय. 'तोंड लेंक विला' हे यमक साधण्यासाठीं ही खटपट पंतांनी केली असे म्हणावे लागते. उचित विशेषणानीच विशेष्याचा अर्थ खुलतो असे श्रीक्षेमेद्रकृत 'औचित्यविचारचर्चा' नामक ग्रंथात आहे. 'विशेषणैः समुचितैर्विशेष्योऽर्थः प्रकाशते' [औचित्यविचारचर्चा १४. काव्यमाला प्रथम गुच्छक—पृष्ठ १४२] या वचनानुरोधानें पाहिलें तर विशेषणे विशेष्याला साजण्यासारखी असली पाहिजेत असा इत्यर्थ निघतो. ह्याचे अन्य उदा-हरणः—'हो सत्कर प्रसादे कुंजा तैसी मदीय मति सरळी । खळकृतनिदा सुखदा हो इयालकृता

कज्जल कसें कळं जें सैरंप्रीकृत दुधासम स्तवन ! ।

सन्मन अनृता भीतें, जेंवि कुठारायुधा सैमस्त वन. ॥

१२

ती या मुखीं न येतां, यावी सुयशेकरुनि सुखमा जी, ।

दावाया सैरंप्रीप्रति हें मति वरिल केवि मुख मांजी ! ॥

१३

चाल, उगाचि अपयशें न तुझें सुखचंद्रमंडळ मळावें, ।

होतो बैलान्धिपारद, पारिदतुल्य न तुवां डळमळावें.' ॥

१४

जसीच प्रतिस रळी ॥' [मोरोपंतकृत—सन्मनोरथराजि, गी० २३ पहा.] प्रह्लाद=प्रह्ला नाश करणारा. 'प्र' हा प्रत्यय 'इन्' धातूपासून झालेला आहे. प्र (घातक, दूर करणारा)—कृतप्र, शत्रुप्र, ज्वरप्र इत्यादि. १४. जाते पुरुष.

१. दुधासारखें शुभ्र. स्तुति शुभ्रवर्ण होय असा कविसमय प्रसिद्ध आहे. हे कविसमय अनेक आहेत, त्यांचा समावेश पुढच्या पद्यांत केला आहे:—'मालिन्यं व्योम्नि पापे यशसि धवलता वप्यते हासकीर्णो रक्तौ च क्रोधरागौ मरिदुदधिगतं पंकजेंदीवरादि । तोयाधारेऽखिलेऽपि प्रसरति च मरालादिकः पक्षिसंघो ज्योत्स्ना पेया चकोरैर्जलधरसमये मानसं याति हंसाः ॥,' 'पादाघातादशोकं विकसति बकुलं योषितामास्यमयैर्यूनामंगेषु हाराः स्फुटति च हृदयं विप्रयोगस्य तापैः । मौर्वी रोलं वमाला धनुरथ विशखाः कौसुमाः पुष्पकेतोभिन्नं स्यादस्य बाणैर्युवजनहृदयं स्त्रीकटाक्षेण तद्रत्न ॥,' 'अह्मन्मोर्बे निशायां विकसति कुमुदं चंद्रिका शुक्लपक्षे मेघध्वनेषु नृत्यं भवति च शिखिनां नाप्यशोके फले स्यात् । न स्याज्जाती वसंते न च कुसुमफले गंधसारद्रुमाणांमिलाशुभ्रेयमन्यत्कविसमयगतं सत्कवीना प्रबंधे ॥.' [श्रीविश्वनाथकविराजकृत साहित्यदर्पण—सप्तमपरिच्छेद]. दुसऱ्या कांहीं पद्यांत या कविसमयाचा समावेश केला आहे ते असे:—'पादाघातादशोकस्तिलककुरवकौ वीक्षणालिङ्गनाभ्यां स्त्रीणां स्पर्शाप्ययंगुलिकसति बकुलः सीधुगंडूषसेकात् । मंदारो नर्मवाक्यात्पटुमृदुहसनाब्जपको वक्त्रवाताश्चूतो गीताज्जमेरुविकसति च पुरोतनैनात्कर्णिकारः ॥' [मेघदूत—मल्लिनाथकृत संजीविनी नामक टीका, उत्तरमेघ श्लोक १५], 'आर्लिगनैः कुरवकस्तिलकः कटाक्षैः शिंजाननूपुरपदाहननैरशोकः । गंडूषसीधुपतनैर्बकुलंऽगनानामभ्येति माधवमये समये विकासम् ॥' [स्तुतिकुसुमांजलि—स्तोत्र ११ श्लोक ११० टीका.], 'करीन्द्रभीमूतवराहशंखमत्स्याहिशुक्त्युद्धवेषुजानि । मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्त्युद्धवमेष भूरि ॥,' 'पादाहतस्त्यजति शोकमशोकवृक्षः पुष्पं दधाति बकुली मुखव्रीधुसैकः । आलोकितः कुरुवकः कुरुते विकाशमालोडितस्तिलक उष्कलिको विभाति ॥,' 'सुनूपुरवेण स्त्रीचरणेनाभिताडनम् । दोहदं यदशोकस्य ततः पुष्पोद्गमो भवेत् ॥.' (कुमारसंभव—पंडित नवीनचंद्र विशारदकृत टीका.) २. असलाला. ३. कुठार (कुहाड) आहे आयुध (हथार) ज्याचें लाला. कुहाड हातीं बाळगणाऱ्या पुरुषाला. ४. सगळें. हा वनाचा दाखला भूळांत नाही. यांत 'उपमा' अलंकार आहे. ५. शोभा. ६. या माझ्या वृहज्जेच्या. ७. न आली असता. ८. सुषमा म्हणजे शोभा. ९. सैरंप्रीप्रति हें मुख दावाया माजी मति केंवि वरिल (पक्कील)—असा अन्वय. वरणार नाही—असा येथें काव्यार्थ इष्ट झालावा. १०. माझी. ११. सैन्यासमुद्रांतून पार करणारा. १२. पाऱ्यासारखें. १३. डळमळणें=अस्थिर होणें, चंचल होणें. [स्थिरा भव—असें मूळांत आहे. अध्याय ३८ श्लो० १९-२९ पहा.]

ऐसे पार्थ वदे तों भिउनि कटकबागुलासि पोर पळे, ।
 शत्रुप्रतापदावज्जालांनीं तो कुंरंग होरपळे. ॥ ११
 पार्थ म्हणे, 'प्रभुपाशीं वर हा घे, हेंचि धांचितों, डैमरो ! ।
 बोलेलं बहु निरर्थक तो स्वजनीं दावितांचि तोंड मरो.' ॥ १२
 त्यासहि म्हणे, 'अरे ! रथगिरिशिखरच्युत मंहोपल ! उभारे, ।
 आली तुला वराया कीर्ति, पैराब्धुव न हो, पैल उभा रे ! ॥ १३
 'हरिनीलहार कृष्णव्याल नव्हे, स्वभ्रमें पळविलास, ।
 वरितां अकीर्ति न रुचे रंभेसी 'हेरिसही पळ विलास.' ॥ १४
 तो किंमपि न दे उत्तर उत्तर, उत्तरदिशेसि सोडूनी ।
 जाय पळत, दक्षिणदिगत नगरीप्रति, अकीर्ति जोडूनी. ॥ १५
 जाय पुरीप्रति, जोडी अपकीर्ति, सुकीर्ति हातिची दवडी, ।
 मातेप्रति पोर जसें मुद्रा हरवूनि मेळवी कवडी. ॥ १६
 धावे पार्थ धराया कीं त्यासहि अपयशीं न मेज्जन 'हो, ।
 उपदेशी भगवान् कीं, 'असि मेज्जनरीति ही नेमज्जन हो !' ॥ १७

१. सैन्यरूपी बागुलास. २. शत्रुप्रतापरूप दाव (वणवा) त्याच्या ज्वालानीं. ३. हरिण.
 ४. होरपळणे=भाजणे. ५. शंकरापाशा असा वर घे. ६. हे डमरो ! मी तुझी प्रार्थना
 करतो कीं तूं शंकरापासून वर मागावा. तो वर असा—'बोलेलं बहु निरर्थक—तोंड मरो' या
 पार्थोक्तीस मूळात आधार नाही. ७. हे डोरा. ८. हें गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. ९. उत्तरालाही
 [मान व दर्प यांस टाकून, सशर चाप समरागणावर ठेवून रथावरून खाली उतरून उत्तर जेव्हां
 पळू लागला तेव्हां अर्जुन त्यास म्हणतो. धो० २८.] १०. रथरूप पर्वतशिखरापासून च्यवन
 (पतन) पावलेल्या मोठ्या दगडा ! (महा+उपल=मोठा+दगड.) ११. मोठा पाषाण. १२. चढे. १३.
 पाठमोरा. १४. क्षणभर १५. इंद्रनीलमण्याचा हार. १६. कृष्णसर्प, कालसर्प. १७. आपल्या
 भ्रांतीनें. १८. दूर दवडिलास. १९. इंद्रासही. हा कृष्ण व्याळ नव्हे (काळा सर्प नव्हे, तर) इंद्र-
 नील मण्याचा हार आहे. तुझ्या भ्रमानेंच (हा सर्प आहे, हार नव्हे—या भ्रमाने) तुला पळविले
 आहे, [अरे उत्तरा ! तुला वरण्यासाठीं हा कीर्तिरूप इंद्रनीलमणिहार आला असून तूं त्याला काळ-
 सर्प समजतोस—हा तुझा भ्रम आहे.] अकीर्ति वरण्यास आली असता, (तुजसारख्यासच काय, पण)
 इंद्रासही रंभेसी पळभर देवील विलास (सुखोपभोग) रुचत नाही. [अरे उत्तरा ! तुला कीर्ति
 माळ घालण्यासाठीं आली आहे, तर तिला सर्परूप न समजता तिचा स्वीकार कर आणि अकी-
 र्तीशीं रममाण होऊ नको—रणांतून पळून जाऊन अकीर्ति पदरी घेऊं नको—असा भावार्थ.]
 २०. काहीं. २१. येथे 'उत्तर' शब्द तीनदां आला म्हणून हे एक जातीचे यमक झालें आहे.
 २२. दक्षिणदिशेला. २३. नाणे, आंगठी. २४. बुडणें. २५. न्हावे. २६. माझ्या बनावी रीति.
 २७. नमन करणारे भक्तजन हो !

संकळा संकळा विद्या श्रुतमात्रा ज्यासि राहिली पाठ, ।

अरिनी कुसंगतीस्तव त्या तैशाचीहि पाहिली पाठ. ॥ ६२

वाटे पुढे पळे तो स्त्रीसंगविरक्तधी कुंमारमणी, ।

पुत्रजेहें धावे यामागे शंभुची उमा रमणी. ॥ ६३

किति हांसले विलोकुनि, झाले किति चकित वेद्वेनय शैली, ।

कीं वांछील भगवतीहुनि अर्ण्या, करुनि युद्ध न, यश, स्त्री. ॥ ६४

कौरव म्हणति, 'नव्हे स्त्री, व्यक्त' स्त्रीवेष पुरुष 'तर्कशते, ।

१. कथांसहित, चौसष्ट कलांसहित. या कथांची नावे:-१ अभिधानकोश, २ अधरमुष्टिकाकथन, ३ आकारज्ञान, ४ आकर्षकक्रीडा, ५ आलेख्य, ६ उत्साहन, ७ उदकघात, ८ उदकवाद्य, ९ ऐन्द्रजाल, १० काव्यसमस्यापूर्ण, ११ कर्णपत्रभंग, १२ केशमार्जनकौशल, १३ क्रियाविकल्प, १४ क्रीचमारणयोग, १५ गंधयुक्ति, १६ गीत, १७ चित्रयोग, १८ चित्रशाकापूम्भक्तविकारक्रिया, १९ छंदोज्ञान, २० छलितयोग, २१ तदुलकुसुमबलिप्रकार, २२ तर्ककर्म, २३ तक्षण, २४ दशनवसनागराग, २५ दुर्वचयोग, २६ देशभाषाज्ञान, २७ द्यूतविशेष, २८ धातुवाद, २९ नाटकाख्यायिकादर्शन, ३० नाट्य, ३१ नृत्य, ३२ नेपथ्ययोग, ३३ पट्टिकावेत्रबाणविकल्प, ३४ पानकरसरागासवयोजना, ३५ पुष्पवाटिकानिमित्तज्ञान, ३६ पुष्पास्तरण, ३७ पुस्तकवाचन, ३८ प्रतिमाला, ३९ प्रहेलिकाकूटवाणीज्ञान, ४०, बालक्रीडन, ४१, भूषणयोग, ४२ मणिभूमिकाकर्म, ४३ मणिरागज्ञान, ४४ मानसी काव्यक्रिया, ४५ माल्यग्रथनविकल्प, ४६ मेघकुक्कुटलावकयुद्धविधि, ४७ मल्लेच्छतकविकल्प, ४८ यत्रमातृकाधारणामातृकासंवाय, ४९ रौप्यरत्नपरीक्षा, ५० वस्त्रगोपन, ५१ वाद्य, ५२ वास्तु, ५३ विशेषकच्छेद्य, ५४ वीणाढमरुवाद्य, ५५ वृक्षायुर्वेदयोग, ५६ वैजयिकविद्याज्ञान, ५७ वैतालिकविद्यादान, ५८ वैनायिकविद्यादान, ५९ शयनरचना, ६० शुकसारिकाप्रलापन, ६१ शेखरापीडयोजना, ६२ सूचीवानकर्म, ६३ सूत्रक्रीडा, आणि ६४ हस्तलाघव, हीं कलांचीं नावे श्रीमद्भागवत-दशमस्कंध-अध्याय ४५ श्लोक ३६ याच्या टीकेत दिली आहेत. तसेच श्रीवाक्यायनप्रणीत 'कामसूत्र' नामक ग्रंथाच्या प्रथम अधिकरणाच्या 'विद्यासमुद्देश' नामक तृतीय अध्यायांत सविस्तर दिली आहेत. २. समस्ता. ३. नुसत्या श्रवणाने. ४. ज्या अर्जुनाला. ५. कौरवांनी. ६. तशा स्त्रीवेषधारी अर्जुनाची पाठ (तो उत्तराच्या पाठीस लागला असता) पाहिली. ७. पृष्ठभाग. ८. ही उपेक्षा आहे. हा उत्तराच्या पलायनाचा प्रसंग घुंतांनी कसा वर्णिला आहे पहा. हे सुरेल आणि हृदयंगम वर्णन करणारा कवि भाषांतरकार ठरेल काय ? या पद्यांतील गोडी चाखण्यास अर्गी बरेच सहृदयत्व पाहिजे इतके खरे, सर्कोस त्या गोडीचा सारखा प्रत्यय येणार नाही. यात वीररस असून वत्सलरसाची छटा मारीत आहे. ९. स्त्रीसंगविषयी विरक्त धी (बुद्धि) ज्याची. १०. कार्तिकस्वामी. ११. अनेक कौरवपक्षीय सैनिक. १२. नीतिमत्, नीतिज्ञ. युद्धनीर्णीत (समरकलेंत) ज्यांस अनुभव प्राप्त झाला असे, युद्धनीतिनिपुण. १३. शल्यधर. १४. श्रीदुर्गेतून इतर स्त्री. १५. स्पष्ट. १६. स्त्रीवेषधारी. १७. झंभर बाटेने.

- मृदुलप्रकृति स्त्रीवपु, ऐवंविध धावनीं न कर्कश तें. ॥ ६९
 सौख्य्य अर्छुनाचें, बाहु पँरिघसे, तसेंचि कीं शिर तें, ।
 पय रूचिकसम, परि रसिकमन काय पयी तसें चिक्कीं शिरतें ? ॥ ६९
 हा स्त्रीवर्ममहि वेपें, स्त्रीवी ऐसें परंतु तेज नसे, ।
 वाटति देखावेसे काय पुरुषवेष षंड ते जनसे ? ॥ ६७
 काल त्रिगैतपतिनें गोप्रहं केला म्हणोनि पृतेनेला ।
 घेउनि विराट गेला, बहुधा तो पितृवंनी न मृत नेला. ॥ ६८
 तेंसुत उत्तर होता नगरी, तो परिसताचि गोहरणा, ।
 पार्थासि करुनि सारथि आला जो बाळ सुलभ मोहरेणा. ॥ ६९
 हरिण जसा सिंहीला, सेनेला पाहताचि तो म्याला; ।
 सुयशाहुनि 'जीवित बहु बाळाला, जेंवि वित्त लोभ्याला. ॥ ७०
 कोंतर रथी पळाला तो अयशःसागरी तरायाला; ।
 मोंनी अर्जुन सारथि त्यामार्गे धावला धरायाला'. ॥ ७१
 वदति असें कुरु, जो तो पैदैशत धांवोनि कुतैली धरिला; ।
 जाणों अपैकीतिनदीपतित शिशु बळेकरुनि उद्धरिला. ॥ ७२
 स्वमनी पार्थ म्हणे, 'रे! जरि 'विहित रडेचि मानितोस, रड; ।
 मी प्रभु हे अज्ञ पदी की कुपणी बमुनि मांनितो सरड'. ॥ ७३

१. मृदु (सौम्य) आहे प्रकृति (स्वभाव) ज्याची असे (वपु). २. स्त्रीशरीर. स्त्रियाचे शरीर स्वभावतः मृदु, ते पुरुषासारखे धावण्यात काटक-सांसक-नाही. ३. याप्रकारें. ४. कठोर. ५. सारखेपण. ६. 'बाहु परिघोपमौ' असेच मूळात आहे. [अ० ३८ श्लो० ३४.] ७. अडसारासारखे. ८. दुग्ध. हे गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. ९. रुईचा चीक. १०. षडासारखा. ११. पुरुषाचा वेप आहे ज्याम असे (षट्). पुरुषवेषधारी षट हे इतर जनासारखे (स्वत्या पुरुषासारखे) देखावेसे वाटति काय ? देखावे असे वाटत नाही-हे उत्तर. १२. सुशर्म्यानें. १३. घे-नुद्धरण. १४. सेनेस. १५. मसणवटीत, स्मशानात. तो मृत, पण अजून पितृवंनी नेला नसावा, म्हणून पुत्र उत्तर आज येथे येऊ शकला. १६ ला विराटाचा पुत्र. १७. विराटरहित नगरी. १८. अध्याय ३८ श्लो० ३७ पहा. १९. बालभावाने आला, पौरुषाने आला नाही-असा भाव. २०. मोहकूप बुझास. २१. प्राण. हे गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. २२. भिन्ना. २३. अपकीर्तिरूप समुद्रामध्ये. २४. अभिमानी, मानधन. २५. शमर पाडले. २६. केशी, केशपाशीं धरिला. २७. अपकीर्तीच्या नदीत पडलेला. यात उध्येक्षा अलंकार आहे. २८. योग्य. २९. मूर्ख. ३०. हे गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. कुपणात बसून मी प्रभु आहे असे अज्ञ सरडा मानितो. येथे 'कुपण' हेंच 'गद' (प्रभुपद) होय असे समजावें.

उत्तर म्हणे, 'नको, मे! पायां पडतों बृहन्नडे! सोड, ।

जोडे दिली, दुखवुं नको, केवळ पितृकरतलस्थ ह्या फोड'. ॥ ७४

जों जों बैराटि रडे, तों तों तो पार्थ सदय, परि सौचा ।

खळमा हांसे, लोहा निंघ नव्हे प्रौढभाव परिसाचा. ॥

७५

१. या गीतीवर निबंधमालाकार यांचा आक्षेप आहे तो असा:—“अश्लील म्हणजे प्रौढ काव्यांत न स्वपण्यासारख्या ग्राम्य शब्दांचा प्रयोग व केवळ व्यावहारिक दाखले हे होत. सत्कवीची शब्दपद्धति व अर्थपद्धति लक्षपूर्वक पाहिली असता ही गोष्ट सहज लक्षांत येण्यासारखी आहे, कीं दोहोमध्ये ग्राम्यतेचा लेशही यास स्वपत नसतो; नुसती वाक्यरचना ही कवितेंत व्यावहारिक भाषेहून निराळी असावी लागते. आणि त्यांतून शब्द व दृष्टांत हे तर प्राकृत व्यवहारांतले व ग्राम्य भाषेतले मुळींच उपयोगी नाहीत. काव्याचा उद्देश मनोरंजन हा असल्यामुळे, व जे विषय नेहमीच्या व्यवहारांतले व अत्यंत परिचित त्यांच्यापासून वरील उद्देश साध्य होत नसल्यामुळे, त्याचे वाचक शब्द व त्यांचे दृष्टांत हे मनास आल्हाद देत नाहीत; उलटे असें सुझां होतें कीं, एकादे पद्य सुंदर साधले असून त्यात मोठा प्रौढ अर्थ संगृहीत केलेला असतो, पण वरच्या प्रकारच्या एका शब्दाने किंवा दाबल्यानें दुधात मिठाचा खडा टाकल्याप्रमाणें होऊन जातें.” + + + + + [द्वा] (७४ व्या) आयेंतील उपमा तर केवळ अश्लील होय. सामान्यतः व्यवहारात तशा प्रकारची भाषापद्धति आहे खरी, पण ती कवितेत शोभा पावणार नाही.” (निबंधमाला अंक ६३ पृष्ठ १४-१५.) या आक्षेपाचे निरसन रा० लेले शास्त्री यांनीं केले आहे तें:—“मोरोपंताच्या कवितेवर मुख्यत्वे ग्राम्यत्वाचा दोष दिला. परंतु ग्राम्य म्हणजे नागरहाके वगैरे हलके लोक याच्याच मात्र भाषणांत येणारे जे शब्द, त्यांचा प्रयोग केला असता हा दोष होतो. पण तसें मोरोपंताच्या कवितेत आढळत नाही. त्या कवितेंत ज्या शब्दांचा प्रयोग केला आहे ते शब्द सभ्याच्याही भाषणात येणारे असे आढळतात, म्हणून तो ग्राम्यत्वरूप दोष आहे असें म्हणता येत नाही. तसेच सभ्य लोकांच्या व्यवहारात येणाऱ्या गोष्टी दृष्टांतले करून सांगितल्या असतां तोही ग्राम्यत्वरूप दोष नव्हे. हा उलटा अर्थ मौलभ्यरूपांनं गुणच होय असें म्हणण्यास बाध दिसत नाही.” + + + + + [प्राकृत आयेंतील] “पितृकरतलस्थ हा फोड, हाही अर्थ सदरील कारणांमुळेच ग्राम्य म्हणण्यास योग्य नाही.” (निबंधमाला अंक ७०.)

२. संपत्ति. तुला हवी ती देणगी देतों, यास आधार—अध्याय ३८ श्लोक ४२-४४ पहा. उत्तर म्हणतो:—“हे कल्याणकारिणि सुमध्यमे बृहन्नडे! माझे वचन ऐक, लवकर माझा रथ माघारा फिरव, जर मनुष्य वांचला तर संपत्ति तो मिळवील. शुद्ध सुवर्णाचे शंभर निष्क, आठ वैदूर्यरत्ने, हेमदंडप्रतिच्छन्न रथ, दहा मत्त हत्ती इत्यादि मी तुला देतो पण मला सोड.” ३. बापाच्या हस्ताच्या तळव्यावरील. ४. हा मी उत्तर (करतळावरील फोडाप्रमाणे बाप मला जपतो—असा भावार्थ). ५. खरोखर. ६. दुष्टामारखा. ७. प्रावभाव=दगडपणा. प्राव=दगड, भाव=स्थिति, अवस्था. परिसाचा दगडपणा लोखंडाला निंघ नाही (कारण परिसाच्या योगें लोखंडास सुवर्णत्व येतें) त्याप्रमाणें अज्ञानाचें हास्य उत्तराला निंघ अथवा अग्राह्य नव्हते.

दाटूनि हित काराया तत्केशांति धरुनि आकर्षी, ।
 बसवी रथीं बळें हरिभजनीं मंदासि जेंवि नौकर्षी. ॥ ७६
 कुरवाळूनि म्हणे, 'गा ! राजसुता ! योग्य तूं न कांपाला, ।
 मृदुलत्व म्लानत्व स्वीकारुनि जाहलासि कां पाला ? ॥ ७७
 तुज उत्साह नसे, तरि करितों घेउनि धनूस मी रण, हो ! ।
 मज मेवासि काराया शरवृष्टि सहाय तूं समीरण हो. ॥ ७८
 घे 'रंझि करीं, सारथि होउनि चालीव आजि हे वांजी, ।
 मी मथितों कुरूपृतना, करिते क्षुब्धाब्धिसींहि हेवा 'जी.' ॥ ७९
 जाय शमीप्रति किचित्स्वस्थासि रथीं बळेंचि वाहूनी, ।
 आलिंगाया समरप्रियसख 'गां'डीवचाप बाहूनीं. ॥ ८०
 द्रोण म्हणे, 'कौरव हो ! काय पहातां रथाकडेचि रहा ? ।
 अद्भुत अश्वश्रुध्वजकंपावुत्पातही पहा चिरे हा. ॥ ८१
 परिसा बरें शिर्वाचें रुदित अशुभसें अमुस्वर क्षण हो, ।
 व्यूह रचा, हो ! रक्षा गोधन हें यश अमुस्वरक्षण हो^{२६}. ॥ ८२
 न बुडे बळें बुडवितां, उसळेंचि जळीं जसा अलंबु, बुळ्या ।
 दिसतो, तसाचि जपतो स्वयशा, न जपे तसा भला बुबुळा. ॥ ८३

१. या उत्तराच्या केशांति. २. ओटी. ३. देवर्षी. (नाक+ऋषी=स्वर्ग+मुनी.) ४. गोजाकून. ५. अंगीं
 कंप पावण्यास. ६. मउपणा. ७. कोमेजलेपणा. (हे दोन्ही पान्याचे धर्म आहेत.) हें उत्तराच्या भीरुत्वाचें
 पंतांनीं केलेलें सुरेय वर्णन मूळग्रंथांतील कोणत्या श्लोकाचे भाषांतर आहे हें कोणी दाखवील काय ?
 ८. धैर्य, हौस, इच्छा. ९. बाणवृष्टि; (पक्षी) जलवृष्टि. [शर=बाण; जल. 'शररतु तेजने बाणे वध्यमे ना
 शर जले' इति विश्वमेदिन्यी.] १०. वायु. ११. दांन्या, लगाम. १२. घोडे. १३. कौरवसेना. १४. क्षो-
 भलेल्या समुद्राशी. १५. अध्याय ३८ श्लोक ४६-५० पहा. १६. थोडासा स्थिर झालेल्या उत्तराला.
 (अध्याय ३९ श्लो. १.) १७. हेच अश्वनाचे धनुष्य. १८. भुजानी. १९. अध्याय ३९ श्लोक ४-१३
 पहा. २०. आश्चर्यकारक. २१. अश्व+अश्रु+ध्वज+कंप+आदि+उत्पात=घोड्याच्या डोळ्यांतून अश्रु
 पडणे, ध्वज कंपित होणे इत्यादि उत्पात (अशुभसूचक चिन्हे). [या समयी झालेल्या उत्पातांचें
 वर्णन:—प्रचंड रक्ष आणि वालुकावर्षीं असे वायु वाहतोत, भस्मवर्णसदृश तमानें आकाश व्याप्त होत
 आहे, मेघ रक्षवर्ण आणि अद्भुतदर्शन दिसतात, विविध शस्त्रे बाहेर पडतात, माल दारुण ध्वनि
 करतात, हय अश्रुमोचन करतात, अकंपित ध्वज कांपतात, इत्यादि. श्लोक ४-६ पहा.] २२. दी-
 र्घकालपर्यंत. २३. कोल्हांचें. २४. कर्णकठोर. २५. प्राणघनरक्षण. २६. होबो. २७. भोंपळा.
 २८. तृतीयाप्रकृति, षंड.

राया ! भीष्मा ! सकृदपि या नयनीं पाहवेल न क्कीबा, ।
 बहुरूप अर्धनारीश्वरसा तैद्वक्त हाहि नैक्की बा ! ॥ ८४
 आइकतों कीं हा कृश केवल होता तपे, परि भैवाते ।
 झाला बहुमत समरीं, करिल परांच्या न कां परिभवाते ? ॥ ८५
 अस्मत्परिभव करितो, आजि नभातें शैरैवजें भरितो, ।
 गोघ्न हरितो, वरितो कीर्ति, अशनिभृदरिकरिघटाहरि तो. ॥ ८६
 कर्ण म्हणें, 'कुंरुगुरुजी ! स्तवितां मज धूर्धपतिपुढें कलभा, ।
 म्हणतां शैकलीं बहु रंजिकांतगिरिपरिस रवीपरिस बल भौ. ॥ ८७
 भूप म्हणें, 'कर्णा ! हा जरि अर्जुन, देव पावला नैवसा ; ।
 जाइल पुन्हा वैनाला बंधुसह अरण्यवासि मानवसा. ॥ ८८
 अथवा असेल दिसतो तैसां तरि परिभवे बुळा लजो, ।
 भर्कट नुरेचि, शौवे हेमुमत्पाणिस्थिता गुळाला जो. ॥ ८९

१. द्रोण भीष्मास म्हणतो. (श्लोक १० पहा.) २. एकवेळहि. ३. नपुंसकाला. ४. शक-
 रासारखा. [शिवाची प्रतिमा अर्धस्त्री आणि अर्धपुरुष अशी असून तिची पूजा कित्येक
 ठिकाणी करतात. या आकृतीवरून खाला अर्धनारीश, अर्धनारीश्वर, अर्धनारीनटेश्वर, असें
 नांव आहे. या मूर्तीत दक्षिणार्धी शिव आणि वामार्धी पार्वती अशी योजना असते. याचा
 विग्रहः—'अर्धे नाथो अर्धनारी सा ईश्वरा यस्य सोऽर्धनारीश्वरः' अनधराधव—रुचिपथ्युपाध्या-
 यकृत टीका—पृष्ठ २७२. काव्यमाला.] सोलापुर जिल्ह्यांत शिवाची अशी अर्धनारीनटेश्वर मूर्ति
 ज्यात आहे असे एक मंदिर आहे. अशा रूपाविषयीचा उल्लेख संस्कृत ग्रंथांत अनेक स्थळीं आढ-
 लतो. कुमारसंभव—सर्ग १ श्लोक ५०; अनधराधव—अंक ७ श्लोक ३६; कीर्तिकौमुदी—
 सर्ग १ श्लोक ३; मालविकाग्निमित्र—अंक १ श्लोक १; स्तुतिकुसुमांजलि—स्तोत्र २१ वे पहा.]
 ५. त्या शंकराचा भक्त. ६. नकल्या, थडेखोर. ७. शिवाचे. ८. मान्य. ९. किरातवेष-
 प्रच्छन्नमहादेवसमरात. [या समराचे वर्णन भारोपंतकृत वनपर्व—अध्याय ४ था यांत पहा.]
 १०. शत्रूंल्या. ११. आमचा पराभव. यात 'कारक दीपक' झालें आहे. १२. बाणसमुदायानें.
 १३. इंद्रशत्रु (राक्षस) हीच करिघटा (हनितामूह) त्याचा सिंह (अर्जुन). या उचाराधीत सुंदर
 'पर्यायोक्त' झालें आहे. १४. अध्याय ३९ श्लोक १४ पहा. १५. द्रोणा ! १६. गजा-
 धिपापुटे. १७. गजबालकास. १८. सूर्यकांतमणिपर्वतापेक्षां आणि सूर्यापेक्षां (खांच्या) तुकड्यांत
 बल (सामर्थ्य—प्रभाव—प्रताप) आणि भा (कांति) बहु असें म्हणतां. १९. तुकड्यांत. २०. सूर्याकां-
 तपर्वतापेक्षां. २१. कांति. २२. दुर्गोधन. (श्लोक १५-१६.) २३. मी कृतकार्ये झालां, फारच
 चांगले झाले. २४. बारा वर्षे अरण्यवास करण्यासाठीं. [ग्रूतप्रसंगी केलेल्या पणाचा येथें उल्लेख आहे.
 खापर्व—अध्याय ६ गीति ९५-९९ पहा. काव्यसंग्रह ४० ६१.] २५. शीव दिसतो तमाच अर्जु-
 नाहून अन्य कोणी मानव असेल नर. २६. वानर. हे गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. २७. मादृतीच्या
 क्षांतानील.

जाउनि शमीनिकट.तो विजय म्हणे, 'स्वस्थ तूं कुमार! हो; ।
 पाहुनि मैकृतखलबलमथन चकित भगवती उमा राहो. ॥ ९०
 मैद्वजबलानिलें हे ध्वस्त अहितकटक अन्न सारें हो', ।
 परि ही तुझीं धनुष्यें क्षणहि न टिकतील दैवसारें, हो! ॥ ९१
 आहेत पांडवांची दिव्यास्त्रें या शमीद्रुमी उंतरी, ।
 पाहुनि पळोत त्या 'हरिनखरातें सर्व खलबले कुतरी.' ॥ ९२
 उत्तर म्हणे, 'शमीवार शैव आहे ऐकिले, न शिवैवेची, ।
 सागसि असें कसें गे! कूर्णपाचा स्पर्श सर्व शिव' वेची. ॥ ९३
 पार्थ म्हणे, 'कैचे शैव? ठेकवुन बुडवीन काय हो! यश मी? ।
 त्या शस्त्राला, असता शव, आश्रय योग्य काय होय शमी? ॥ ९४
 रक्षी वेष्टन सोडुनि नमुनि म्हण, रक्षें आयुधग्रामा! ।
 आलो शरण तुला मी, लोक जसा रक्षें आयुधग्रामा. ॥ ९५
 जाणों सैछ्छे ही, सौश्रयपांडवजयार्थ सुतपातें ।
 करिती, व्हाया संवश लोकत्रितयात 'अंधसुतपातें.' ॥ ९६

१. अध्याय ४० श्लोक १ पहा. २. निकट=जवळ. [कट हा प्रत्यय काही उपसर्गांस लाविला असतां नानार्थक शब्द होतात:—विकट, निकट, संकट, प्रकट, उल्कट.] ३. मी केलेलें दुष्ट सैन्याचे मर्दन. ४. पार्वती, भवानी. ५. माझ्या मुजबळबायलें. ६. नष्ट. ७. शत्रु-सैन्यरूप अन्न. ८. हांबो. ९. अल्पबळ [दम्भ+सार=अल्प बळ.] १०. या शमीवृक्षावर. ११. खालीं आण, खालीं आणून दे. १२. सिंहाच्या नखाला. १३. दुष्ट दुर्योधनाचीं सैन्ये हींच कुतरी. (अध्याय ४० श्लोक ३-८.) १४. प्रेत टागलेले आहे. (अध्याय ४१ श्लोक १-३) एक शरीर बांधलेलें आहे असे ऐकितो. १५. मी मन्त्रयज्ञवेला राजपुत्र त्या शवाल कसा स्पर्श करू? स्पर्श केला असता, शववाहकासारखा अशुचि आणि अभ्यवहार्य होईन, यास्तव स्पर्श करवत नाही—असा भाव. १६. प्रेताचा. १७. कल्याण. १८. नष्ट करतो. हा चरण सुभाषितरूप समजावा. १९. या शमीवृक्षावर प्रेत नाही—असा भाव. २०. तुला (उत्तराला) फसवून. २१. [शमीवृक्षावर] शव असता, त्या शस्त्राला शमी योग्य आश्रय होय काय?—असा अन्वय. येथे काकर्ष इष्ट आहे. २२. शमीवृक्षावर जीं आयुधे ठेविलीं होतीं त्यांना वेष्टनें होती ती वेष्टने सोडून. २३. हे उत्तरा! तूं म्हण, त्या म्हणावे—असे अर्जुन त्याला शिकवीत आहे. २४. रक्षण कर. २५. हे शस्त्रसमूह! २६. राक्षसांचें आयुष्य दहन करणाऱ्या रामास. २७. उत्तम शस्त्रे. २८. आपणास आश्रय देणाऱ्या पांडवांचा जय होण्यासाठी. २९. उत्तम तपातें. यात सुरेख उल्लेख आहे. ३०. उत्तम यश. ३१. तीन लोकांत. [त्रितय—तय प्रत्यय संख्यावाचकापुढें अवयवार्थी अथवा समुदायार्थी होतो, जसे:—चतुष्टय, पंचतय, द्वितय, त्रितय.] ३२. धृतराष्ट्रपुत्रपतनाने.

वैराटि चापखड्गाद्यायुधचिन्हें समस्त बाखाणी, ।
 भवभीतिस कवि ज्यांच्या करुनि हरिस्तवसम स्तवा खाणी. ॥ ९७
 वर्णुनि शस्त्रांसि पुंसे, 'कवणांचीं कवण यांत सांग मला, ।
 त्या पांडवांसि यांचा व्यसनांत त्याग योग्य कां गमला?' ॥ ९८
 पार्थ म्हणे, 'वैराटे ! ज्यावरि शतकनकाबिंदु पाहसि तें, ।
 गांडीव, यशें जोडी जेणें विधुहुनि शुभ्रवाह सितें. ॥ ९९
 ब्रह्मा धरिता झाला गांडीवातें सहस्रमित वर्षें, ।
 धरिले प्रजापतीनें त्र्युत्तरपंचाशदब्द बहु हर्ष. ॥ १००
 मग 'पंचाशीति' समा शकें, सोमोहि पंचशत अब्द, ।
 वरुणें शत संवत्सर, याणे लागूं दिला न दुःशब्द. ॥ १०१
 आहे पार्थापासी सौर्धद्वात्रिंशदब्द हें चाप; ।
 राहे चरमापत्याजवळी प्रेमाद्रिधी जसा बाप. ॥ १०२
 जें इंद्रगोपचित्रित तें धर्माचें धनुष्य जाणावें, ।
 ज्यावरि कौचनवारण तें भीमाचें मनात आणावें. ॥ १०३

१. चाप खड्ग इत्यादि आयुधांची चिन्हे. २. प्रशंसा करी. ३. समार(भव)भयास. ४. हरि-
 स्तवसम (विष्णुस्तवप्रमाण) ज्याच्या (ज्या आयुधाच्या) स्तवा करुनि कवि (बुधजन) भवभीतीस (सं-
 सारभयान) खाणी (खणून टाकी—नष्ट करी)—असा अन्वय. ५. उत्तर बृहन्नडेस पुसतो. [अध्याय ४२
 यांत हे उत्तराचे भाषण आहे. त्यात १८ श्लोक असून प्रत्येक आयुधाचे वर्णन करून हे आयुध कोणाचें
 असे उत्तर विचारीत आहे. या १८ श्लोकांचा सक्षेपार्थ पुंतांनीं एकाच पद्यांत दिला आहे.] ६. कोणत्या
 पांडवाचीं कोणती शस्त्रे. ७. अध्याय ४३ पहा. ८. सोन्याचे शंभर टिपके (ज्या धनुष्यावर पाहसि) [अ. ०
 ४२ श्लोक १ यांत या धनुष्यावर सोन्याचे शतबिंदु इत्यादि वर्णन आहे.] ९. चद्रापेक्षां. १०. अर्जुन,
 श्वेतवाह. ज्याचे घोडे पांढरे तो शुभ्रवाह (अर्जुन). ११. शुभ्र. (हें यशे यांचे विशेषण.) १२. सहस्रसंख्या-
 परिमित. [अध्याय ४३ श्लोक ५.] १३. दक्षप्रजापतीनें. १४. त्रेपन्नवर्षे. [त्रि+उत्तर+पंचाशद्+अब्द=
 तीन+शेवटी+पन्नास+वर्षे=तीन अधिक पन्नास वर्षे. मूळ्यात 'त्रीणि पंच शत चैव' असें आहे त्या-
 वरून पांचशे तीन वर्षे असे पाहिजे होत. 'त्र्युत्तर पंच शत अब्द' असा पाठ असता तर चाल्लें
 असतें.] १५. पच्याशशी. १६. वर्षे. १७. इंद्राने. १८. पांचशे वर्षे. १९. स+अर्ध+द्वात्रिंशत्+
 अब्द=अर्धासहस्र+वत्सीस वर्षे=साडे वत्सीस वर्षे. [मूळ्यात ६५ वर्षे असे वर्णन आहे. पण प्रत्येक
 संवत्सरात दोन वर्षे (वृष्टिकाल) येतात, तेव्हा ६५ चे अर्थ म्हणजे ३२॥ हाच हिशोब अखेरीस
 ठरतो.] २०. शेवटील लंकाजवळ. २१. प्रेमाने (प्रेमरमान) आर्द्र (ओली) धी (मति—अंतःकरण)
 ज्याची असा (बाप). मोरोपंत हा भाषांतरकार होय, असे या कवितेवरून ठरेल काय? या सूरस
 पद्यावरूनही जर पुंतां भाषांतरकार ठरतील तर सर्व सुप्रसिद्ध कविजनांसही त्याच माळेंत ओव-
 ष्याची पाळी येणार आहे. २२. इंद्रगोप नामक रक्तपीतभास्वरवर्ण कीटकविशेष (किडे) असतात
 लांबमारख्या टिपक्यानीं चित्रचित्रित केलेले. (अध्याय ४३ श्लोक ९.) २३. सुवर्णाचे गज (वारण).

धरिजे तें त्रैकीकित कार्मुक नकुळें समस्तयोधनुतें, ।
 सौवर्ण शलभ ज्यावरि सहदेवाचेंचि होय हो ! धनु तें.' ॥ १०४
 सांगे असेंचि वर्णुनि गुण र्दण कृपाण बाण जाणाया, ।
 तें गांडीवाद्यायुध उतरुनियां आपुलेंचि आणाया. ॥ १०५
 'कोटें बृहन्नडे ! ते ज्यांचे गुण हर्ष नित्य नव देती ? ।
 कोटें देवी ? जी 'व्हा भस्म' अमें त्यां खेळांसि न वदे 'ती.' ॥ १०६
 पार्थ म्हणे, 'वैराटे ! जो अर्जुन तोचि मी, असें जाण, ।
 जो कंक तोचि राजा धर्म, नव्हे अनृत हे, तुझी आण. ॥ १०७
 बल्लव भीम, ग्रंथिक तोचि नकुळ, तंतिपाळ सहदेव, ।
 सैरंध्री ती, जीचा कैवरी वृष्णिमूर्तमह देव.' ॥ १०८
 वैराटि म्हणे, 'ज्यात, जाणाति, जपतीहि, पूज्यपाद शमी, ।
 सांग वरें जाणतसें नामे त्या शैकसुनुची देश मी.' ॥ १०९
 सांगे, 'अर्जुन फाल्गुन जिष्णु किरीटी' असी देहा नावे, ।

१. तें कर्मणि क्रियापद आहे. हे संस्कृत प्रियते ममान होय. या गीत्यधांचे संस्कृतरूप असे होईल:-
 समस्तयोधनुतेन नकुलेन त्रैकीकित कार्मुक प्रियते. २. तीन सूर्यांनीं चिन्हित. (तीन सौवर्ण सूय
 ज्यावर प्रकाशितात असे. अध्याय ४१ श्लोक ४) ३. कर्म (काम) करण्यास समर्थ जे तें कार्मुक=
 धनुष्य. ४. सर्व वीरांनीं स्तुत अशा. ५. सौवर्ण=सुवर्णनिर्मित. सुवर्ण=कृष्णागुरुवर्ण द्रव्य=मीना,
 याने निर्मिलेले शलभ (टोळ) व्यावर्ग आहेत ते. (नीलकण्ठ टीकाकार-अध्याय ४२ श्लोक ५.) ६.
 अर्जुन सांगे. ७. धनुष्याची दोरी. ८. भाते. ९. खड्ग. १०. गाडीव इत्यादि आयुध. ११.
 शमीवृक्षावरून खाली काढून. १२. हा उत्तराचा अर्जुनाला प्रश्न आहे. १३. ते पाडव. १४. द्रौपदी.
 १५. त्या दुर्योधनप्रमुख दुष्टास. १६. सुप्रसिद्ध पाचाली. [अ० ४४ श्लोक १-४ यात उत्तराचे पा-
 डवविषयक अनेक प्रश्न आहेत.] १७. असल. १८. शपथ. १९. पक्षपाती. २०. यादवाचा मूर्तिमंत
 उत्तमाह असा भगवान् श्रीकृष्ण. २१. अध्याय ४४ श्लोक ७ पहा. २२. पूज्य (पूजाई) आहेत पाद
 (चरण) ज्यांचे असे. २३. जितेंद्रिय मुनि, शमवृत्ति मुनि. २४. इद्रपुत्राची. २५. दहा. २६. अ-
 र्जुनानें आपलीं दहा नावे व तीं तर्शा पडण्याची कारणे विराटास सांगितली तीं हीं:- (अ) नावे:-
 अर्जुन, फाल्गुन, जिष्णु, किरीटी, श्वेतवाहन, वीभस्व, विजय, कृष्ण, सम्पसाची, आणि
 धनजय. (ब) कारणे:- (१) मी सर्व देश पादाक्रांत करून तेथले केवळ द्रव्यच आणून त्याच्या
 मध्यभागी उभा राहतो यास्तव माझें नाव धनजय पडलें आहे. (२) युद्धात जे अजिंक्य असे गाज-
 लेले आहेत त्याच्याशीं मी सामना करतो आणि त्याचा पराजय केल्याशिवाय मी युद्धातून कधीं परत
 येत नाहीं म्हणून माझे नाव विजय पडलें आहे. (३) युद्धप्रसंगी माझ्या रथास सुवर्णालंकारविभू-
 शित शुभ्र अथ लुंपले असतात म्हणून मी श्वेतवाहन या नावाने पसिद्ध आहे. (४) हिमाचलाच्या

त्यांची निरुक्तिहि करी कीं तें सर्व सत्य मानावें. ॥ ११०
 देशनामनिरुक्तिप्रति परिसुनि पार्थासि तो करी गमन, ।
 प्रार्थुनि म्हणे, 'समरीं सारथि होउनि सुखी करीन मन.' ॥ १११
 वेऊनि आयुधांतें उत्तर उतरे, परंतु संदेह ।
 उठला, जेंवि रविपुढें उठती उदयीच दैत्य मंदेह. ॥ ११२
 'सत्यचि अर्जुन जरि तूं, कां क्लीब? क्लीबवेष कां धरिला?' ।
 पार्थ म्हणे, 'गुर्वीजा म्हणुनि व्रत वर्ष एक आदरिला. ॥ ११३
 बैस रथीं, तूं माझा सारथि हो, तरंगिचा जसा अरुण, ।

पृष्ठभागी उत्तरा आणि फल्गुनि हीं नक्षत्रें असतां दिवसा मी जन्म धारण केलें म्हणून मी फाल्गुन या नांवाने प्रसिद्ध झालें. (५) पृथा मी महापराक्रमी राक्षसांशी युद्ध करीत असतां इंद्रानें माझ्या मस्तकावर सूर्यकांतीप्रमाणे किरीट ठेवला म्हणून मला किरीटीही म्हणत असतात. (६) मी युद्ध करीत असतां बीमस कर्म कधीही करीत नसतो यास्तव देव आणि मनुष्य यांत मी बी-भस्तु (कल्याणेच्छ) या नांवानें प्रसिद्ध झालें आहे. (७) माझे दोन्ही पटु हस्त गांडीवनामक धनुष्याची प्रत्यंचा आकर्षण करण्यात गुंतलेले असतात यामुळे माझें नांव स्वस्थसाची पडलें आहे. (८) साऱ्या पृथिवींत माझ्यासारखा वर्ण कोठेही मांपडणार नाही आणि माझें कर्मही शुद्ध अस्तें म्हणून मला अर्जुन (शुद्ध) म्हणत असतात. (९) माझ्यापर्यंत येण्याचें कोणाचें धैर्य होत नाही, व माझ्यावर कोणाची चाल करून येण्याची शक्तिही नाही, व माझ्या आंगां दमन करण्याचा गुण आहे, व मी पाकशासनि (द्रुपुत्र) आहे, यास्तव देवादिकांत व मनुष्यांत माझें नांव जिष्णु हें प्रसिद्ध झालें आहे. (१०) माझी कृष्ण व उडळळ कांती असल्यामुळें व मी लहानपणीं अत्यंत गोबिरवाणा होतो यामुळें माझे दहावे नांव पित्यानें मोठ्या आवडीनें कृष्ण (चित्ताकर्षक) असें ठेविलें. [महाभारत—विराटपर्व—अध्याय ४४ श्लोक १३-२२ पहा.]

१. त्या नांवांची. २. अन्वर्थता, व्याख्या, विवरण. ३. त्या उत्तरानें. ४. दहा नामांचें विवेचन, दहा नांवें पडण्याचें कारण इत्यादि विवरण. ५. मंदेह—या नांवाचे साडेतीन कोटी राक्षस सकाळीं व संध्याकाळीं सूर्याचा मास करण्याकरितां उत्पन्न होत असतात. त्यांचा नाश करण्याकरितां गायत्री मंत्र म्हणून सूर्यास अर्घ्य देण्याचा संप्रदाय आहे. गायत्रीमंत्राने तयार केलेलें पाणी वज्ररूप होऊनी त्या राक्षसांचा नाश करितें असा समज होता. 'तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च मंदेहा नाम राक्षसाः । उदयंतं सहस्राशुमतिरुद्धंति ते सदा ॥ गायत्र्या चाभिमंत्र्योर्ध्वं जलं त्रिःसंध्ययोः क्षिपेत् । तेन श्चाभ्यसि ते दैवा वज्रभूतेन वारिणा ॥ मंदेहान्युध्यतः क्रूराग्निःक्षिपेतेष्वधांजलिम् । x x एवं त्रिवारमावृत्य दग्धास्तांसुरान्द्रिजः ॥' सदर मंदेहांचा उल्लेख संस्कृत काव्यांतून अनेक ठिकाणीं आढळतो. उदाहरणार्थ—नैषधचरित सर्ग १७ श्लोक ९४, सर्ग १९ श्लोक ४१ पहा. ६. इंद्राज्ञा, ज्येष्ठ बंधु जो धर्म त्याची आज्ञा. [अध्याय ४५ श्लोक १४ यांत ज्येष्ठ आज्ञाच्या आज्ञेनें हें व्रत मीं एक संवत्सरपर्यंत धरिलें आहे असें वर्णन आहे.] ७. स्योचा.

न्यात्रा चैष्वरि तुवां रथ, तरुणीप्रति जसा स्मरे तैरुण. ॥ ११४

१. सैन्यावर. २. मदनाने ३. या गोतीवर 'विविधज्ञानविस्तार' कारांचा आक्षेप आणि 'निबंधमाला'-कारांनी केलेले त्यांचे खडन ही येथे प्रसंगोचित म्हणून दिली आहेत:—“विराटपर्वीत अर्जुन उत्तरास सागतो:—“न्यात्रा चम्वरि तुवा रथ तरुणीप्रति जसा स्मरे तरुण.” वीररसांत शृंगाररस मिसळल्यान काव्याम कशी गोडी येते ती एक मोरोपनाचे भक्तच केवळ जाणत असतात; इतरांस अतर्क्य, अशाच एका प्रतीच उदाहरण देउन होरेशियस नामे रोमी कवी म्हणतो:—*Risum teneatis, amici!* मित्रहो! हे पाहून नव्ही हसल्याशिवाय रहाल काय ?” (विविधज्ञानविस्तार—पुस्तक १). ‘निबंधमाला’काराच म्हणणे अस:—“या आर्थेन वीररसात शृंगाररसाची भेसळ झाली आहे ती आमचे आक्षेपकाम स्वतः नाही. वरील रसमकराच्या योगान त्याच्या ठायी हास्यरसाची उत्पत्ति होउन तो जा वाहवत गेला आहे ना टेंबर नदीत जाउन पडला आहे! आम्ही रोमकभाषानभिज्ञ असल्यामुळे होरेशियस बोवांचे काय रससूत्र आहे व वरील हास्यरसोद्धार त्यानी कोणत्या संबधाने प्रगट केला आहे हे आम्हास माहित नाही. तरी मीर्बाणभाषेच्या आयुधागारातील पुढील कालिदासीय अलंकारांच्या विचारांच्या प्राकृतकवांचा बचाव करील असे वाटते:—“राममन्मथश्रेण ताडिता दुःमदेण दक्षे निशाचरी। गधवद्विधरचदनोक्षिता जीवितेश्वरसति जगाम सा ॥” [(ताटकापक्षी) रामाच्या दुःसह शराने हृदयाचे ठायी विड झालेली ती राक्षसी दुर्गंधयुक्त रक्ताने न्हालेली होत्यानी यमसदनास गेली.” (अभिसारिकापक्षी) मदनाच्या दुःसह शराने विद्धहृदय होत्याती ती अभिसारिका सुगवयुक्त रक्तचदनाचा रेष केलेली अशी प्राणेशाच्या सकेतस्थानी गेली.”] ‘गेली सखर जीवितेश्वरसदना रमोर्नि रात्रिचरी, अलयाता अभिसारिकेपरि बहू ती होउनी धावरी।’ हे पद्य ‘रघुवशाच्या’ अकराव्या सर्गातल आहे. प्रसंग ताटकावधाचा असून वरील पद्यात ताटकेवर श्लेषेकरून अभिसारिकेचे रूपक केले आहे हे उघडच आहे. आता शृंगारात वीराचे मिश्रण आल्याचा प्रकार पहा:—“श्राते मन्मथसगरे रणभृता सत्कारमातन्वना वासोऽदाब्जवनस्य पोतकुचयो-होर्न श्रुते: कुंडलम्। विबोषस्य च वोटिका रमतमुखी पाण्योरणककणे पश्चाद्विनि केशपाशनिचये युक्ते हि वधक्रम: ॥” [रतिसगर आटपला असता रणागणी ज्यानी चांगली चाकरी बजावली त्याचा रात्कार करण्याकरिता स्त्रीने जघनास वस्त्रदान केल, पीनकुचास हार व कर्णास कुंडले अर्पिली, विबोधावर तर मजा सुप्रसन्न होउन त्यास विडा दिला, व हस्तास रणत्कार करणारी कैकणे बहाल केली; पण युद्धात मागच्या मागेच राहिलेला जो केशपाश त्याचे मात्र राजद्रोह केल्याबद्दल बधन केले.] हे असंबवातिशयोक्तीचे उदाहरण होय. वरील दोन उदाहरणावरून वाचकास कळून येईलच की, शृंगार आणि वीर याचा परस्पर केवळ विरोध आहे असे नाही. येवढे मात्र खरे आहे की, कोणी वीर रणावेशाने भरून गेला असता त्याच्या ताढून शृंगारोक्ति वदविणे किंवा कोणी अनगरगमन झाला असता त्याने वीरश्रीच भाषण करणे, हे शोभणार नाही; पण उपमेकरिता शृंगारात वीररस आला किंवा वीरात शृंगार आला तर तो हास्यास्पद होतो असे नाही. लौकिक भाषेतही ‘रतियुद्ध’ आणि ‘रणवरा’ या शब्दावरून वरिलच प्रमाण मिळते. त्यातून ज्या प्रसंगविशेषी व-

* मीर्बाणकविमृगुनणीच्या प्रथातही पुढील उपमा आढळतात:—“म निर्विश्य यथाकाम तटे-प्यालीनचदर्न। स्तनाविन दिशस्तस्याः शैली मलयदुर्ग। ॥ असंख्यविक्रमः सख दूरामुक्तमुदन्वता।

आतां सोडवितो पशु, खेळबळ पळ न लगतांचि पैळवीतो.।

मी विजय असें तुजचि न, सकळांही कौरवांसि कळवीतो.। ११९

धृतरश्मि कुमार म्हणे, 'दौरुक कीं आजि मातली लाजो,।

दंड करावा या कुरुसेनेला योग्य मातलीला जो.' ॥ ११६

काढुनि शंखवलये ल्याला पुंभूषणे सितें वस्त्रें,।

बांधुनि केश माथां, प्रौढमुख होऊनि आठवी अस्त्रें. ॥ ११७

तो तीं तद्दृष्टिपुढें गोचरें होऊनि करुनियां प्रीणती,।

'आम्हां स्वैकिकरांला आज्ञा काय, प्रभो!' असें म्हणती. ॥ ११८

रील शृंगारोपमा योजिली आहे तेथे तर ती विशेष शोभते असें आम्हांस वाटतें. ज्या महावीरांन पंजरस्थ सिंहाप्रमाणें बारा वर्षे वनवास काढला, व तेराव्या वर्षी तर ज्यास क्षीब वेध धारण करून स्ववीर्याचा निःसृव करणे भाग पडले, आणि भावी समरप्रसंगाची ज्यास नुसती बाती कळल्या-बरोबर 'उठल्या उक्ताहाच्या त्या शांतश्रीमदुदधिबरी लहरी' अशी ज्याची अवस्था झाली, त्यास चिरकाक्षित जे शत्रुसेनेचे दर्शन तें घडलें असतां केवढा हर्ष होणारा आहे व रणतुंबळ करण्या-विषयीं केवढे प्रबल बाहुस्फुरण हांगार आहे? बरील बाहुस्फुरणास आमच्या मते एकच अत्यंत सम-पेक दृष्टांत होय." (निबंधमाला-अंक ५९ पृष्ठ ९-१३ पहा.)

१. गाई. २. दुष्टाचे सैन्य, शत्रुसैन्य. ३. यांत 'विशेष' नामक अलंकार झाला आहे. एका क्रियेच्या योगे अनेक क्रिया झाल्याशा होणे अथवा एका क्रियेपासून अनेक किर्यारूप फळे उत्पन्न होणें याला 'विशेष' म्हणतात. येथें पशुमोचन (गोधनमोचन) क्रियेपासून दुष्टांचें सैन्य पळविणें इत्यादि क्रिया झाल्याशा आहेत म्हणून हा 'विशेष' अलंकार झाला. ४. अर्जुन. ५. धरिल्या (धृत) घोड्यांच्या बोन्या लगाम (रश्मि) ज्यानें तो. (कुमार उत्तर.) ६. कृष्णसारथि. ७. इंद्रसारथि. ८. उन्मत्त झालेलीस. ९. शस्त्रांची कांकणे. (जुडे.) १०. पुरुषाचे अलंकार. ११. शुभ्र. १२. अर्जुन वलये व कुंडलें टाकून देउन, भांगयुक्त कृष्ण केश श्वेत वस्त्राने बांधून सर्व शस्त्रांचें ध्यान करीत बसला. [अ० ४५ श्लो० २५-२६.] १३. मस्तकी. [माथां हे सप्तमीचें एकवचन आहे. आं सप्तमीचा प्रत्यय फारच थोड्या नामांस लागतो;—गळां माळ घातली, पायां पडल्या, इत्यादि प्रयोगांत तो आढळतो. १४. पूर्वाभिमुख. [अ० ४५ श्लो० २५-२६.] १५. दर्शनीय. १६. नमन. १७. आपल्या चाकरांना. [श्लोक २७.]

नितंबमिव मेदिन्याः स्तस्तांशुकमलंघयत् ॥' [रघुवंश ४।५१-५२] द्रुतविलंबितवृत्त. [विमल चंदन व्यावरी साजिरे मलय दंदेर नामक शैल रे । युवति दिक् विलसे जणुं दक्षिणा कुच तिचेचि जया-प्रति हो गणा ॥] उपजाति. [कामी निबळीकुचकुड्मलाचा, बसा करीतो उपभोग साचा । यथेच्छ तैस उपभोग त्यांचा, करोनियां तो अधिप प्रजांचा ॥ सद्याख्य नो पर्वत थोर आहे, नितंब बाणां क्षितिचाच पाहे, । समुद्ररूपी बहु भव्य वळ, राहे दुरी सोडुनि ज्या विचित्र ॥] स्त्रीच्या नितंबाप्रति वळहीन पती, बसा आक्रमितो सुखाणा, । तसा तया आक्रमुनी विशाल, सेनेसवें बाय तई दू-पाळ ॥]

११ मी० म० वि०

त्यांसि नमुनि जिष्णु म्हणे, 'या, या हृदयीं रहा, असीं न रहा, ।
 आधीं वीररसीं, मग बुडवावा सद्यशोरसीं नर हा.' ॥ ११९
 शिरतां अन्नं चित्तीं, निजैतेजें भानुला मनीं कढवी, ।
 चढवी गुण गांडीवीं तैन्नादे कंफ महिसही पढवी. ॥ १२०
 उत्तर म्हणे, 'खैरा तूं, नाहीं कोणीच कीं परि सहाय, ।
 म्हणतो मनांत पार्था ! बहु र्वनसार्थाधिपापरिस 'हाय !' ॥ १२१
 हांसुनि जिष्णु म्हणे, 'गा ! तुजला असहाय पार्थ कां गमला ? ।
 आहे प्रसाद गुंरुचा, कोण अधिक यांपरीस सांग मला ? ॥ १२२
 मागे पुढें केलीं म्हणवूनि जनांत घेतलें धन्य ; ।
 तेव्हां गुरुप्रसादाहूनि मज सहाय कोण तो अन्य ? ॥ १२३
 असता द्रोण सुरेश्वर हरि हर हे गुरु समर्थ, असहाय ।
 एकाकी पार्थ कसा ? न म्हणावें लजुनि वीररस 'हाय !' ॥ १२४

अध्याय चवथा.

स्मरतांचि वीनरांकध्वज गगनांतूनि उतरला महिला, ।

तो^{१६} स्थापिला रथीं त्यां श्रीकृष्णसखें शमीतळीं पहिला. ॥ १

१. या माझ्या हृदयांत-प्रयोजनकाळीं स्मृतिगोचर रहा. (नीलकंठ.) २. हें अर्ध पंतांच्या प्र-
 तिभास्फूर्तीचे आणि सर्वसमर्पक योजनाचातुर्याचें ज्ञापक होय. यास मूळांत आधार नाही. येथेही
 पंतांना मूळावर कडी केली आहे यांत संदेह नाही. ३. अर्जुनाचें दुःसह तेज वृद्धिंगत झाल्या-
 मुळें सूर्याला जणुं काय कड आला-असा भाव. ४. धनुष्याची दोरी-प्रत्यंचा. ५. त्या गांडी-
 वाच्या नादामें (टण्कारानें). ६. भूमिकंप झाला-असा भाव. ७. तूं खरोखर मध्यम पांडव. ८. व-
 नांत फिरणाऱ्या काफल्याच्या नायकापेक्षां. ९. ज्यास्त हायहाय म्हणतो=खेद मानतो. [श्लोक ३३-
 ३४.] १०. द्रोणाचार्याची कृपा मजवर आहे. [शक्र, वैश्रवण, यम, वरुण, पावक, कृप, कृष्ण, माधव,
 आणि पिनाकपाणि शिव यांची कृपा मजवर आहे-असें मूळांत आहे. श्लो० ४०-४१.] ११. या
 अर्जुनाहून. १२. घोषयात्राप्रसंगीं गंधर्वांशी युद्ध, देवदानवसंकुल खांडवदाहप्रसंगयुद्ध, निवात-
 कबच आणि पौलोम यांच्याशी युद्ध, पांचालीस्वयंवरोत्तर राजांशी युद्ध, इत्यादि युद्धप्रसंगीं अर्जुनास
 कोणी सहाय नव्हता असें वर्णन मूळांत आहे. [श्लोक ३६-३९.] १३. इंद्र. १४. वीरोत्साह,
 धैर्योत्साह. १५. वानर(मारुति)रूप आहे अंक (चिन्ह) ज्यावर असा (ध्वज), वानरांक आहे ध्वज
 ज्याचा असा (रथ). अर्जुनास अग्निने दिलेल्या रथाचें वर्णन महाभारत-आदिपर्व-अध्याय २२५
 श्लोक १०-१७ यांत पुढें लिहिल्याप्रमाणें केलें आहेः—द्या रथास दिव्य घोडे जोडलेले होते,

जातां कुरुकटकावरि वाजविला दिव्य देवदत्त दैर, ।

तो होय जनां जैसा कैलासीं रुद्रदेव दैतदर. ॥

२

भ्याला उत्तर त्यातें जिष्णु म्हणे, 'पावलासि कापें दरे, ।

अद्यापि बांधिलेंसे तुझिया मतिनें अर्धैर्य कां पदरें ?' ॥

३

तो वैराटि म्हणे, 'गा ! कोणाचाही असा न दैर वाजे, ।

बा ! लागले असावे अंमरपुरींचेहि आजि दरवाजे. ॥

४

आणि त्याच्या ध्वजस्तंभी कपिवर्य (मारुति) होता, ते घोडे शुभ्रवर्ण असून गंधर्वीचे होते, आणि त्यांच्या कंठी हेममाला घातलेल्या होत्या, व्याघ्रप्रमाणे पांढऱ्या अश्वानांची (दगांची) कांति असते त्या-प्रमाणे त्या अश्वानांची कांति होती; व त्याचा वेग मनोवायुसम होता. ह्या रथावर सर्व साहित्य अनु-कूल ठेविले असून त्याचा देव किंवा दानव यांकडून कधीही पराभव होणें शक्य नव्हतें. ह्याचा आवाज मोठा असून हा रथ तेजस्वी होता, व त्यावर संपूर्ण रत्ने जडविल्यामुळे मनोरम होता. स-कलभवनप्रभ जो भौमन म्हणजे विश्वकर्मा, याने तपोबलाने हा रथ प्रथमतः उत्पन्न केला; प्रजा-पतीने सूर्याप्रमाणे त्याला अवर्णनीय कांति दिली आहे; ह्यावर आराहण करून सोमराजानें दानवांस जिंकिले होते. नूतन मेघाप्रमाणे त्याची कांति दिसत असून तो तेजाच्या योगानें जळतोच आहे कीं काय असा भास होई. ह्याचा ध्वजस्तंभ सुवर्णाचा असून उच्छ्रुत व सुंदर होता. त्यावर दिव्य वानर (मारुति) बसला असून त्याचे शरीर सिंहाप्रमाणें किंवा व्याघ्राप्रमाणे भीतिप्रद दिसत होतें व तो अगदी ध्वजाच्या वर बसलेला अमता सर्व जाळू इच्छितो कीं काय असा शोभत होता. ध्वजावर दुसरीही अनेक प्रकारचीं मोठमोठीं भूत होती, व त्याचा आवाज ऐकल्याबरोबर शत्रुसैन्य बेझुझ व्हावयाचें. [पुढे गीति ८१ पहा.] अर्जुनाने उत्तराचा रथ शमीवृक्षाच्या खालीं ठेऊन आपल्या रथाचे चिंतन केलें तेव्हा ते जाणून अग्नीने प्रसाद म्हणून पूर्वी दिलेला वानरलक्षणध्वजयुक्त, दिव्यरूप, मनोरम आणि विचित्राग असा रथ पृथ्वीवर पाठविला—असे वर्णन आहे. [अ० ४६ श्लो० १-६.] १६. तो उत्तर. १७. त्या विजयरथावर.

१. कौरवसैन्यावर. २. देवदत्तनामक शंख. [देवदत्त हें अर्जुनाच्या शंखाचें नांव. देशानें दिलेला तो देवदत्त. या स्थळां देव या शब्दानें इन्द्रदेवाचें ग्रहण केलें पाहिजे. अर्जुनानें एका प्रसंगीं दानवयुद्धांत इंद्रास साहाय्य केलें होतें तेव्हां इंद्रानें प्रसन्न होऊन हा शंख अर्जुनास दिला. मोरोपंतकृत वनपर्व-अध्याय ५ गीति ११६-११७, काव्यसंग्रह पृ० ९१; महाभारत—वनपर्व—अध्याय १६८ श्लोक ८४-८५ पहा. कृष्णाच्या शंखाचे नांव पांचजन्य, भीमाच्या पौंड्र, धर्माच्या अनंतविजय, नकुलच्या सुषोष आणि सहदेवाच्या मणिपुष्पक अशीं भिन्नभिन्न नांवे होती.] ३. शंख. ४. अर्जुन. ५. प्रलयकाली. ६. महादेव. ७. दिलें आहे अथवा ज्यानें तो. (इन्द्रदेव.) ८. शंख. ९. अमरांच्या (देवांच्या) पुरीचे (नगरीचे)=अमरावतीचे.

ते गज दिग्गज म्याले बहुधा धैर्यवसानद रवा जे; ।
 वाटे श्रीवृषवाहनविमुचाहि रणीं असा न दर बाजे. ॥ ९
 म्याली बहुधा विद्युत् कांपतसे योचियाचि निस्वानें, ।
 'मी किति ? ज्याला भी श्री त्याला म्यावें कसें न निर्ःस्वानें ? ॥ ६
 अर्जुन तुम्हींच कळलें, ठेऊं या दैर्, न मानसा दैर् हो; ।
 रक्षा धृति, आहें मी सूतपणीं 'हैरिसमान सादर हो.' ॥ ७
 हांसोनि म्हणे 'हैरिसख, 'हो गांढासन 'विकंपधी धीट, ।
 न धरीं वा ! दैर्, हा दैर् मीदर दे वाजवूं पुन्हा नीट.' ॥ ८
 ऐसें वदे, करी मृदुपूर्व जैलजवादनीं मग जैवा, जी ! ।
 तेव्हां त्या कुरुकटकीं हगले सुतले समस्त गज वौंजी. ॥ ९
 द्रोणें म्हणें, 'न दिसे जैर्, कां करितां आननें नैर् ? पहा रे ! ।

१. दिग्गज=दिक् म्हणजे दिशा आणि त्याच्या ठिकाणी स्थापिलेले जे गज ते दिग्गज. पृथ्वीला भरून स्थिर ठेवावी म्हणून प्रत्येक दिशेच्या टापीं ठेविलेला जो मोठा हत्ती त्याला दिग्गज म्हणा-
 वयाचें. हे ऐरावत, पुंडरीक, वामन, कुमुद, अंजन, पुष्पदंत, सार्वभौम व सुप्रतीक असे आठ
 असून क्रमाने पूर्वादि आठ दिशांचे संरक्षण करतात—अशी पौराणिक कथा आहे. २. धै-
 र्यलोपप्रद रवांला (नादाला, घोषाला). जे गज ते बहुधा धैर्यवसानदरवा म्याले ते दि-
 ग्गज (होत)—असा अन्वय. ३. शिवाचाही. [श्रीवृष (नदी) आहे वाहन ज्याचे तो विभु
 (शंकर).] ४. 'विद्युत्' हा शब्द संस्कृतात स्त्रीलिंगी आहे म्हणून क्रियापदही तदनु रूप आहे.
 ५. याच्याच. ६. शब्दाने. ७. माझा काय पाड आहे, माझी कथा कशाला पाहिजे ? मी तर बो-
 लून चालून यःकश्चित् मनुष्य. ८. दरिद्राने. ९. राहू वा. १०. शंख. ११. भय. १२. सारथ्य-
 पगांत. १३. कृष्णासारखा. १४. अर्जुन. १५. दृढ आहे आसन ज्याचे असा. (बळकट बैस.
 आतां रथावर चांगला साभाळून बैस.) १६. स्थिरबुद्धि, कंपरहित ज्याची बुद्धि तो—निर्मय.
 १७. भय. १८. शंख. या पद्यात 'दैर्' पद अनेकवार आल्यामुळे हें एक प्रकारचे यमकच झालें
 आहे, यास 'मध्ययमक' असे नाव देता येईल. १९. मनापासून. [अध्याय ४६ ओ० २०.]
 २०. शंख बाजविण्यांत. पहिल्याने जें जलजवादन (शंखवादन) मृदु होतें त्यात नंतर जका (वेगा)
 करी. २१. वेगा. २२. घोडे. २३. अर्जुनाने शंखाचा नाद केला तेव्हा दशदिशा आणि गिरियुद्धा
 दणाणून गेल्या, उत्तर घाबरून गेला आणि त्या शंखशब्दाने रथनेमिस्वनाने आणि गांढीवघोषानें
 भूकंप झाला. तेव्हां द्रोण म्हणाला. [अ० ४६ ओ० २१-२३.] २४. अनेक उत्पत्त होतात यांबद्दल
 जयप्राप्तीची आशा नाही—असा भावार्थ. रथाचा निर्वोष, मेघगर्जना, भूकंप, शंखांचा तेजोमैंग,
 अभांच्या न्हेषणाचा अभाव, अग्निप्रभालोप, मृगाचा घोर रव, वातोत्पात, गोमायुरोदन, उल्का-
 पात इत्यादि अशुभ उत्पत्त झालेले पाहून द्रोणाला जयाशा दिसली नाही. २५. मुखें. २६. नम्र,
 छाली बांकलेली,

आला विजय, ज्याचें श्रीशंभुतपापुढें न तप हारे.' ॥	१०
गोंधार म्हणे, 'गुरुजी ! पण न करुनि पूर्ण हो प्रगटला, हो ! ।	
पुनरपि वनवास करो गुरुघातकपातक प्रैगट लाहो.' ॥	११
कर्णाद्यास्तांसि म्हणे, 'तुमचे विजयी असोत हात रणीं; ।	
शरपटलाच्छादित हो अर्जुनशास्त्रप्रताप हा तरणी.' ॥	१२
'गुरुजींस काय पुसतां ? चापीं गुणे मूर्खचेंचि चढवा, हो ! ।	
याला हेंचि म्हणावें कीं आम्हा धर्मशास्त्र पढवा, हो ! ॥	१३
प्रियशिष्यधनंजयगुण वर्णुनियां यांसि हृदय निववूं द्या, ।	
उत्पातोत्प्रेक्षेन जरि आम्हा भिववितात भिववूं द्या. ॥	१४
पढवावें मात्र 'ईही, भेदावें परं हृदय केटुकवचें; ।	
'कीं दुरुनि दिसावे हे प्रेक्षकैटुष्टीस युद्धपटु कैवचें. ॥	१५

१. "ज्याचें (ज्या अर्जुनाचें) तप (तपश्चर्या) श्रीशंभूच्या तपापुढें (सामर्थ्यापुढें) न हारे—असा अन्वय. त्याची कथा अशी आहे की, पाशुपतास्त्र मिळवें म्हणून अर्जुन हिमालयावर शिवप्रसादार्थ उम तप करीत असतां त्याच्या बलाची परीक्षा पाहण्याकरितां शिवानें भिक्षाचें रूप घेतलें आणि एक रानडुकर उत्पन्न केला. तो रानडुकर अर्जुन तप करीत होता तेथून कांहीं अंतरावरून जातांना त्यावर दोघांनीं एकदम बाण सोडून त्याचा प्राण घेतला, आणि तो मों मारला असें म्हणून दोघेही त्याविषयीं मांडूं लागले आणि हातघाईवर आले. तेव्हां अर्जुनानें महान् पराक्रम करून शिवाला जेर केलें; तेणेंकरून शिव प्रसन्न होऊन त्यानें अर्जुनास पाशुपतास्त्र दिलें; त्या कथेस लखून हें लिहिलें आहे". [नवनीत.] [द्रोणाच्या भाषणांत त्या समयीं होणाऱ्या उपायांचा आणि अपशकुनांचा संविस्तर उल्लेख आहे त्यास पंतांनीं टाळा दिला आहे. अ० ४६ श्लो० २४-३३ पहा.] २. दुर्योधन. ३. हे द्रोणचार्य ! [मूळांत दुर्योधन भीष्मास बोलतो असें आहे. अ० ४७ पहा.] ४. प्रतिज्ञा. ५. हा अर्जुन. ६. गुरुहत्या करणाराचें पातक याला लागो. ७. स्पष्ट. ८. लाभो, मिळो. ९. कर्ण आदिकरून आत्मांस. १०. बाणांच्या (शरांच्या) समुदायानें (पटलानें—पडशानें) आच्छादित; (पर्क्षी) शरांच्या (जलांच्या) पटलांनीं (पडशानीं)=मेघांनीं आच्छादित (झांकलेला). ११. अर्जुनाच्या शास्त्राचा प्रताप. १२. सूर्य. १३. हे (गीति १३-१६) कर्णाचें भाषण आहे. [अ० ४७ श्लो० २०-३४ पहा.] १४. गुरु द्रोण कारुणिक आणि अहिंसादर्शी आहेत, त्यांना युद्धांत विचारण्याचें कारण नाही असें सूचवून कर्ण द्रोणाचा उपहास करतो. १५. दोरी. १६. माझ्या वचनानेंचि. १७. द्रोणाचार्यानें आम्हास पाहिजे तर धर्मशास्त्र पढवावें, त्यांना तेंच शास्त्र कळतें, त्यांची युद्धशास्त्रांत कांहीं सल्लामसलत घेण्याची जरूरी नाही, तें युद्धशास्त्र आम्ही भाषणें, यास्तव त्यां आमची मसलत घेतली पाहिजे आणि आमच्या आज्ञेप्रमाणें युद्धारंभ झाला पाहिजे—असा कर्णाचा कटाक्ष दिसतो. १८. अशुभचिन्हांच्या शंकेनें. १९. यांनीं. २०. दुसऱ्याचें हृदयकमळ. २१. कडु भाषणानें. २२. किंवा. २३. पाहणाराच्या दृष्टीस. २४. युद्धाविषयीं कुशल, रणचतुर. २५. कवच धारण केन्नामुळें.

प्रार्थुनि पुढें करावे हे यज्ञीं, कीं सुभोजनावसरीं, ।
 सिधूत तरेल कसी जी केली 'केलिहेतु नाव सैरी'. ॥ १६
 खेळकृतगुरुनिदेतें वर्णील कधीं न विस्तरें सुकवी; ।
 कीं 'ती श्रीगुरुभक्तिप्रेमामरपादपांकुरा सुकवी. ॥ १७
 कर्ण म्हणे, 'सत्य वंदसि, परि आजि तुझ्या नसो मनीं कांहीं, ।
 यद्यपि संमरोत्साह त्यजिला अर्जुनभयें अनीकांहीं. ॥ १८
 जावोत गोधनातें घेउन हे, 'कीं उगेचि राहोत, ।
 पाहोत युद्धकौतुक, परि 'भीतिनदींत हे न वाहोत. ॥ १९
 ख्यात जगांत धनंजय, याहुनि मी कर्ण काय गा! ऊन ? ।
 गाती गातिलहि कवी, स्वगुण स्वमुखेंचि काय गाऊन ? ॥ २०
 पाहोत सिद्ध विद्याधर मुनि 'गंधर्व देव शुद्ध रण, ।

१. सुभासभोजनाच्या समयी. २. केलि (कीडा) आहे हेतु (उद्देश) जोच्या अशी (नाव—नौका).
 ३. सरोवरात. हे गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. ४. दुष्ट कर्णांनं केलेल्या द्रोणाचार्यनिंदेत. ५. कविश्रेष्ठ.
 ६. गुरुनिदा. ७. श्रीगुरुभक्तिप्रेमरूप कल्पवृक्षाच्या अंकुरास. श्रीगुरुभक्तिचें प्रेम हाच अ-
 मरपादपाचा (कल्पवृक्षाचा) अंकुर (मोड—रोपा) खाला. ८. शुष्क करी, वाळवून टाकी. गीति
 १७ वी ही कव्युक्ति आहे. ९. अध्याय ४८ यात ही कर्णाची विकथनपर उक्ति दुर्योधनाला
 संबोधून त्याच्या म्हणण्याला उत्तर म्हणून आहे. १०. गीति १२ पहा. ह्या गीतींत दुर्योधनाची
 उक्ति कर्णास आहे. [द्रोण, कृप, द्रौण, विकर्ण इत्यादि वीर हे संभ्रांतमनस्क आणि निरुत्साह
 बसले आहेत. यास समर करण्याचा उत्साह राहिला नाही, पण युद्धावांचून आपणांस अन्य कांहीं
 श्रेयस्कर नाही—इत्यादि दुर्योधनाचे भाषण मूळात आहे त्यास अनुलक्षून ही कर्णांकी आहे. (अ-
 ध्याय ४७ श्लोक १६-१७ पहा). पण हें दुर्योधनभाषण पंतांनीं गाळून टाकिले असल्यामुळे प्रस्तुत
 कर्णांकीचा कथार्थसंदर्भ थोडासा निसंगत असा भास होतो. तेच दुर्योधनाचे भाषण समग्र दिलेले
 असतें म्हणजे अर्थसंदर्भ सुसंगत आणि सुगम झाला असता.] ११. उत्साहभंगलेश, निराशालव.
 १२. जरी. १३. समर (युद्ध) करण्याचा उत्साह. १४. सेनांहीं. १५. किंवा [कीं याचे अर्थ विकल्प,
 प्रथ, आधार, कारण असे आहेत.] १६. ही अतिशयोक्ति आहे. १७. कमी. (अ० ४८ श्लो ८.)
 १८. आपल्या गुणांची स्तुति आपल्या मुखाने केली असता काय फायदा आहे ? कांहींच फायदा
 नाही, कारण तसें करणें म्हणजे स्वगुणास लघुत्व आणणें होय. 'इंद्रोऽपि लघुतां याति स्वयं प्र-
 ख्यापितैर्गुणैः' हें संस्कृत वचन पंतांच्या वचनाशीं ताडून पहावें. हा पाद सुभाषितरूप आहे.
 १९. कौरवपांडवीय संग्राम कोणकोण पाहत असत हे ह्या पद्यार्थावरून बरेच निश्चित होतें.
 २०. ख्याल अणिमादि आठ सिद्धि प्राप्त झाल्या तो सिद्ध, अणिमादिगुणोपेत (विश्वामित्रप्रभृति)
 सिद्ध. २१. विद्याधर=खड्गगुलिकांजनादिविद्याधारी कामरूपी खेचर. (झीमूतवाहन, पुण्यदंत,
 यांसारखा.) २२. गंधर्व=गंधं क्षौरममर्वतीति गंधर्वः. (तुंबुरु-हाहा-हुहु-प्रभृतिसारखा देवगण्यन.

करितों आजि सुयोधनहृच्छल्याचें सुखेंचि उद्धरण. ॥	२१
हो स्वस्थ, स्वमनस्था आधिनगा भरतसार्धपा ! खाणीं, ।	
मँच्छरटंक सहाया कैचें सामर्थ्य पार्थपाखाणीं ? ॥	२२
म्यां जोडिलीं सँदखें शस्त्रें झालींच आजि अँनपार्थें, ।	
देउनि दर्शन केलें माझें अँतिमात्र हँष्ट मन पार्थें. ॥	२३
^{१२} श्रीभार्गवास्त्रतेजें भंगावें संगरांत ^{१३} सुत्राम्या, ।	
आश्चर्य काय त्याच्या केलें जरि भग्न आजि पुत्रा म्यां.' ॥	२४
त्यासि कृप म्हँणे, 'कर्णा ! सुज्ञाहीं ऐकतांचि डोलावें, ।	
ऐसेंचि बोल्लें जरि, तरि पुरुषानें दहांत बोलावें. ॥	२५
तूं नीतिविरुद्ध वदसि साहस हें, फँल न दे वँचनयज्ञ, ।	

१. दुर्योधनाच्या हृदयातील कांढ्याचे. (अध्याय ४८ श्लोक २१.) २. (अर्जुनाचा नाश करून) उपटून काढणें. ३. आपल्या मनांत असणाऱ्या. ४. आधि (चिंता)+नगा (पर्वताला) =मनोव्याधिरूप पर्वताला. ५. भरतसमुदायरक्षका, भरतसमूहनायका. ६. माझी शररूप टांकी. ७. अर्जुनरूप पाषाणी. यांत 'रूपक' आहे. ८. उत्तम अजे. ९. उपयोगी, सफल. (अन्+अप+अर्थ=ज्यांपासून अर्थ (इष्टफल) गेला नाही अशी.) १०. पुष्कळ. ११. संतोषित. १२. श्रीभार्गव+अस्त्रतेजें=ज्ञामदंष्ट्यापासून प्राप्त झालेल्या अस्त्राच्या तेजाने (प्रभावाने). द्रोणाचार्योनीं कर्णास ब्रह्मास्त्रविद्या शिकविण्याचे नाकारिले; कारण, त्या विद्येचे अधिकारी ब्राह्मण आणि क्षत्रिय मात्र होते. कर्ण हा सूतपुत्र म्हणून त्यास अधिकार नव्हता. तेव्हां तो महेन्द्रप्रर्वतावर परशुरामाकडे गेला आणि 'मी भृगुकुलोत्पन्न ब्राह्मण आहे' असे मिथ्या सांगून अस्त्रविद्यासंपादनार्थ राहिला. कर्णानें आपल्या आचरणाने परशुरामास प्रसन्न केलें, तेव्हां त्यानें कर्णास अस्त्रविद्या पदविली. पुढें कर्णाचें कपट फार दिवस गुप्त न राहतां उघडकीस आलें, तेव्हां 'तुला ह्या अस्त्रविद्येचे युद्धप्रसंगीं विस्मरण होईल' असा जामदग्न्याने याला शाप दिला. नंतर कर्ण विघ्नवदन होस्वाता तेथून परत आला आणि 'मी विद्या संपादून आलो आहे' असे दुर्योधनास सांगून त्याजपाशीं राहिला. उद्योगपर्व-अध्याय १६८, शांतिपर्व-अध्याय ३, विराटपर्व-अध्याय ४८ श्लोक १८ पहा.] या ज्ञामदंष्ट्यास्त्राचा उल्लेख मूळांत आहे. पण ही परशुरामापासून प्राप्त झालेली अस्त्रविद्या समर्थी स्फुरद्रूप व्हावयाची नाही ही गोष्ट दुर्योधनास माहीत नव्हती. कर्णाचें कपट बाहेर कसे पडलें ही कथा शांतिपर्व-कीच्या ३ व्या अध्यायांत आहे.] १३. समरांत. १४. इंद्रास. [सुत्रामन्=सुष्ठु त्रायते सुवन-मिति सुत्रामा=जो भुवमाला उत्तम प्रकारें करून संरक्षितो तो सुत्रामा (इंद्र).] १५. इंद्राच्या पुत्राला (अर्जुनाला.) १६. अध्याय ४९. यांत कृपाचार्याचें भाषण आहे. १७. कर्णाचें भाषण 'सुज्ञांनीं ऐकतांचि डोलावें' अशा प्रकारचें नाही असें या पद्यानें सूचितें. १८. तुमच्या बोलण्यानें फलप्राप्ति होत नाही; यज्ञापासून फल प्राप्त होतें, पण निरर्थक आणि नीतिविरुद्ध भाषणरूप यज्ञापासून फल मिळवण्याचें नाही. १९. वचनरूप यज्ञ, शुष्क तोंडचा यज्ञ.

अद्भुत कर्म करुनिही बा ! न वदति एकही वच नैवज्ज. ॥	२६
तूं भंगिसील कैसा ? आला बांधोनि काय हात रणीं ? ।	
सैर्वाहितांधकारध्वंसकर मनुष्यकाय हा तैरणी. ॥	२७
एकेंचि खांडववनीं या पार्ये अग्नि तैपिला, कर्णा ! ।	
सर्वसुरांच्या स्वंधनुर्ध्वानेंचि त्रास अर्पिला कर्णा. ॥	२८
एकेंचि भोगवदनुजा 'हरिली, भ्याला न लेश कलहाला, ।	
जरि खवळला पिऊनि प्रभु खलबलदलनदक्षबल हाला. ॥	२९
'एकेंचि ईश्वरासीं केलें युद्ध प्रसिद्ध, राधेया ! ।	
एकेंचि असुर वधिले, तैन्माया एकही न बाधे यां. ॥	३०
एकेंचि जिकिला तो गंधर्वाधीश चित्रसेन रणीं, ।	
'रोमांचिततनु होती वीरधनंजयपराक्रमस्मरणीं. ॥	३१
एकें त्वां काय कधीं केलें ^{२२} कर्णा ! स्वकर्म वाखाण ? ।	
हीरेक वीरकैरगनवटंकैहि चिरे न, जेंवि पौखाण. ॥	३२

१. हें गीत्यर्थं सुभाषितरूप आहे. हे कूपभाषण अन्योक्तिमय आहे. "अन्योक्ति हा एक अलंकार आहे. अन्य म्हणजे ज्यास किंवा ज्याविषयी वास्तविक बोलवायचें, त्यापेक्षा निराळा, आणि उक्ति म्हणजे भाषण, यावरून एकंदर अन्योक्ति शब्दाचा अर्थ असा होतो की, ज्याविषयी किंवा ज्यास बोलवायचें त्यापेक्षा निराळ्याविषयी किंवा निराळ्यास बोलणे." x x x "या अलंकारांत अप्रकृत अर्थाच्या मिथाने प्रकृत मनुष्याची वगैरे मोठ्या खुबीने निंदा किंवा स्तुति करितां येते. या अन्योक्तीच्या पक्षांत साधारण अर्थाकडे तात्पर्य असल्यामुळे ती प्रसंगोचित भाषणांतही फार उपयोगी पडते." (पं.रा.बा.ली पृ० ३४.) २. नीतिवंत. ३. अर्जुन आला-असा संबंध. ४. सर्व शत्रुरूप तमाचा नाश करणारा. ५. मनुष्यदेहधारी. ६. सूर्य. ७. या कथेचा उल्लेख पंतकृत आदिपर्वत आहे. [आदिपर्व-अध्याय ३७ गीति ९३-९९. काव्यसंग्रह पृ० २१९-२२०.] ८. अ० ४९ ओ० ५ पहा. ९. हे कर्णा. १०. धनुष्याच्या टणकारानें. ११. सुभद्रा. (भगवंताची धाकटी बहीण.) १२. श्लोक ६ पहा. १३. बळराम. [बळरामास सुरा फार आवडत असे-अशी प्रसिद्धि आहे. मेघदूत-पूर्वमेघ-"हित्वा हालामभिमतरसा रेवतीलेचनाकाम्" इत्यादि ४९ वा श्लोक पहा.] १४. शत्रु-सैन्याचे दलन (नाश) करण्यात दक्ष (कुशल-समर्थ) आहे बल ज्याचें असा (प्रभु) खलबलदलन-दक्षबल प्रभु हाला पिऊनि जरि खवळला तरी त्याच्याशी कलहाला (कळह करण्यास) [अर्जुन] लेश न भ्याला-असा अन्वय. १५. एकंधानेंच. १६. किरातरूप शंकराशी. १७. निवातकवच आणि कालखंड दानव. (ओ० १०.) १८. त्या असुराची माया. १९. या अर्जुनाला. २०. पंतकृत वनपर्व-अध्याय ७ गीति २७-५८ पहा. [काव्यसंग्रह-पृ० १०८-११३.] २१. विस्मयाने अथवा भयानें ज्याच्या आंगावर कांटा उत्पन्न झाला असे (वीर). २२. अ० ४९ ओ० ११ पहा. २३. हिरा. २४. वीरांच्या करांत (हातांत) असलेल्या नवीन टांकीने. २५. पाषाण. हें गीत्यर्थं सुभाषितरूप आहे.

घादं पाहसि 'दंष्ट्रा उपडाया अहिमुखांत आंगोळी, ।
 ऐसें साहस करितां होइल तंनुची पळांत रांगोळी. ॥ ३३
 कंठीं बांधोनि शिळा बाहुबळें सागरांत तरशील, ।
 परि साहसें न विजया, हें शील नसो, असो इतर शील. ॥ ३४
 सर्वहि मिळोनि मांडूं, कर्णा ! व्हावें न साहसा मान्य, ।
 यत्नें नृपयश रक्षूं आजि, नव्हे श्वेतवाह सामान्य.' ॥ ३५
 'द्रौणि म्हणे, 'एकाकी तूंच क्षेम जिण्णुवारणा, सैत ! ।
 बहुधा बद्ध करीलचि 'द्वैतेचें जिण्णुवारणा सैत. ॥ ३६
 करिसि विरक्तधन, जिंकुनि नेलें नसतांहि गोधन शिवेतें.' ।
 सैत्प्रिय शुचि यश कर्णा ! भलत्या न करुनि शोध न शिवे तें. ॥ ३७
 साहे विविधोपद्रव, वाहे पृष्ठीं चैतुर्विधें भूतें, ।

१. दाढा. २. सर्पमुखांत. ३. प्रदेशिनीनर्जनी. (अ० ४९ ओ० १३.) हाच सापाचा दाखला मूळांत आहे. ४. देशाची. ५. भुजसामर्थ्यानें. हा दाखला मूळांत आहे (अ० ४९ ओ० १६ पहा). ६. हा साहस करण्याचा स्वभाव. गळ्यांत दगड बांधून समुद्र तरुन जाणें अत्यंत दुष्कर आहे, परंतु साहस केले असतां तेही साध्य होईल, पण साहस करूनही विजयाला (अर्जुनाला) मिळून पार पडणें साध्य नाही; मग तुझा स्वभाव साहसप्रिय असला अथवा नसला (अन्य प्रकारचा असला) तरी त्यापासून काय हित व्हावयाचें आहे ? तुझा स्वभाव, हे कर्णा ! साहसी असो अथवा नसो, त्यापासून इष्टफलप्राप्ति व्हावयाची नाही. ७. द्रोण, दुर्योधन, द्रौणि, भीष्म इत्यादि सकल वीर. ८. अधिचारी कर्माळा. (अ० ४९ ओ० २१.) ९. अर्जुन. १०. अश्वत्थामा. ११. अध्याय ५० वा यांत द्रौणिभाषण आहे. १२. समर्थ. १३. अर्जुनाला निवारण्याविषयी. १४. हे कर्णा. १५. कोळ्याचें. ['लूता स्त्री तंतुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः' इत्यमरः, 'लूता तु रोगे पिपीलिकोर्णनाभयोः' इति हेमचंद्रः.] १६. इंद्रगजास, ऐरावताला. १७. दोरा. हें गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. या गीतींत सप्ताक्षरी अंतिम यमक आहे. १८. व्यर्थ बडबड. १९. नगराच्या सीमेप्रत. २०. कर्णा ! [जे] सप्रिय शुचि यश तें शोध न करुनि भलत्या न शिवे—असा अन्वय. साधुप्रिय आणि श्वल असें जें यश आहे तें चांगला तपास केल्याशिवाय—शहानिशा केल्याविना—भलत्या सल्ल्या मनुष्याला सेवीत नाही. उत्तम यश उत्तम मनुष्यालाच मिळतें, इतरांस तें अप्राप्य होय. हे कर्णा ! तूं अद्याप गोधनहरण केलें नाहीस आणि गोधन घेउन हास्तिनपुरच्या शिवेपावेतो आला नाहीस, असें असतां व्यर्थ बडबड कां करतोस, बडबड केल्यानें शुचियशाचा लाभ होत नसतो—असें म्हणण्याचे तात्पर्य. [अ० ५० ओ० १.] २१. नानाप्रकारचे उपद्रव. २२. चार प्रकारचे प्राणीः—उड्डिज, अंडज, स्वेदज व अरायुज. उड्डिज म्हणजे भूमि भेदून अंकुरादिरूपानें वर येणारे वृक्ष, लृण इत्यादि; अंडज म्हणजे अंड्यांपासून झालेले पक्षी, सर्प इत्यादि; स्वेदज म्हणजे धामानें आणि १२ ओ० २० वि०

आहे उगीच कर्णा ! न कधीं बोलोनि दाखवी भू तें. ॥ ३८
 जाळी ज्वलन, न बोले; न वदेचि जरि प्रकाश करि तैरणी; ।
 न वदोनि कुंलज पुरुषहि आले स्वयंशःप्रकाश करित रणीं. ॥ ३९
 पावूनि सर्वमहिर्ते विगुणाहि गुरुसि जे कुलज नर ते ।
 सत्कारिति, अलि कमलीं, तेंवि गुरुपदीं महाकुलजन रते, ॥ ४०
 रीधेया ! उद्धत तूं, हा दुर्योधनहि फार उद्धत, रे ! ।
 गुरनिदक हो स्पष्ट व्यसनांत बुडे अशुद्ध, शुद्ध तरे. ॥ ४१

उभेनें उत्पन्न झालेले मत्कुणादि, आणि जरायुज म्हणजे मनुष्यपश्यादिक प्राणी. 'जरायु' नांवाचे चर्मनें मनुष्य पश्यादिकांचे गर्भे वेष्टित असतात, म्हणून त्यांस 'जरायुज' म्हणतात. जरायु म्हणजे व्यावहारिक माहाराष्ट्र भाषेत 'वार' म्हणतात, तेव्हां ज्या प्राण्यांस उपजतेवेळीं वारेचे वेष्टण असतें ते प्राणी जरायुज. स्वेदज, अंडज आणि उड्डिज यांजविषयी विशेष माहिती मनुस्मृतीत आहे:—'पशवश्च सृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतोदतः । रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः ॥ ४३ ॥ अंडजाः पक्षिणः सर्पा नृका मत्स्याश्च कच्छपाः । यानि चैवं प्रकाराणि स्थलजान्यौदकाणि च ॥ ४४ ॥ स्वेदजं दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम् । उष्मणश्चोपजायते यच्चान्यत्किंचिदीदृशम् ॥ ४५ ॥ उड्डिजाः स्खवराः सर्वे बीजकांडप्ररोहिणः । ओषध्वः फलपाकांता बहुपुष्पफलोपगाः ॥ ४६ ॥ [म० स्मृ० अ० १ ला.] भावार्थः—पशु, सृग, दोन दंतपंक्तीनें युक्त असे व्यालादिक (सिंहादिक), राक्षस, पिशाच, आणि मनुष्य हे जरायु, म्हणजे गर्भाचे जे आवरणचर्म त्यात प्रथम होऊन नंतर त्यांतून उत्पन्न होतात अतएव ते जरायुज होत. पक्षी, सर्प, मगर, मत्स्य आणि कांसव हे प्रथम अंडाचे ठायीं उत्पन्न होतात म्हणून हे अंडज होत, स्थलाचे ठायीं होणारे सरठादिक व उदकाचे ठायीं होणारे शंखादिक ते कमाने स्थलज व औदक जाणावे. डास, माशा, यूका, मक्षिका, देकून हे घर्मापासून उत्पन्न होतात, अतएव ते स्वेदज होत आणि असे जे दुसरे प्राणी उष्मापासून होतात ते उष्मज होत. बीज व भूमी यांचा भेद करून जे उत्पन्न होतात (वृक्ष) ते उड्डिजज होत. ते दोन प्रकारचे आहेत; कितीएक बीजापासून होणारे व कितीएक त्या त्या शाखा भूमीत लावल्याने होणारे. जे किती एक [भीहि, यव इत्यादि] वृक्ष पुष्कळ फलपुष्पांनीं युक्त होऊन फले पक्व झाल्यानेच आपण नष्ट होतात ते औषधि होत. [म० स्मृ० प्रा० भा०].

१. पृथ्वी. २. अग्नि. ३. सूर्य. [अ० ५० श्लो० ३ हा हा गीति ३८ आणि गीत्यर्थ ३९ यांस आधार आहे.] ४. कुलीन. ५. आपल्या यशाचा उदय. या गीतीत अष्टाक्षरी यमक अंती आहे. ६. पृथ्वीतें. [न्यायाने वागणारे पुरुष पृथ्वी जिकूनही गुणहीन गुरुचा सत्कार करतात, पण तूं (कर्णा !)] अन्यायाने पांडवातें जिकून साधु असे जे गुरु त्यांची निंदा करतोस—असा भाव. (अ० ५० श्लो० ७.) ७. गुणरहिताहि. ८. अमर. ९. मोठ्या कुलांत झालेला पुरुष. १०. रममाण होतो, आसक्त होतो. ११. राधापुत्रा ! कर्णा ! [कर्णाचा सूत, सूतपुत्र, राधेय, कानीन, वसुधेय, वैकर्तन, वृष अशीं नांवे आहेत.]

छेभद्युते केल्या सैस्सर्वस्वापहारकर्माते ।

पुरुषार्थे श्लाघ्य असे मानुनि पावेल कोण शैर्माते ! ॥ ४२

कोण्या रंगांत पांडव जिकुनि तद्राज्य साधिलें बंद रे ! ।

कृष्णोसि जिकिलें त्वां कोण्या समरांत सांग, रे ! सदैरे ! ॥ ४३

तुज कीर्ति, पांडवां अपकीर्ति, म्हणे आयकावि कैतम रण ! ।

सावध रे ! कां घेसी मंदा ! खलनायका ! विकत मरण ? ॥ ४४

सिंहासि द्वेष करुनि कोण बळी वीरणांत उरेंणारे ? ।

कां भमलासि ? कसा त्वां जय पावावा रणांत उरेंणा ! रे ! ॥ ४५

अरिच्याहि सद्गुणाते प्रेमें वाखाणितात सुज्ञानी ।

खळ हो ! मग वर्णावा कां न जैगन्मान्य शिष्य सुज्ञानी ? ॥ ४६

तुजहुनि विशिष्ट वीर्ये, चापीं जो शैर्क, सैंगरी जिणें, ।

कोणा सुज्ञासि नव्हे तो पूज्य स्तुत्य शैर्मुसा जिणें ? ॥ ४७

सुत शिष्य सम, तयांत व्याधी खलमति, खरे असु झोते, ।

१. कपटयुताने. (अ० ५० श्लो० ८ पहा.) २. केल्या. ३. साधूच्या सर्वस्वाचे हरणकर्मास. ४. पुरुषाने संपादावयाचे अर्थ. (धर्म, अर्थ, मोक्ष आणि काम.) ५. स्तुत्य. ६. सस्सर्वस्वापहार-कर्मात्वा श्लाघ्य पुरुषार्थ असे मानुनी. ७. सुवाते. ८. कोणत्या. ९. अध्याय ५० श्लो० १०-१३ पहा. १०. धर्म, भीम इत्यादि. ११. बोल. १२. मापुद्वेष्ट्या ! (कर्णा !) १३. कोणते. १४. गजांत. १५. तगणारे. हे गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. १६. मेढ्या. [उरण=एक. 'मेढोरभोरणोर्णामेंषवृणय एडके' इत्यमरः.] १७. युधजन, पंडित. हे गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. १८. जगतास पूज्य असा. १९. छात्र. (अर्जुन.) २०. पंडितांनीं, (द्रोणाचार्य प्रमुख गुरुजनांनीं.) २१. अधिक. २२. परा-क्रमाने. २३. धनुष्यामध्ये जो इंद्रसम (अ० ५० श्लो० १९). २४. युद्धांत. २५. बयशील, झिज्वर. ['जिणुनी वासवेऽर्जुने । जिखरे वाच्यवत्' इति मेदिनी.] [जिणु-जि आणि भू या धातूला णु प्रत्यय लागून योग्यता, कुल, शील, जाति, असे अर्थ दाखविणारी विशेषणात्मक नामे होतात जसे:- भू+णु=भूणु. (भविष्यु=असणारा), जि+णु=जिणु (जिकण्यास समर्थ)] येथे जिणु म्हणजे कृष्ण (वासुदेव) असा अर्थ घेतला तरी चालेल. मूळामध्ये 'धनुष्यमरराटसम वासुदेवसमं युद्धे' (अ० ५० श्लो० १९) असे आहे त्यास अनुसरून जिणु म्हणजे कृष्ण हा अर्थ सुसंगत दिसतो. २६. झं-करासारखा. २७. अर्जुन. २८. प्राण. २९. सुत (पुत्र) [व] शिष्य [हे] सम (सारखे-समान) [होत]. त्यांत (त्या सुत-शिष्यांमध्ये) [जे] खलमति (दुष्टशुद्धि सुत व शिष्य ते) व्याधी (व्याधी-सारखे पीडा करणारे) [होत.] [आणि त्यांमध्ये जे] झोते (सुत सुत व शिष्य) [ते] खरे (खरोखर) असु (प्राण) [होत.] पुत्र आणि शिष्य हे गुरूला सारखेच होत, पण त्यांत जे दुष्टशुद्धि अस्साव ते रोगासारखे पीडक होत आणि जे विचारशील असतात ते प्राणसारखे प्रिय गुरूला भक्षतात.

प्रिय नसतील कसे जे साधुयशस्कर खरे असुद्धा ! ते ? ॥ ४८
 केले दुर्धूत जेसे, त्वां शक्रप्रस्थ तें जसे हरिलें, ।
 स्वसभेत आणिलें त्वां साध्वीस जसे न भय मनीं धरिलें; ॥ ४९
 आतांही तसेंचि तुवां पार्थासीं धैर्य धरुनि मांडावें; ।
 मांडावें कर्ण ! शकुनिसंमत पांडित्य, अन्य सांडावें. ॥ ५०
 पांचासहि जो जिंकी सोडुनियां कुरुसभेत अक्ष महा, ।
 एकाशि शकुनिमामा जिंकाया काय आजि अक्षम हा ? ॥ ५१
 आम्हीं आजि झगडतां, जरि येता तो विराट तरि त्यासीं ।
 झगडोना शब्देही, पार्थासीं लव्हि अघ न कैरित्यासीं.' ॥ ५२
 भीष्म म्हणे, 'द्रौणे ! तूं उत्तम वदलासि, कृपहि शुद्ध वदे, ।
 धर्मन्यायोचित जें तेंचि सुभाषण मनासि उद्भव दे. ॥ ५३

१. मूर्खी. २. गीति ४९-५० याचे युग्म जाणावे. ३. कपटशूत. ४. उस्साहपूर्वक, परावृत्त न होतां, धैर्याने. ५. इंद्रप्रस्थ—हिंदुस्थानाच्या उत्तरेकडे दिल्ली म्हणून यमुनेच्या काठीं जे प्रसिद्ध शहर आहे त्याच ठिकाणी भारतीययुद्धात प्रसिद्धीस आलेलें इंद्रप्रस्थ नांवाचें शहर होतें. या शहराच्या समोवार खांडवप्रस्थ नांवाचे अरण्य होते. पांडवांचा आपल्या मुलांबरोबर कलह होऊं नये, म्हणून धृतराष्ट्राने, 'या ठिकाणी शहर वसवून रहा,' असे पांडवांस सांगितलें. पुढे पांडवांनीं ते शहर वसविले व त्याची रचना सर्वोत्कृष्ट झाल्यामुळे, त्याला 'शक्रप्रस्थ' असेंहि म्हणूं लागले. भारतांतील प्रसिद्ध गोष्टी ज्या मयामुत्सभा आणि राजसूययज्ञ, त्या याच ठिकाणी घडल्या. हस्तिनापुराप्रमाणें इंद्रप्रस्थ हेही कुरुदेशाच्या राजधानीचे शहर होते. (भरतस्थलादर्श-पृ. ३१.) (मुक्तेश्वरकृत आदिपर्व—अध्याय ४६ ओव्या १-२० पहा.) ६. युद्ध करावे. (श्लोक २२.) ७. शकुनीनें पसंत केलेले पांडित्य (कपटरूप पांडित्य). ८. जो शकुनि कपटशूताने जिंकी. ९. फांसे. १०. असमर्थ. या पद्यात 'विषम' नामक अलंकार झाला आहे. एका पदार्थाच्या दुसऱ्या पदार्थाशी भिन्नकाळीं झालेल्या संबंधांत अंतर (भेद) दर्शविला असला म्हणजे 'विषम' अलंकार झाला. जो शकुनि मामा पांचाही पांडवास (शूतप्रसंगीं, जिंकी तोच शकुनि आज एकदा अर्जुनाला जिंकण्यास असमर्थ आहे असा पूर्वीच्या व साप्रतच्या संबंधात भेद दाखविला आहे म्हणून हा 'विषम' अलंकार झाला. या अलंकाराचीं अन्य उदाहरणे:—(१) आदिपर्व—अध्याय १२ गीति ७८, (२) गदापर्व—अध्याय ९ गीति ८-१२, (३) गदापर्व—अध्याय १० गीति १४-१९, (४) गदापर्व—अध्याय ९ गीति २-३, (५) ऐषिकपर्व—अध्याय १ गीति ९.११.लेझही.१२.करणाराशीं. [अ० ५० श्लोक २७-२८.] गीति ३६-५२ यात द्रौणिभाषण आहे. १३. हें भीष्मभाषण ५१ व्या अध्यायांत आहे. १४. धर्म व न्याय यांस योग्य उचित (माझ). हें गीतार्थ सुभाषितरूप आहे. या अर्थात सुभाषणाची जी व्याख्या केली ती कोणास मान्य होणार नाही ? 'हि गीतार्थ मूळंतीक कोणत्या ओकाचें भाषांतर ?' असा प्रश्न घेताला भाषांतरकार म्हणणारांस अवश्य केला पाहिजे. १५. हर्ष.

क्षत्रियधर्म केवल इच्छितसे युद्ध कर्ण उत्साहे. ।

उचितचि, परंतु अउचित करणें गुरुची दहांत कुत्सा हैं. ॥ १४

द्रोणद्रौणिकृपाहीं आजि करावी क्षमा, न कोपावें, ।

भेद नसावा, बुध हो ! भेदे स्वयश न पेंरांसि ओपावें.' ॥ १५

दुर्योधन नमुनि म्हणे, 'गुरुजी ! मज अरिकरीं न सोपावें, ।

तेजोजैननार्थ तसें वदलों, त्वन्मत्सरीं नसो, पावें.' ॥ १६

हांसोनि द्रोण म्हणे, 'आम्हां कोपो न देचि वैत्सलता, ।

नसतें क्षमाकवच तरि हृदयीं त्वच्छब्द अंशनिवत् सलता.' ॥ १७

भीष्मासि मग म्हणे नृप, 'पुंसतो अज्ञातवासपण पुरला, ।

की काहीं मास तरी, पक्ष तरी, दिन तरी, असे उरला ?' ॥ १८

भीष्म म्हणे, 'गांधारे ! पांडव पंडित खरे, न दंभमती; ।

न भ्रमले; जे प्रकृत तेचि मनीं धरुनियां मद भ्रमती. ॥ १९

कांभी कोपी लोभी जे, संसारांत पावती भ्रम ते. ।

प्रकृत पंडित पांडव असते, तरि हेहि केंवि न भ्रमते ? ॥ २०

१. क्षत्रियाच्या धर्मास अनुसरून. [अध्याय ५१ श्लोक १ पहा.] २. आचार्याची. (द्रोणाची.)
३. निंदा. (मार्गे गीति १३-१६ पहा.) ४. फिन्नूर, विरोध. ५. शत्रूस. [अध्याय ५१ श्लोक ६.]
६. अध्याय ५१ श्लोक १६ पहा. ७. उत्साहप्राप्त्यर्थ, वीरभ्री प्राप्त व्हावी म्हणून, ईषी उत्पन्न
व्हावी यासाठी. ८. या द्रोणोक्तीला मूळांत आधार नाही, ही पांडवांच्या पदरची आहे. ९. दयाळूपणा.
१०. क्षमारूप कवच (चिलखन). ११. तुझा शब्द. (तुझें वचन.) १२. वज्रासारखा. १३. भीष्माला
दुर्योधन म्हणतो. मूळांत (अध्याय ५१ श्लोक १८-२२) द्रोण भीष्मास बोलतो असें आहे.
१४. दुर्योधन. १५. येथें 'पुंसतो' च्या ठिकाणी 'पुंसतो' असें तृतीय पुरुषार्थे एकवचनांत रूप यो-
जवें म्हणजे ही गीति मूळांतील अर्थास अनुसरून आहे असे म्हणतां येईल. १६. स्वरूप प्रकट न
करतां वास करण्याची प्रतिज्ञा. १७. किंवा. (येथें 'की' विकल्पार्थक आहे.) १८. दिवस, दिवसाचा
अंश. १९. अध्याय ५२ श्लोक १. २०. हे दुर्योधना ! २१. अल्पमती [दम्भ=अल्प. 'स्तोकाल्प-
शुलकाः अक्ष्णं सूक्ष्मं दम्भं कृशं तनु' इत्यमरः.] २२. भ्रम पावले, चुकले. २३. हा गीत्यंश सु-
भाषितरूप आहे. २४. नीच. [विचर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः' इत्यमरः.] या गीत्यर्थीत
'प्राकृता'चें तें लक्षण केलें आहे तें सर्वमान्य नाही असे कोण म्हणेल ? याप्रमाणेंच पांडव हे आपल्या
काव्यांत कोठें कोठें शब्दांच्या व्याख्या देतात त्या कोशकारांस फार उपयुक्त आहेत. २५. हें गी-
त्यर्थ सुभाषितरूप आहे. २६. [जर] पंडित पांडव प्राकृत असते, तरी (तर) हेही केंवि न भ्रमते ?—
असा अन्वय. ही 'विरोधी संकेतबोधक' वाक्ये आहेत. जरी तरी या संकेतदर्शक अभ्यासांत कांहीं
विशेष आहे, तो असाः—'पूर्ववाक्य संकेताधीं वर्तमानकाळीं असतां, उत्तरवाक्य संकेताधीं वर्त-
मानकाळीं असतें. अश्व वाक्यानीं इतकें कळतें कीं पूर्ववाक्यांतील संकेत खरा नाही असें ठाऊक

शाल्वमत मासद्वय पांचां वर्षीत अधिक लेखावें, ।	
अज्ञातवास यास्तव सरल्वचि असेंचि तैव देखावें. ॥	६१
तेरा वर्षीत अधिक दैश पक्ष द्वादश क्षेपा पडती, ।	
चांद्रशरन्मानें हे संख्या संख्याबदादता घडती. ॥	६२
एवंच चांद्रमानें तेराही स्पष्ट सारिले अंबद, ।	
सत्यप्रतिज्ञ पांडव लागूं देती न आपणा शब्द. ॥	६३

असतांही, तो खरा मानल्यानें उत्तरवाक्यांतील अनुमान खरें होईल'—प्रस्तुत वाक्यांत पंडित पांडव हे प्राकृत असते. हा संकेत खरा नाही असें ठाऊक असतांही, तो खरा मानल्यानें उत्तर वाक्यांतील अनुमान—हेही केषि न भ्रमते?—हें खरें होईल.

१. शाल्वमानानें, शाल्वमताप्रमाणें. २. सत्य. ३. दहा पंधरवडे. ४. रात्री. ५. चांद्र+शरद्+मानें=चंद्रसंबंधी+वर्ष+प्रमाणें=चांद्रवर्षाच्या मानानें. [अमावस्येपासून अमावस्येपर्यंत किंवा पूर्णिमेपासून पूर्णिमेपर्यंत जो काल जातो त्यास 'चांद्रमास' म्हणतात. एका संक्रांतीपासून दुसऱ्या संक्रांतीपर्यंत जो काल जातो त्यास 'सौरमास' म्हणतात. चांद्रमानानें वर्षीचे २४ पक्ष व सुमारे ३५४ दिवस धरिले जातात आणि सौरमानानें सुमारे ३६५१/२. या दोन मासांत अंतर आहे म्हणून चांद्रमानानें कालमापन केलें असतां तेरा वर्षीत सुमारे ५ महिने १२ दिवस ज्यादा धरिले जातात. याप्रमाणें कालगणना केली तर चांद्रमानाचा सौरमानाशी मेळ पडतो. आपल्या देशांत चांद्रमानाचें वर्ष धरतात, त्यामुळे दोन वर्षे गेली म्हणजे तिसरे वर्षी एक अधिक महिना धरतात. यावरून पांच वर्षांत सुमारे दोन मास अधिक पडतात. आपल्या चालू महिन्यांचीं नांवें हीं चांद्रमासांचीं नांवें होत व ज्या नक्षत्रांवर चंद्र पूर्ण होतो त्या नक्षत्रांवरून तीं पडलीं आहेत. [अध्याय ५२ श्लोक १-४ पहा व त्यांवरील टीका पहा.] वनवासस जाण्याची प्रतिज्ञा केली तेव्हां कोणत्या मानानें वर्ष मोजावयाचें याचा निश्चय झालेला नव्हता, म्हणून पांडवांनीं तेरावर्षीत पांच मास बारा दिवस चांद्रमानानें अधिक घालून आपली प्रतिज्ञा पूर्ण केली. पांडवांचा युतांत पराजय विजयादशमीस झाला. लोक प्रायः याच दिवसी युतक्रीडा करतात. तेव्हां येणाऱ्या विजयादशमीस पांडवांचीं तेरा वर्षे परिपूर्ण व्हावयाचीं अशी दुयेंधनाची समजूत होती. कौरव भीष्मांत गोमहणार्थ प्रवृत्त झाले व याच वेळीं पांडव प्रकट झाले, तेव्हां येणाऱ्या विजयादशमीच्या पूर्वी पांडव प्रकट झाले असे समजून 'अज्ञातवासपण पुरला' किंवा 'कांहीं मास तरी, पक्ष तरी, दिन तरी, असे उरला' असें दुयेंधन विचारतो. विजयादशमीच्या पूर्वी पांच महिने बारा दिवस पांडव प्रकट झाले असते तरी त्यांची प्रतिज्ञा चांद्रमानानें परिपूर्ण झाली असती, तथापि प्रतिज्ञावधि परिपूर्ण होऊन कांहीं दिवस जाऊं देऊन प्रकट व्हावें हें उनम असें समजून, प्रतिज्ञाकालोत्तर कांहीं दिवस गेल्यावर ब्रथे बघ ७ स प्रकट झाले. भीष्माच्या मते अज्ञातवासावधि संपून पांच महिने बारा दिवसांनीं पांडव आविर्भूत झाले. ६. गणना ७. संख्यावान् पंडित यांनीं आहत, स्वीकृत अशी संख्या. ज्योतिःशास्त्र जाणणाऱ्या पंडितांनीं स्वीकारलेली अशी. ८. याप्रकारें कालगणना केली असतां. ९. वर्षे.

येतां अन्यायल्ले अल्पायासेहि इन्द्रपद पदरा, ।
 'हूं' न म्हणतील, कालापासुनिही पावतील हे न दैरा. ॥ ६४
 युद्धेकरुनि पौक्षिक जय, त्यांतहि विजैय पातला समरा, ।
 सम रामासीं व्हा, हो शैम राज्यसमर्पणें, हटें न मरा.' ॥ ६५
 कुर्वधम म्हणे, 'युद्धचि हो, सख्य न हो, पितांमहा! यासीं. ।
 शक्रहि बुडेल यातें मर्दृत पद ओपितां महायासीं.' ॥ ६६
 भीष्म म्हणे, 'तरि काहीं बलें घेउन जा पुंरा, नका राहूं, ।
 बा ! 'हूं' मजचि म्हण, न त्या द्विर्षदंगाराचिया चकोरा 'हूं'. ॥ ६७
 आम्हांपासीं राहो अर्ध कटक पार्थसिंह घेराया, ।
 एकें भांगें न्याव्या गाई, तूं एक भांग घे, राया ! ॥ ६८
 मी कर्ण कृप द्रोण द्रौणि असे हे रणांत पांच कैसा ।
 उतरो धनंजयाच्या, कीं नुतरो, तूंचि मात्र वांच कसा.' ॥ ६९
 धाडुनि पुढें त्रैपाला, त्यामागुनि गोधनासि सत्वरची, ।

१. लहानसा अन्याय करून. [इन्द्रपद मिळत असलें तरी ते अलुब्ध व धर्मार्थकोषिद पांडव यत्किंचित् अन्यायलेश करून ते ते स्वीकारणार नाहीत—असा भाव. मूळांत 'इन्द्रप-
 दा'च्या ठिकाणीं नुसता 'राज्य' असा शब्द आहे यावरून पंतांनीं मूळावरही माभिकपणें ताण
 केली असें म्हटलें पाहिजे. २. 'हूं' हें स्वीकारदर्शक अव्यय होय. ३. मया. ४. अनिय-
 मित, कोणत्या तरी पक्षाचा. (कोणत्या तरी एका पक्षावर रहाणारा.) ५. अर्जुन. ६. रामानें बापाचें
 वचन राखण्यासाठीं राज्यलाग करून वनवास स्वीकारला आणि तेणेंकरून नीतीचा आदर केला, तसे
 तुम्ही न्यायास अनुसरून पांडवांस राज्य द्या—असा भाव. ७. राज्याचें अर्पण करून शम (शांति,
 विरोधशांति आणि सख्य) होवो. ८. दुर्योधन. ९. अध्याय ५२ श्लोक १५ पर्यंत. मी पांडवांस
 राज्य देणार नाहीं, जें युद्धोपचारिक कर्मे असेल ते खरित करावें, अशी दुर्योधनोक्ति आहे. १०. अहो
 आखोबा ! (अहो भीष्म !) ११. मर्दृत पद (मी घेतलेलें राज्यपद) याते (या समरात आलेल्या अर्जुनातें)
 ओपितां (देतां) शक्रहि महायासीं (योग्य संकटांत) बुडेल—असा अव्यय. १२. म्यां हरलेलें.
 १३. सैन्य—सैन्याचा चवथा भाग घेउन जा असे मूळांत आहे. [अध्याय ५२ श्लोक १७.]
 १४. स्वनगराला. १५. होय म्हण. १६. शत्रुरूप इंगळाच्या. १७. शत्रुरूप अंगाराच्या (निखाऱ्याच्या)
 चकोराला (अर्जुनाला)—शत्रुरूप अंगाराला खाणारा जो चकोररूप अर्जुन त्याला 'हूं' म्हणू नको.
 [चकोरपक्षी निखारे खातात असा कविसमय आहे, त्यास अनुसरून हें वर्णन आहे.] १८. सैन्याचे
 दोन चवथे भाग. [श्लोक १८.] १९. सैन्याच्या चार भागांपैकीं एक भागाने. २०. सैन्याचा सज्ज
 भाग. २१. कसोटीस. २२. दुर्योधनाला हस्तिनापुरास धाडून. २३. त्या दुर्योधनाच्या पाठीमागून
 भेनुसमूहास पाठवून.

शास्त्रमते व्यूहाते तत्कालचि तो अगाधसत्त्व रची. ॥ ७०
 कर्ण पुढे, गुरु मध्ये, ज्याच्या तेजासि शकहि न साहे; ।
 दोभागीं द्रौणि कृप, व्यूहामागे नंदीज तो राहे. ॥ ७१
 द्रोण म्हणे, 'सैनिक हो! हा आला 'कीशकेतु अर्जुन हो! ।
 कोण मुंडत न म्हणेल ख्यात जगीं विजय विजय अर्जुन हो? ॥ ७२
 हे दोन बाण माझ्या चरणावरि उतरले, पहा, मैमना, ।
 या गौरवे मैत्रपरिस गमला कैनेकाद्रिही लहान मना. ॥ ७३
 हे अर्जुननामांकितशर मत्कर्णद्वयासि लागोनी ।
 पडले पहा, अहा! रण न कैरी, आज्ञा मला न मागोनी. ॥ ७४
 झाले बंडू, होतिल बहु, आहेतहि बहु, परंतु येांसम हा; ।
 यास महादेवा! दे जय, पाहिन काधि धनंजयास मेहा.' ॥ ७५
 पार्थ म्हणे, 'वैरींटे! रथ कुरुकटकासमीप राहूं दे, ।
 गोधन हरावयास्तव आले भेट कोण कोण पाहूं दे. ॥ ७६
 तो गुरे, तो गुरेनंदन, तो कृप, तो कर्ण, तो पितृमह, रे! ।
 याही घेनु वळाव्या, शिव! शिव! गोपाळ कृष्ण! राम! हरे! ॥ ७७

१. सैन्यरचनाविशेषाते. [सैन्याचा जो रचनाविशेष त्याला व्यूह असें म्हणतात. हे व्यूह अनेक प्रकारचे असतः—चक्रव्यूह, सुपर्णव्यूह, परमव्यूह. या व्यूहाना नावे त्याच्या आकारावरून प्राप्त होतात. जी सैन्यरचना चक्राचे आकारासारखी दिसते तिला चक्रव्यूह म्हणतात.] २. अगाधबळ अगाध (अतिशयित—मोठे) आहे (सब—बळ, गाभीर्य) ज्याचे तो (भीष्म). ३. अग्रभागीं. ४. द्रोणाचार्य. ५. सव्यभागी अश्वत्थामा आणि दक्षिणभागी कृप. (अध्याय ५२ श्लोक २१-२३.) ६. सैन्याच्या पक्षाद्वारांनी. ७. भीष्म. ८. अध्याय ५३ श्लोक ३-९ पहा. [गाडीव धनुष्याचा टणकार करीत अर्जुन येत आहे असे पाहून द्रोण म्हणतात—असा अर्थसंदर्भ.] ९. वानरध्वज. १०. मित्र. ११. विशेष जय. १२. सपादन. १३. नमस्कार करण्यासाठी. [अध्याय ५३ श्लोक ४-९.] १४. माझ्याहून. १५. मेरुपर्वतही. १६. अर्जुनाच्या नामाने अंकित (चिन्हित) असे शर (बाण) ज्यावर अर्जुन हे नाव लिहिले आहे असे शर. [अध्याय ५३ श्लोक ६.] १७. माझ्या दोन कानास. १८. अर्जुन माझी आज्ञा घेतल्याशिवाय युद्ध करीत नाही. १९. बहुवीर झाले. २०. या अर्जुनासारखा एक अर्जुनच आहे. दुसरा कोणी नाही. हा 'अनन्वय' नामक अलंकार होय. जेथे ज्याची त्यालाच उपमा दिली असते म्हणजे जेथे उपमानत्व आणि उपमेयत्व ही दोन्ही एकाच वस्तूवर असतात, तेथे हा अलंकार होतो. जसेः—गगन हें गगनासारखे आहे, रामरावण हे रामरावणोपम होत. याचे लक्षण व उदाहरण—'उपमानोपमेयत्वं यदेकस्यैव वस्तुनः । इंदुरिंदुरिव श्रीमानित्यादौ तदनन्वयः ॥ गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः । रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥'. २१. मोठा. २२. उत्तरा! (विराटपुत्रा!) २३. वीर. २४. द्रोणाचार्य. २५. द्रौणि. २६. भीष्म. [पितामह—आत्मा, बापाचा बाप, मातामह—आईचा बाप, या शब्दांस प्र लावल्याने एक पायरी ते मार्गे जातात. जसेः—प्रपितामह, प्रमातामह (पणजा).]

रे उत्तरा । शकुनिचा वा व्याहीत न दिसे मल्ल भाचा, ।
 त्यावांचून यैसीं जो करणें 'संग्राम तो न लभामाचा. ॥ ७८
 बहुधा गोधन घेउनि मार्गे गेला पळोनि कातर तो, ।
 सर्वहि खोटा व्यसनीं बुडतो, न पळो पळो, 'निका तरतो. ॥ ७९
 हें कटक सोड, तिकडे चाल, तुझ्या हरुनि गोधना खळ तो ।
 प्राणत्राणपरायण जिकडे निरपत्रपाप्रणी पळतो.' ॥ ८०
 उत्तर निजेंतुरगातें, द्याया अरुणासि कौतुक, पिटाळी; ।
 तों गर्जोनि कुंरुकटककर्णी बसवी ध्वजस्थ कपि ठोंळी. ॥ ८१

१. दुर्योधन. (शकुनिचा भाचा.) या अघात 'पर्यायोक्त' अलंकार झाला आहे. २. दुर्योधनावांचून जें युद्ध ते निरामिष होय—असा भाव. [अध्याय ५३ श्लोक १४.] "वाचून"—हे मूळचें 'उन' प्रत्ययांत धातु-साधित असून याचा अर्थ 'राहून' असा आहे. पण होता होता हे शब्दयोगी अव्यय बनलें आहे; जसें, 'त्यावांचून त्याला घटकाभरही करमत नाही;' 'मजवाचून त कोणास माहीत नाही.' इंग्रजी भाषेतील या अर्थाचे शब्द—except, save,—याचे असेच व्याकरणातर झालें आहे. ही दोन्ही मूळचीं आक्षार्थक क्रियापदे होत; पण होता होता अव्ययें होऊन बसलीं. तसेच संस्कृतांत या अर्थी 'परित्यज्य,' 'त्यक्त्वा,' 'विमुच्य,' 'हित्वा' इत्यादि धातुसाधितांचा अव्ययासारखा प्रयोग होतो. असो; तर याचप्रमाणे बरील शब्द जरी आता अव्ययांतच मोडतो, तरी त्या पर्कांत तो येणेप्रमाणें गेला असावा:—'मज वाचून' म्हणजे 'मला नोडून' 'मला टाकून' असा अर्थ. आणि वास्तविक व्याकरण-रीत्या पाहिले असता पहिलें रूप 'मी वाचून' असे असेलसे दिसतें. 'मी वाचून' हे संस्कृतांतील सति सप्त-मीसारखे किंवा इंग्रजींतील Nominative Absolute या सारखे होय; आणि त्याचा अर्थ 'मी राहिल्लें असता' असा समजायाचा." [निबंधमाला—अंक १८ पृ. २८-२९.] ३. या श्लोका मीष्मं कर्ण इत्यादिकांशी. ४. युद्ध. ५. अधीर, व्याकुलचित्त. ['अधीरे कातर.' इत्यमरः.] ६. ज्याचें आचरण खोटें आहे तो. ७. पळो अथवा न पळो. ८. जो निका (सत्य, स्वच्छ, प्रामाणिक) आहे तो मात्र निश्चयानें तरतो. (संकटातून पार पडून जातो) हें गीत्यर्थ सुभाषितरूप आहे. ९. प्राण रक्षण्याविषयी तत्पर. १०. निर+अपत्रपा+अग्रणी=निर्गत+लज्जा+प्रमुख=निलज्जात श्रेष्ठ असा. (दुर्योधन). [अपत्रपा=दुसऱ्याच्या समक्ष प्राप्त झालेली लज्जा, 'सापत्रपान्यतः' इत्यमरः.] ११. आपल्या घोड्यांत. १२. अरुणाला (सूर्याच्या सारख्याला) आक्षेप घाटवें या हेतूनें. अरुण सूर्याच्या अक्षांश जो वेग देतो त्यापेक्षांही व्यास्त वेग उत्तराने आपल्या घोड्यांला दिला—असा भावार्थ. १३. कौरवांच्या सैन्याच्या कानांत. १४. निज्ञाणावर असणारा. (कपि=मारुति.) १५. काचटाळी. 'कर्णी टाळी बसविणें'=आवाज इतका मोठा करणें कीं तो ऐकण्याची कानांची शक्ति भांगीळी करवून आवाज न सोसेनास असल्यामुळे कान हातांनीं नंद करविणें. 'कानद्वयान्न बसणें'=कानांवि टाळ्या बसणें.

कृप सैन्यासि म्हणे, 'हो' ! हो प्रौढारिष्ट शांत, न बधावा ।
 राजा पार्ये, सांगप सगुरु सैगुरुसुत सैशांतनव, धांवा.' ॥ ८२
 गांठुनि पार्थ, म्हणे, 'रे ! आलों मी अठुज भीमसेनाचा, ।
 ज्याच्या शरांसि म्हणती सुर असुरबळांत भीमसे नाचा. ॥ ८३
 कोठें जाल ? उभे रे ! मत्स्येश्वरधेनुपश्यतोहर हो ! ।
 मोडा गोधन, नाहीतरि वधिन तुम्हांसि, वईय तो हई हो.' ॥ ८४
 शरपटलानें झांकी कुरुकटकालाचि तो न वीसवि, त्या ।
 खंचर म्हणति, 'तेजस्वी लोपविता भेटला नवा 'संवित्या.' ॥ ८५
 मुरंदत्तधनुर्गुणरथनेमिध्वजवासिभूतनादानीं ।
 कांपे न चैमूचि, कुंही, स्वकुचांच्या जेवि पूतेना दानीं. ॥ ८६
 खेळबळजळनिधिमग्ना धेनु उंसळल्या, अंलाबु झाल्या, हो ! ।
 हांसे विजय, मनि म्हणे, 'कां गोपसख्या मला बुझाल्या, हो ! ?' ॥ ८७

१. उत्तराने रथाचे घोडे दुर्योधनाकडे फिरविणे आणि अर्जुन त्याकडे गेला, तेव्हां त्याचा अभिप्राय जाणून कृप म्हणतो. [अ० ५३ श्लो० १५-१६.] २. अहो मैत्रिक हो ! भीमद्रोणादिकांसह धांवा. ३. प्राप झालेलें अरिष्ट. ४. कर्णासहित. ५. द्रोणपुत्र अश्वत्थाम्यासहित. ६. भीष्मासह. [सह (क्वचित् स) यानें हांगारा समास बहुव्रीहि होयः—सफल, सानुज.] ७. दुर्योधनाचें रक्षण करण्यासाठीं खरित चला. ८. दैत्याच्या सैन्यांत. ९. शंकरासारखे. [प्रलयकाली शंकर आपले सहस्र बाहु पसरून नृत्य करतो—या कथेवर कविकटाक्ष आहे. अथवा त्रिपुरविजयकथेचा येथें संदर्भ दर्शविला आहे.] १०. विराटाच्या धेनु देवत लुटणारे हो ! विराटाच्या गाई पाहतां पाहतां चोरून नेणारे दरवडेवोर हो ! पश्यतोहर=चोर, पाहत असतां हरण करणारा. पश्यतः+हर=पश्यतोहर.] ११. अनुकूल. १२. शंकर. १३. अर्जुन. १४. देव. १५. लोपविणारा, झाकणारा. १६. सूर्यास. १७. देवदत्त शंख. १८. चक्रधारा. १९. देवदत्त (शंख), गाडीव चापाची दोरी (धनुर्गुण), रथचक्रधारा, व ध्वजावर बसणारा मारुति यांच्या नादांनीं. हे पूर्वार्ध एक सामामिक पद आहे. २०. सैन्य केवळ कांपे असे नाही. [अ० ५३ श्लो० २१-२५.] २१. पृथ्वीहि. २२. कंसाची अनुचरी राक्षसी. ही तरुण स्त्रीचे रूप घेऊन गोकुळातील बालकांचा संहार करित नंदाचे घरीं गेली व कृष्णास आपले विषयुक्त स्तन पाजुं लागली. हें तिचे कपट कृष्णास कळून त्यानें स्तनपान करित असतां तिच्या स्तनांचे आकर्षण करून तिचा प्राण घेतला. (भागवत—दशमस्कंध—अध्याय ६ पहा.) २३. दुष्ट (कौरव) सैन्यरूप सागरांत बुडालेल्या. २४. बाहेर पडल्या. २५. भोपळा. २६. 'हांसुनि' असा अन्य पाठ आहे. २७. गाई. [गोपाच्या (गवण्याच्या) सख्या गाई अथवा कृष्णाच्या मित्राला—मला, जो गोपसख (कृष्णसख-अर्जुन) यास गाईनीं बुझण्याचें कारण नाही—असें तालव्य.]

गेल्या पळोनि गाई पृष्ठावरि पुंछभार वाहोनी, ।

राहोनि निश्चल क्षण विजय निवे त्यांकडेचि पाहोनी. ॥ ८८

येतांचि विक्रमलवें श्रीहरिचा दयितदास वीर गडी ।

हंरि करिघटेसि तैसा त्या कुरुसेनेसि वासवी रगडी. ॥ ८९

अंगावरि गोरज तें श्रीगोपाळाघिचेंचि भौडुनि घे, ।

जाया सुयोधनावरि भीमाचा भीमशक्ति भाउ निघे. ॥ ९०

भीष्मादि म्हणति, 'गेला कीं हो! दुर्योधनांतकाम खरा.' ।

धांवोनि गाठिती रथीं जयलक्ष्मीदत्तकौतुका भेंखरा. ॥ ९१

पाहुनि 'बीभत्सु' म्हणे, 'आला दुर्योधनावना कर्ण, ।

म्यां रिण 'परिम्रहाचे वारावे आजि, जेवि नौकर्ण.' ॥ ९२

तत्काळ उत्तरे तो नेला कर्णाकडेचि रथ, वातें ।

घेन गिरिकडे, सुवैद्ये स्वौर्षधे रूग्णाकडेचि अथवा तें. ॥ ९३

भंगुनि सहोय, मारुनि बंधु, हराया समस्त तन्मद हा ।

पार्थ शरांनीं झाकी; देखोनि म्हणे तैदीयजन्मद 'हा!' ॥ ९४

१. शेषव्या उभारुन, शेषव्याचे आंशे घेउन. २. स्तब्ध. ३. त्याकडे क्षणभर स्तब्ध राहून पाहून अर्जुनाला फार संतोष वाटला. ४. स्वल्प पराक्रमाने. ५. प्रियदास. ६. श्रीकृष्णाचा प्रियभक्त व मित्र वीर अर्जुन. ७. सिंह. ज्याप्रमाणे सिंह हत्तीच्या कळपाचा थोड्याशा पराक्रमाने चुराडा करून टाकतो त्याप्रमाणे अर्जुनाने कौरवसैन्याचा चुराडा करून टाकिला. येथे अर्जुनाला सिंहाची आणि कुरुसेनेला करिघटेची उपमा दिली आहे. ८. गजसमुदायास. [घटा=हस्तिस्थ. 'करिणा घटना घटा' इत्यमरः । 'घटा घटनगोष्ठीमघटनासु च योषिति' इति मेदिनी.] या आयेंत उपमालंकार आहे. ९. गाईच्या पायाची धूळ. १०. श्रीकृष्णाच्या चरणांचेंच. ११. मानून. १२. भयकरशक्ति. १३. दुर्योधन+अत+काम=दुर्योधनाच्या अंताचा (नाशाचा) काम (इच्छा) ज्यास तो; दुर्योधनाचा नाश इच्छिणारा. (अर्जुन.) १४. सुप्रसिद्ध अशा त्या (मखररूप अर्जुनाला). १५. जयलक्ष्मीला दिले कौतुक ज्याने त्या. १६. मखररूप अर्जुनाला. १७. अर्जुन. [कौरवाचे सैन्य आपल्याकडे येत आहे असे पाहून अर्जुन उत्तरास म्हणतो. अध्याय ५४ श्लोक ३-५ पहा.] १८. दुर्योधनरक्षणार्थ. १९. लीचें. (द्रौपदीचें.) ['पत्नी परिजनादानमूलज्ञापाः परिग्रहाः' इत्यमरः.] २०. नाक+क्रण. स्वर्गाचें क्रण=देवाचें क्रण. २१. मेघ. २२. सु+औषध=उत्तम+औषध. २३. रोग्याकडे. २४. सोबती, मदतगार (चित्रसेन, शत्रुसह, विजय इत्यादि वीर. अ० ५४ श्लो० ७.) २५. कर्णाचा बंधु. [मूळांत 'वैकर्तनभ्राता' असें पद आहे. याचें नांव कदाचित् 'संग्रामजित्' असें असावे. अ० ५४ श्लो० १८-१९.] २६. कर्णाचा गव. २७. कर्णाचा जन्म देणारा. (सूर्य.)

देव जेंवि तृणावरणा, वृष भस्म करी मेहाशरावरणा, ।
 पार्थ म्हणे, 'करितो गिरिशैकमंडलुसीं पहा शैराव रणा.' ॥ ९९
 कर्णहि ईशुनीं झांकी मग त्या मोक्षेच्छुमानसाध्वसखा, ।
 रुंगणानळा म्हणे जो, 'खांडव, सोडूनि सर्व सौख्यस, खा.' ॥ १००
 तें 'किति वर्णावें म्यां ? पाहत होते विचित्रैसमरा जे ।
 कर्णाच्या अपयानावधि ते गमलेचि चित्रैसम राजे. ॥ १०१

१. अग्नि, वणवा. २. तृणपटला. ३. कर्ण. ४. महा+शर+आवरणा=मोठ्या बाणांच्या आच्छादनाला. ५. शंकराच्या कमंडलूशी. ६. पहा, काय वेडेपणा हा! येथे कर्णाला शरावाची आणि अर्जुनाला गिरिशैकमंडलूची उपमा दिली आहे. ७. परळ, मालटी. ८. बाणांनीं. ९. मोक्षानी इच्छा करणाऱ्या (पुरुषाच्या) मनास अध्व म्हणजे जो मार्ग (मार्गदर्शक कृष्ण) त्याचा सखा. ज्या पुरुषांचीं मने मोक्ष इच्छिणारी आहेत अशांना मार्ग दाखविणारा जो कृष्ण त्याचा सखा (अर्जुन) त्याला कर्ण बाणांनीं आच्छादन टाकी. या पूर्वार्धात 'पर्यायोक्त' अलंकार झाला आहे. १०. रोगिण अग्नीस. [मागे पृष्ठ ८८ टीप ७ पहा. तसेंच विराटपर्व-अध्याय ३ आर्या ३५; अध्याय ४ आर्या २८ पहा.] ११. अर्जुन. १२. भय. १३. हें पं-तांच्या वर्णनविस्तारभिरुत्वाचे उदाहरण आहे. १४. चमत्कारिक युद्धास. १५. कर्ण पराभव पावून पांडवबाणतप्त होत्याता संग्रामभूमीपासून पळून गेला. [अध्याय ५४ श्लोक ३५-३६.] १६. पलायनापर्यंत. १७. चित्रासारखे स्तब्ध, निश्चल. १८. "विराटपर्व हे स्वभावतः मोठे मनो-बेधक आहे. त्यांत शृंगारवीरादि सवें रसांचा समावेश आहे. तेव्हां वामनपंडित आणि मोरोपंत ह्यांची तुलना करावयास ह्या पर्वीमारखे पर्वच यावयाचे नाही; असें जाणून या पर्वीच्या संबंधानें पंतपंडितांची आम्ही तुलना करितो. ह्या लहानशा निबंधात, पंतपंडितांच्या अतिविस्तृत, अप-रिमित व सघन काव्योग्रानतरुमंजरींच्या सकल पुष्पांची मालिका मासल्याकरितां लोकांपुढें ठेवि-ण्यास, गुंफितां येणें परमाशक्य. यास्तव त्यांतले काहीं मासले गुणदोषांसह आम्ही दाखविले आहेत. त्याप्रमाणेच विराटपर्वीतील काहीं कविताकुसुमे आम्ही लोकांपुढे ठेवितो. विराटपर्वीतील कथा बहुतेकरून सर्वत्र प्रसिद्ध आहे. शाळांतील क्रमिक पुस्तकात उत्तरगोमहणकथेच्या आर्या घातल्या असून, नवनीतांतही त्याचे वेचे घेतले या योगाने, आणि गावोगांव फिरणाऱ्या नाटकांची अतिप्रचुरि झाल्याने, ह्या कथेची लहान लहान मुलांस देखील उत्तम माहिती झाली आहे. यास्तव या पर्वीतील कथाभाग एथें सांगून विस्तार करण्याचे कारण दिसत नाही. उत्तरगोमहण म्हणून जो वरील पर्वीत चमत्कारिक कथेचा भाग आहे, तो उभयतां पंतपंडित यांनीं कसकशा प्रकारें वर्णिला आहे हें पाहिलें म्हणजे, स्थालीपुलाकन्यायानें सवें पर्वीचा, किंबहुना उभयतांच्या सर्वत्र काव्यांच्या गुणदोषांचा निर्णय ठरवितां येईल. लावण्यवती चतुर कामिनी आपल्या सहज लीलेच्या नेत्रकटाक्षानीं रसिक पुरुषास प्रेमानंदांत निमग्न करिते; मग ती जर सहेतुक कटाक्षलेप करील तर कोणाच्या हृदयास जिकणार नाही बरे ? मोरोपंताची स्वाभाविक बाणीच श्लोकदार,

अध्याय पांचवा.

कर्णापयानकोपे ज्ञालीं सैन्ये समस्त एकवट, ।

त्यांत धनंजयरथ तो, जैसा प्रलयार्णवांत एक वैट. ॥ १

जाणों बुभुक्षितांतें तो दुष्काळांत अन्न दे खाया, ।

संदयोदारा ईशतमख ये होउनि सुप्रसन्न देखाया. ॥ २

होते र्यदंशशेषश्वासज्वलनांत हे समिद्धरणी ।

त्यांचा सखा धनंजय होय खलशलभलया समिद्ध रणी. ॥ ३

कोणाचेंहि शरीर द्वैचंगुलहि अविद्ध तो न राहूं दे, ।

मुनि म्हणति, 'खळासहि गति वा । नारायणसखा ! नैरा ! हूं, दे.' ॥४

ग्रीह आणि ओजोगुणविशिष्ट आहे. तिच्या सहज अवलोकनानेच तीत मन गक होउन जातें. तशात विराटपर्वीमध्ये पतास बहार करावयास पुष्कळच स्थल मिळाले आहे, त्या योगाने खालील भाषेत सालकार कवितेचे लावण्य अधिक देदीप्यमान भासत आहे. उत्तरगोमहणांत उत्तराचें, युद्धास जाण्याविषयी उत्साहपूर्वक भाषण, बृहन्नडेचे कवचादि धारण, उत्तरेचे भाषण, भयंकर कौरवसैन्यास पाहून उत्तराचे घाबरणे, पळणे आणि बृहन्नडेने त्यास धरून आणणे, कर्णदुर्योधनांनी केलेली गुरुनिंदा व त्यावर कृपादिकाचे भाषण इत्यादि सर्वच भाग पतानी फार मनोहर वर्णन केला आहे. ह्या कवितेचा रसपरिपाक इतका विशुद्ध व अविट उतरला आहे की त्याचें पुनः पुनः ग्रहण केले तरी तो कंटाळवाणा न होता, अधिक आनंददायक होत जातो असे आम्हास वाटतें." [हंसकृत वामनपंडितावरील निबध पहा.]

१. सर्व वीरांची सैन्ये एकत्र होउन अर्जुनावर चालून आली. २. प्रलयकालाच्या अर्णवांत (समुद्रात) एक वटवृक्ष माकडेयाच्या संरक्षणासाठी उत्पन्न होतो आणि सकल सृष्टि जलमय होउन गेली असता मार्कंडेय मुनि मात्र त्या वटवृक्षावर बसून वाचतो—अशा कथा आहे. (वनपर्व—अ० ५ गी० ५५; विराटपर्व—अ० २ गी० ४९.) ३. तो—अर्जुन. ४. व्याप्रमाणे एकदा उदारकृति दुष्काळांत अन्नसामग्री वाटून क्षुधिताना ज्ञात करितो, व्याप्रमाणे वीर अजन—वनशरवृष्टि करून शत्रूंची पुष्कळ दिवमाची समरक्षुधा ज्ञात करितो—अशा भावार्थ. ५. सद्य आणि उदार अशा अर्जुनास. ६. इंद्र. ७. अध्याय ५६ श्लोक ३-६ पहा. ८. ज्या देवाचा (विष्णूचा, कृष्णाचा) अशा शेष त्या शेषाच्या श्वासाप्रीति. [प्रलयकालीं प्रखर सूर्यकिरणानीं पृथ्वी तापते आणि तिची आग शेषाच्या मस्तकास पोचते, तेव्हां तो सतापून फूटकार करतो व त्या श्वासवायूनें पृथ्वीचें जळन भस्म होवें—या कथेवर कविकटाक्ष आहे.] ९. धरणी समित्तरूप होते. समिमेसारखी धरणी (पृथ्वी) जळन जाते. १०. त्या (देवाचा—कृष्णाचा.) ११. अर्जुन. रूपकास्तव अग्नि असें जाणवे, येथे 'धर्मव्यय' शब्दावर शेष आहे. १२. दुष्टदोळाच्या नाशार्थ. १३. प्रदीप्त, फार पेटलेला. १४. दोन अंगुळें देखील. १५. अक्षत. १६. अर्जुन. १७. मुक्ति. १८. हे अर्जुना !

वाहति शोणितपूर्णी शैतश ईमांचेहि कुणप, टोळांचा ।
 मद किति गरुडी ? सेंद्रटभुजभुजगहि वरिति गुण पैटोळांचा. ॥ ९
 ईतरांची काय कथा ? अद्भुत संगर करी सैहास कृप, ।
 होय विरथ, सुर म्हणती, 'सिंह पथ न दे करीस हा सेंद्रप, ॥ १०
 'बीभत्सुपुढोनि विरथ सुविकळ कृप पळविला नरवरांनीं; ।
 तेंद्रिचुचा भैयंद भटां, हरिचाहि तसा गजां न, रव, रानी. ॥ ११
 मंग गैगनगनगभिन्मुखसुरमत गुरेसीहि अनेवमुनि नरे तो ।
 कलह करी, कीं इतरीं गुरुकलहीं, योंसि जन वंमुनि, न रेतो. ॥ १२
 गुरुच्या प्रथम रथासी रथ भिडवी क्षिप्र, मग अंकोपार्थ ।
 शिरं चरणासि, प्रार्थुनि 'करुणेशि' म्हणे, 'सज्जूं नको' पार्थ. ॥ १३

१. रकाच्या प्रवाहान. २. शेंकडा. ३. हत्तीचे. ४. प्रेत. ५. मोठ्या योद्ध्यांचे भुजरूप संप. ६. हा लाटानुप्राम जाणावा. ७. पडवळाचा. मोठमोठ्या वीराचे भुजरूप संप हे पडवळा-सारखे नम्र शिथिल आणि दुर्बल झाले. ८. कृपाहून इतर वीरांची गोष्ट कशास हवी ? ९. सामान. १०. हास्ययुक्त. ११. कृप रथहीन झाला. [कृपाचार्य आणि अर्जुन याचा युद्धसमकार ५७ व्या अध्यायाय आहे तो पहावा. कृप विरथ, हताश, हतमारथि झाल्याचा उल्लेख ३९ व्या श्लोकान आहे.] १२. हा सकृप सिंह (अर्जुन) करीस (गजास-शारद्वत कृपाचार्यास) पथ न दे-असा अन्वय. १३. अर्जुनास सकृप म्हणावयाचे कारण ग्यालच्या आयेंत आहे. १४. अर्जुनापुढून. १५. शरांनी व्याकुळ झालेला. १६. अर्जुनधनूचा. १७. भय देणारा. १८. ध्वनि. १९. कृप विरथ होऊन रणागणातून माघारा गेल्यावर. २०. गगन+ग+नगभिद्+मुख+सुर+मत=आकाश+गेलेल+इद्र (नगाचा=पवेताचा-भेद करणारा-गोत्रभिद्) प्रमुख+देव+समत, मान्य=आकाशगत-इंद्रप्रमुख देवास मान्य, मुख=मुख्य, प्रमुख, श्रेष्ठ. ['मुखं तु वदने मुख्ये ताम्ने छद्मनि वा पुमान्' इति भागुरिः.] २१. द्रोणाशी. २२. अनादि. २३. तो पुराणकृषि अर्जुन. २४. या गुरुकलहाला (सोडून). २५. टाकून. २६. युद्धरूप गुरुकलहाशिवाय इतरीं गुरुकलही (नर) न रतो; गुरुशी जो शिष्याने कलह करावयाचा तो युद्धात मात्र करावा, कारण 'शिष्यादिच्छेत् पराजयम्' असा सर्वमान्य न्याय आहे. इतर कोणत्याही प्रकारे शिष्याने गुरुशी कलह करू नये, समरभूमीवर गुरुशी युद्ध करून त्यास पराभूत करावा, कारण ही गोष्ट उभयतासही भूषणप्रद होय-अशी समजूत आहे. [अर्जुन इतर स्थळी काय म्हणतो ते पहा-गीता अध्याय २ श्लोक ४-५. तसेच जो गुरुशी हंने तुंने करून उपमर्द करतो तो स्मशानात वृक्ष होतो आणि त्यावर कंक आणि शृंग हे पक्षी असतात-असाही समज आहे. 'गुरुं हुकृत्य तुकृत्य विप्रं जित्वा च वादतः । स्मशाने जायते वृक्षो कंकशृंगोप-सेवितः ॥'. तेव्हा गुरुशी जो कलह करणे तो रणकलह, अन्यकलह अनुचित होय-असे तात्पर्य.] २७. अंकोप+अर्थ=क्रोधाभाव+हेतु=राग न यावा या हेतूने. २८. शिर चरणासि भिडवी-असा अन्वय. [अध्याय ५८ श्लोक १६-१७.] २९. 'सज्जूं नको' हा पाठ त्र्यक्षरात्मक यमकाला फार अनुकूल व पोषक आहे, पण 'सज्जूं नका' असा पाठ असता तर अर्जुनाचे भाषण गुरु द्रोणाचार्यास उद्देशून असल्यामुळे विशेष खलले असते, आणि पूज्यांविषयी पूज्यबुद्धि आदराधी शब्द योक्त्याने व्यक्त झाली असती. 'नको' हे एकेरी रूप असून 'नका' हे आदरवाचक रूप आहे हे विसरतां कामा नये.

‘गुरुजी ! करा प्रहार प्रथम, तुम्हीं गुरु, अविप्र हा, रौमीं ।

शांतनवसा, करीन, प्रमुदित व्हाया कैवि, प्रहारा मी.’ ॥ १०

सँच्छिष्यावरि सहुरु आधी प्रेमेंकरुनि आशीची, ।

मग वृष्टि बँहिःकोपें सुबहु करी बँहुविधेषुराशीची. ॥ ११

गुरुला विविधशरांची वाहे तो रौगराशि लाखोली, ।

भेटे अँन्नतति तया, जशि पाहो सागरा शिला खोली. ॥ १२

१. अध्याय ५८ श्लोक १७-१९ पहा. २. गुरूने पहिल्याने प्रहार करावा हेच उचित. ३. क्षत्रिय हा (अर्जुन). ४. परशुरामी. ५. भीष्मासारखा. [शांतनव=शतनुपुत्र, भीष्म. भीष्माने तेवीस रात्री परशुरामाशी युद्ध करून त्यान जर्जर केले. अशी कथा आहे. (शांतिपर्व-अध्याय ४५ श्लोक १४) भीष्म हा परशुरामाचा शिष्य होय.] द्रोण आणि परशुराम हे विप्र आणि अर्जुन आणि भीष्म हे अविप्र (क्षत्रिय) होत. भीष्माचें परशुरामाशी जे युद्ध झाले त्याचे वर्णन स्वतः भीष्मानेच केले आहे. अवा या नावाची काशीराजाची ज्येष्ठ कन्या भीष्माने विचित्रवीर्याकरिता जिंकून आणिली. परंतु तिचे प्रेम शांतवराजावर जडले असल्यामुळे भीष्माने तिला परत पाठविले. त्याने अवा ही परजिता असल्यामुळे तिचा स्वीकार केला नाही. तेव्हा ती परत येउन ‘मला बरा’ असे भीष्मास म्हण लागली. ती गोष्ट भीष्माने नाकबूल केली. तेव्हा तिने आपणस भीष्माने स्वभ्रात्र्य वरावे असे परशुरामाकडून त्याजपाशी बोलणें लाविले. ‘भीष्माकडून विचित्रवीर्याकरितां तज्ज्ञा स्वीकार करवीन आणि तमें न झाल्यास भीष्माचा वध करीन’ अशी घोर प्रतिज्ञा त्याप्रसंगी परशुरामाने केली. पुढे भीष्मानें अवेचा आपल्या भावांसाठीं स्वीकार करण्याचे नाकारले. त्यामुळे दोघांचे म्हणजे ह्या गुरुशिष्याचे तुमुल युद्ध तेवीस दिवसपर्यंत झाले. त्यान परशुरामाचा पराभव झाला. [पंतकृत उद्योगपर्व-अध्याय १३.] अवेरीस अवेने भीष्माला मागण्याकरिता रुद्राचें आराधन करून, त्याच्या प्रसादाने पुढील जन्मीं द्रुपदाचे घरी शिवडिनी कन्यावतार घेतला. हिलाच ‘शिवडिनी’ असे नाव पुरुषोत्तमानंतर प्राप्त झाले. ६. साधु, पंडित. ७. उत्तम शिष्यावर. (अर्जुनावर.) ८. आशी-बोदाची. ९. ‘वृष्टि’ शब्दाची योजना काकाक्षिगोलकन्यायाने करावयाची. १०. बाढ्याकारी कोपाने. (कारण अतःकरणात प्रेम होते.) ११. नानाप्रकारच्या बाणराशांची. १२. अर्पण करी. [‘वाहे’ हा शब्द गुरुशिष्यसंबंधाचा विचार केला म्हणजे किती समर्पक आणि यथोचित आहे हें कळतें. पूज्यपूजकन्यायानेच या शब्दाचे सारस्य व्यक्त होत.] १३. कोपाचा राशी. [राग=क्रोध, प्रेम.] रागराशी हा शब्द श्रिष्ट आहे. रागराशी=१ प्रेमराशी, २ क्रोधराशी. अर्जुनाने गुरुपदावर विविध-बाणांची लावोली वाहून पूजा केली असे यात दर्शविले आहे. तेव्हा अर्जुनाचे गुरुविषयक प्रेम स्पष्टच होते. १४. तया (गुरुला) अन्नतति (अन्नाची पक्ति, शरसमुदाय) भेटे, जशी शिला (प्रस्तर, दगड) खोली पाहो (पाहण्यास) सागरा (समुद्रा) भेटे. अर्जुनशिष्याने द्रोणगुरूवर जी शरवृष्टि केली ती बऱ्या काय त्याच्या शक्तिचे मापन करण्याकरिताच केली. जसे शिला समुद्रात सोडून समुद्राच्या खोलीचा ठाव घेतात त्याप्रमाणेंच हे झालें. खोली पाहणें=To fathom the depth of the sea. “शिळा महासागरातही टाकली असता जशी ती त्याच्या घेठ तळाशी जाते, तसे नानाविध अन्नांचा प्रयोग करून जेवण अर्जुनाने महापराक्रमी द्रोणावर सोडिले ते सर्व त्याच्या शरीराने भेदून गेले-असा भाव,” (नवनीत.) त्या द्रोणाला भेटे आणि त्याच्या शरीरान शिरे-असा भाव. १५. शस्त्रपरांरा.

शरसागरीं तिमिगिल गुरु, पळभरि होय शिष्य कंप १तिमी, ।
 पैरिभूत द्रोण म्हणे, 'श्रीभार्गवसाचि धेन्य संप्रति मी.' ॥ १३
 स्यासमयी शंभु म्हणे, 'जरि तूं रुससिल तरी डैमे ! रुस, ।
 गुह काय ? विदारिल हा वत्स विजय शक्तिनें सुमेरुस.' ॥ १४
 करिती सूर्योस्तोदय एकमुहूर्तांत एक शतदा ते, ।
 त्यांत न एकासमही होती मेघांअसेहि शत दाते. ॥ १५

१. मन्व्यविशेष. तिमिमन्व्याला खाणारा (मिळणारा) मोठा मासा. [हा मासा तिमिनामक मन्व्याला मिळतो म्हणून यास तिमिगिल असे नाव पडले. तिमि हा मासा शंभर योजने लांब असतो. 'अस्ति मन्व्यास्तामिनाम शतयोजनविरतुतः । तिमिगिलगिलोऽप्यस्ति तत्रिलोऽप्यस्ति राघवः ॥' श्रीनिवासाविरामचर्य-पुर्वभाग-उच्छ्वास ३ पृ० ६४.] २ चंचळमन्व्य. येथे गुरु द्रोण तिमिगिल आणि शिष्य अर्जुन तिमि-अम समजाव ३. पराभव पावलेला. ४. परशुरामासारखा; शिष्य भीष्मान पराभूत केलेल्या गुरु भागवतासारखा. ५. श्राव्यजीविन. येथे 'सर्वत्र जयमन्विच्छत् शिष्या-दिच्छेत् पराजयम्' या वचनाने कविकटाक्ष आहे. ६. पार्थाने द्रोणाचार्याचा पराभव केला त्या समर्थी. ७. हे पार्वति !. पार्वतीला रुसण्याचे कारण तिच्या पुत्राची (गुहाची) निदा आणि विजयाची (अर्जुनाची-पार्वतीचा पिता हिमालयपर्वत त्या पर्वताचा शत्रु इद्र (गोत्रभिद्र) त्याचा पुत्र अर्जुन त्याची) स्तुति या ठिकाणी आहे हे होय. ८. कार्तिकस्वामी. ९. या अर्जुनापुढे कार्तिकस्वामी काय पदार्थ आहे ? १०. गुहाने काच नामक पर्वताचे विदारण केले म्हणून त्याला 'कौचदारण' अशी संज्ञा आहे. गुहाने काच (कैलास) पर्वताचेच विदारण केले, पण अर्जुन असा पराक्रमी आहे की तो मरुपर्वताचे विदारण करील. या अर्थाने 'वत्सविजय' हे पद चित्तनीय आहे. गुहाला वत्स असे विशेषण न लावता विजयाला लाविले आहे त्यावरून शक्राची अर्जुनप्रेमपक्षपातवृद्धि सूचविली. ११. अर्जुन. १२. सूर्याचा अस्त आणि उदय एक क्षणात ते दोघे (द्रोणार्जुन) शूरवीर शेंकडा वेळा करीत हाते. एकाचे बाणवृष्टि करून सूर्याला आच्छादून सूर्यास्त करावा आणि दुसऱ्याने बाणवृष्टीचा समूह छेद करून सूर्योदय करावा-असा प्रकार एका पळात अनेकदा करीत होते. १३. मेघाअसेहि (मेघासारखे देखील) शत दाते होती (जन्मतात) [पण] त्यात (त्या दोघात, द्रोणार्जुनात) एकासमही (एकासारखा दुसरा एक) न (जन्मत नाही.) अर्जुनासारखा वीर एक अर्जुनच होय, द्रोणासारखा वीर एक द्रोणच होय, इतर तत्सम कोणी नाही, शंभर मेघासारखे दाते पुरुष होतात, पण या एकेक वीरासारखा वीर होत नाही. मेघांचे पर्जन्यवृष्टी करून लोकाना सन्तुष्ट करण्याचे दातृत्व प्रसिद्धच आहे. रणागणी वीरांचे दातृत्व झटले म्हणजे शरवृष्टी करून प्रतिपक्षीय वीरांना आपल्या युद्धकौशल्याने पुरेसे करणे होय. खरे वीर जे आहेत ते प्रतिपक्षीय वीरांना आपल्यास खरी अस्त्रविद्या किंवा तरवारबहादरी दाखविल्यास सन्तुष्ट होतात. अर्जुन व द्रोण यांचे शत्रूना बाणांनी व्रत करून टाकण्याचे दातृत्व अद्वितीय होते. मेघासारख्या शंभर दाखापेक्षाही त्यांचे युद्धदातृत्व बास्तब होते. द्रोणार्जुनांचे युद्धकौशल्य पाहून दोन्ही पक्षाच्या वीरांना जिनका आनंद झाला तसा शंभर मेघांप्रमाणे दानद्वार पुरुषाच्या दातृत्वाने याचकवृंदास व्हावयाचा नाही.

पाडिति शेरपटलांनीं जेव्हां नेम भरुनि अंधकारा ते, ।
 कैातर म्हणति, 'असमयीं करविसि कां कैल्प अंधकाराते !' ॥ १६
 द्रोणार्जुन तुल्यक्रिय बिंबप्रतिबिंबसेचि ते गमती, ।
 किति कुरुकटकप्रेक्षक ? दृष्ट्वाचीं हि लोचनें भ्रमती. ॥ १७
 समरीं शंकरसाच द्रोण गमे, जिण्णुही अजित साच; ।
 त्रिजगद्विस्मयकर अतिअद्भुत परिभवहि तो अजि ! तसाच. ॥ १८
 सुरमुनि म्हणति, 'छात्रे छिन्नध्वजकवच गुरु पहा केला, ।
 झाली 'बळे पराङ्मुख, मारितसे कुमति कुरूप हाकेला. ॥ १९
 अधिका न क्षत्रियता, न न्यूना विप्रता, पहा तरणा ।
 नसतां हि कसा ज्याचे विक्षतहि न विप्रताप हात रणा. ॥ २०

१. बाणसमूहानीं. (पटल=समुदाय, पडदा.) २. आकाश. ३. ग्याड, भितरे लोक. ४. अनुचित वेळीं. ५. प्रलय. ६. हे शंकरा ! ७. समप्रताप, तुल्यपराक्रम. ८. आरसा, उदक इसादिकांत एकाद्या पदार्थाचे जे प्रतिरूप (प्रतिच्छाया) दिसते ते प्रतिबिंब आणि त्या प्रतिरूपाचें तो मूल पदार्थ बिंब होय. द्रोण आणि अर्जुन हे समप्रताप होते यास्तव यात द्रोण बिंब आणि अर्जुन प्रतिबिंब असें म्हटले तरी चालेल. बिंबप्रतिबिंबसे. "कोणतेंही प्रतिबिंब (प्रतिच्छाया) ज्या पदार्थाचें असते, त्या पदार्थास (त्या प्रतिबिंबाचे) बिंब म्हणतात. पदार्थ आणि त्याचे प्रतिबिंब हीं जशीं सर्वांशीं सारखी असतात, तसे द्रोण व अर्जुन पराक्रमानें अगदी सारखे भासले." (नबनीत.) ९. कौरवसैन्यप्रेक्षकाची कथा काय ? १०. द्वाचीं. ११. इंद्राला देखील द्रोणार्जुनांचा पराक्रम पळून द्रोण कोणता आणि अर्जुन कोणता असा भ्रम पडला, कारण दोघांचाही प्रताप ततोतंत समतोल होता. १२. अर्जुन. १३. विष्णु. १४. हे सुरमुनींचें माषण मूळीत नाही. पतानीं प्रसंग मनात आणून स्वकल्पनेनें घातले आहे. कोठे कोठे मूळप्रथात जें काहीं कमी न्यून आहे तें पंत पदरचा मजकूर घालून भरून काढतात आणि त्या त्या प्रसंगाचे चित्र वाचकाच्या नेत्रापुढे हुबेहुब उभें करतात, असा विचार पताचे काव्य वाचीत असता मनांत बोटत असतो. १५. क्षिप्ये. (अर्जुनें.) १६. भद्र आहे (रथाचा) ध्वज आणि (आंगांतील) कवच (चिलखत) ज्याचे असा. १७. सैन्ये. १८. कुरुपांत (दुर्योधन) हाकेला मारितसे (साहाय्य करायला या, पळून जाऊं नका, चला समरागणी युद्धाला अशा हाका मारितसे.) १९. क्षत्रियपणा (क्षत्रियत्व) हा संग्रामशौर्यात श्रेष्ठ असें—काही म्हणतां येत नाही, तसेंच विप्रता (ब्राह्मणपणा) या गुणांत कमी असेही पण नाही. द्रोणार्जुनाच्या समान पराक्रमावरून शौर्य हें जातीवर अवलंबून असतें असें दिसत नाही. २०. (तरणा) नसताही कसा पहा; कसा=कशा तऱ्हेचा, कितपत ज्याचे विक्षतही हात रणा विप्रताप न—असा अन्वय. द्रोण तरुण नसूनही व त्याचे हात क्षतांकित झाले असूनही ते युद्ध करण्यास कमी समर्थ हेत असें नाही; तर तो तरुणाप्रमाणे अर्जुनाशीं युद्धका. ज्याचे=ज्या द्रोणाचे हात क्षतांकित सत्रण झाले असूनही युद्ध करण्याविषयी विगतपराक्रम म्हणजे असमर्थ झाले नाहीत. विक्षत=वाणांनीं विशेष क्षतांकित.

केल्य शीघ्र खवळें शिष्यें परिभूत सैत्वरशि कैवी, ।

याचि सुयशोर्थ बहुधा न शिके हों, गुरुहि न त्वरा शिकवी. ॥ २१

अंश्वत्थामा धांवें रक्षाया संकटांत जनकास, ।

जैन कांसया विने सुत ? कसिते न करावया भजन कास. ॥ २२

इंद्रोपेंद्र तसे ते गुरुबंधु सखे कृपीपृथातनय, ।

धन यश ज्यांचें त्यांतहि उठवी वैरासि शकुनिचा अर्जय. ॥ २३

१. अर्जुनाने. २. धैर्यसागर. ३. श्रेष्ठ. (द्रोण.) ४. हा (अर्जुन शिष्य) याचि सु-
यशोर्थ (गुरुचा पराभव केल्याने मिळणाऱ्या कीर्तिकरितां) बहुधा (बहुतकरून) न शिके (अस्त्र-
विद्या शिकला नसावा). अर्जुनाचे द्रोणावरील प्रेम असंत सोडवळ असल्यामुळे गुरुचा पराभव क-
रून मिळणाऱ्या कांतीला तो पराङ्मुख होता—ती त्याला आवडत नव्हती. या गुरुपराभवकीर्त्याभा-
करितां मात्र अर्जुन उग्रसुक नव्हता, बाकीच्या सर्व प्रकारच्या कीर्त्याभाकरिता तो शटून प्रयत्न
करी. द्रोणपर्व—अध्याय ९ यांतील पुढील गीति पहा:—द्रोण म्हणे, 'रे अर्जुन ! कोठें जातोमि
कां विमरलास ? । शत्रुस न जिकितां तूं निघसी कीं या पणा विमरलास'. ॥ ४३ ॥ पार्थ म्हणे,
'शत्रु न तूं माझा गुरुराज, बा ! दयालो ! कीं । जोडील कोण समरी तुज जिकुनि साधुवाद या
लोकीं ?' ॥ ४४ ॥ द्रोणाचार्यानी सच्छिष्य अर्जुनाला जीं अस्त्रविद्या शिकविली ती त्याजकडून आपला
पराभव व्हावा व गुरुपेक्षां शिष्य सर्वाई झाला असे लोकानीं म्हणून त्याबद्दल आपणाला धन्यता वाटावी
म्हणून नव्हे. हें सुयश व्हावे यासाठीं शिष्य (अर्जुन) शिकला नाही आणि गुरुहि (द्रोण) शिक-
विण्यास उतावळा झाला नाही. 'गुरुहि न त्वरा (नमनशीला—विनयसंपन्ना अर्जुनाला) [न] शिकवी—
असा ही अन्वय (आणि तदनु रूप अर्थ) संभवतो. आपली कीर्ति व्हावी यासाठीं द्रोणानें विनीत
आणि नम्र अशा अर्जुनाला शिकविले नाही. ५. आचार्यपुत्र अश्वत्थामा द्रोणाचे संरक्षण करण्या-
साठीं अर्जुनावर धांवून आला, तथापि अर्जुनाचे अद्भुत कर्म पाहून मनांत त्याचा सत्कार करिता
झाला. [अध्याय ५८ श्लो ७२-७४.] ६. दोन अधोम जोडणारे हे यमक आहे. ७. कशास.
८. हा उत्तरार्थ सुभाषितपर आहे. [सुत] भजन (भक्ति, सेवा, पूजा) करावया (बापाची संकट-
समर्थी मुक्ता करून त्याला सन्मान देण्याकरितां, बापासाठीं देह खर्चण्यास किंवा आपली कुतज्ञता
अगर पूज्यबुद्धि दाखविण्याकरितां) कास (कंवर) न कसते (वांधते), [तर] जन सुत (पुत्र) का-
सया, (कशाळा, कशाकरितां विने (उत्पन्न करिते). अर्थांतरन्यास. मुलगे जर बापाला हरणूक
प्रकारचें साधू देऊन आपली त्याजबद्दल सन्मानबुद्धि अगर कुतज्ञता प्रकट करणे आपलें कर्तव्य-
कर्म समजले नाहीत तर बापाला मुले झाल्यापासून फायदा तो कोणता ? व तसें असतें तर
पुत्रप्राप्तीकरितां कोणीही इतकी खटपट कोली नसती. ९. इंद्र+उपेंद्र=शक्र+विष्णु; इंद्राचा
धाकटा बंधु विष्णु म्हणून त्याला उपेंद्र आणि इंद्रावरून अशीं नावें आहेत. १०. द्रोणस्त्री आणि
कुंती यांचे पुत्र. ११. ज्यांचें यश हेंच धन आहे अशा समयशोभनरत अर्जुन आणि द्रौपि
यांजमध्ये. १२. अन्याय.

तो उत्तमर्णसा गुरु सोडुनि, पुत्राकडे हँसिल वळे, ।	
पितृप्रतापहरणें द्रौणिहि हँतमणिफणीपरिस खवळे. ॥	२४
सौवर्तिकमेघांच्या लाजाव्या द्रौणिसायकां धारा, ।	
सत्ताताहुनि होइल सुतं म्हणवायासि 'हाय !' कां धीरा ? ॥	२५
'अत्युग्र रीम कीं हीं द्विज' म्हणति असें पराशर व्यास ।	
'काळहि चुकेल, याचा न चुकेलचि शर परीं शैरेव्यास.' ॥	२६
बहु कल्पना सुकविषा, विजयहि बहु शरपरंपरा, व्याला, ।	
भंगूं पाहे समरीं गुरुपुत्रासहि, जसें परीव्याला. ॥	२७

१. ऋणदायासारखा. [उत्तमर्ण=धनको, अधमर्ण=रिणको.] २. द्रोणपुत्राकडे. ३. अर्जुन. ४. अर्जुनाने आपल्या रथाचे घोडे द्रौणिकडे फिरवून आचार्यास समरांगणांतून जाण्यास मार्ग दिला. [अ० ५.८ श्लो० ७५.] ५. पित्याच्या (द्रोणाच्या) प्रभावाचें (प्रतापें) हरण केल्यामुळे. ६. मस्तकावरील मणि हरण केलेल्या संपाप्रमाणे. [हा सपेमणिदृष्टांत पंतांच्या काव्यांत अनेक स्थळां आहे. सभापर्व—अध्याय ५ गीति ६८; अ० ७ गी० ९०.] ७. प्रलयकालीन मेघाच्या. [संवर्त=प्रलय, कल्प.] ८. द्रोणपुत्राच्या बाणांला. ९. उत्तम बापाहून. हे अर्थ सुभाषितरूप आहे. १०. अथोत्तरन्यास व प्रशालंकार. सुत (पुत्र) हाय म्हणवायासि (आपण कमी योग्यतेचे निपजून बापाला दुःख करावयास लावण्याकरितां) सत्ताताहुनि (थोर पित्यापेक्षां) धारा (कमी योग्यतेचा कां होईल? अर्थात् होणार नाही. थोर बापाच्या पोटी काळोखी लावणारा पुत्र निपजला तर बापाला अतिशय दुःख वाटे, म्हणून सहा पुत्र गुणांनीं बापावरही वरचढ करावयास पाहतात; निदान बापाची बरोबरी तरी करतात. “हाय म्हणावयास (अरेरे! हा कुपुत्र निघाला म्हणून दुःखाचे उद्गार काढविण्यास) सुत सत्ताताहुनि (पराक्रमी बापापेक्षां) धारा (कमी योग्यतेचा) कां होईल!—असा अन्वय. तात्पर्य—अश्वत्थामा द्रोणापेक्षां पराक्रमाने कमी नव्हता.” (नवनीत). चांगल्या बापापेक्षां मुलगा (शत्रूंकडून) हाय म्हणविण्यास कमी कसा होईल? वीर पित्याप्रमाणेंच वीर मुलगाही शत्रूंकडून हायहाय म्हणवील—असाही अर्थ कोणी कोणी करतात. ११. लहान. १२. परशुराम. १३. हा ब्राह्मण अश्वत्थामा मागेवरामच होय. १४. दूरच्या. [किंवा शत्रुरूपा.] १५. निशाणास. शरव्य=शरवे हिंसाय दितम् । यद्वा शरान् व्ययतीति शरव्यम्=व्यावर शर मारतात ते निशाण. ‘लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च’ इत्यमरः. परा शरव्यास=शत्रुरूप निशाणाला—असा अर्थ केला तरी चालेल. १६. या प्रथमपादावरून पंतांना ‘सुकवि’ म्हणजे कसा असावा हे चांगलें कळत होतें असे स्पष्ट होतें. १७. प्रसवला, सोडिता झाला. व्याला=‘विणें’ वा क्रियेचा प्रयोग पशुजननाविवर्थाच प्रसिद्ध आहे, तथापि ‘प्रसवणें’ (मनुष्यजनन) आणि ‘उत्पन्न करणें’ अशा अर्थीही या क्रियेचा प्रयोग काव्यग्रंथभाषित वारंवार आढळतो. १८. परव्याला.

ज्या इंधुनीं क्षैत होतां रंगें वरि आंतही हर भरे हो, ।

ते द्रौणिशरा जैसे कपिला दासें दिले हरभरे हो ! ॥ २८

तैं सुर नर हय गज 'हैं !' म्हणति, न यांचेचि आठ वाजी 'हा !' ।

घडलें गुर्वघ जाया अद्भुत संग्राम आठवा जी ! हा. ॥ २९

१. ज्या इंधुनीं (बाणांनीं) क्षत होतां हर (शंकर) वरि (वरून, बाहेरून) आंतही (आंतूनही) रागे (कोपानें, पक्षां प्रेमानें) भरे (भरून गेला) ते (बाण) द्रौणिशरा (अश्वत्थाम्याच्या शरांना), जेसे कपिला (पाळलेल्या वानराला) दासें (भक्तानें) दिले (दिलेले) हरभरे (चणे), तसे झाले. पूर्वीपास किरातरूपी शंकराच्या अर्जुनाशी झालेल्या युद्धाकडे कविकटाक्ष आहे. ती कथा पंतांच्या वनपर्वीतील तिसऱ्या अध्यायाच्या प्रारंभीच दिली आहे. किरातरूपी शंकरावर अर्जुनानें अतिप्रखर बाण मारिले व त्यामुळे किराताचें शरीर क्षतीकृत झालें व त्याला अर्जुनाच्या करसंधानाचें कौतुक वाटून प्रेम दाटलें (रागें भंगें) त्या वेळेस अर्जुनानें किरातावर जी शस्त्रास्त्रवृष्टि केली ती किरातरूपी भगवंतानें गिळून टाकली. प्रसन्न झाल्यावर ती सर्व शस्त्रास्त्रे अर्जुनाला शंकरापासून रत मिळाली; पूर्वी शंकरावर सोडलेले बाणच यावेळेस अर्जुनानें अश्वत्थाम्यावर सोडले असे कवि म्हणतात. येथें 'रंगें' हा शब्द ध्रुष्ट आहे. जे बाण पूर्वी अर्जुनानें शंकराला मारून भगवंताच्या देहाला क्षतें पाडल्यामुळे किरातरूपी शंकर अर्जुनावर मनांत व बाहेर रागावला (किंवा अर्जुनाविषयीं बद्धप्रेम झाला) तेच बाण अश्वत्थाम्याच्या शरांनीं सांपत तोडून टाकिले. जसे दासाने (दरवेशानें किंवा भक्तानें) दिलेले हरभरे (चणे) वानर कडाकड खाऊन टाकितो तसेच हें झालें. उत्तरार्धांत दरवेशी आस्वल, वानर वगैरेना फिरवून आपलें पोट भरतात ह्या गोष्टीकडे किंवा पाळलेल्या वानरास दास (भक्त-भजक) हरभरे खाऊं घालतो, तेव्हां देवदर्शन भक्तास होते [असे प्रसंग गुजराथेंत येतात] या गोष्टीकडे लक्ष आहे. २. बाणांनीं. ३. ताडित. ४. प्रीतीनें किंवा श्रोत्राने. ५. वानराला. ६. सान्त्वयार्थ-तैं (तेव्हां) सुर नर हय गज (देव, मनुष्य, अश्व व हत्ती) हा ! (हाय) म्हणति, यांचेचि (अर्जुन व अश्वत्थामा यांचेच केवळ) आठ वाजी (आठ घोडे) प्रत्येकाचे चारचार घोडे याप्रमाणें एकंदर आठ घोडे) हा ! (हाय, खेदवाचक अभ्यय) न म्हणति. [द्वितीयार्धही कव्युक्ति होय.] जी (अजी) घडलें (घडलेलें) गुर्वघ (महापातक) जाया (नाहींस करण्याकरितां) हा (अर्जुन द्रौणीचा) अद्भुत संग्राम (भयंकर युद्ध) आठवा (स्मरण करा.) अर्जुनाश्वत्थाम्याचें युद्ध होते असतां दोन्ही पक्षांकडील इतकें सैन्य मेलें कीं नुसत्या ह्या दोघांच्या घोद्यांसच हाय म्हणावें लागलें असे नाहीं, तर देव, मनुष्य व इतर हय गज असे सगळे 'हा' (हाय) म्हणू लागले. देवमनुष्यांला अदृष्टपूर्व असा हा संग्राम झाला व त्यांत पुष्कळ सैन्य-हानि झाली. कवि म्हणतात कीं, तुमच्या महापातकाचें क्षालन होण्याकरितां तुम्ही ह्या भयंकर संग्रामाचें स्मरण करीत चला. ह्या युद्धश्रवणानें श्रोत्यांच्या पातकाचे क्षालन होईल. ७. खेदोद्गार. ८. या अर्जुनद्रौणीचे आठ घोडे 'हाय हाय' असें म्हणति असें नव्हे. ९. महापातक.

आचार्यसुते केली छिन्ना सोडूनि खरशरा ज्या, तें^१ ।

पाहुनि मुनिहि म्हणति, 'हा पांवेळ अज्ञातरिपु न राज्याते'. ॥ ३०

भीष्मद्रमुखनरामर म्हणति, 'भला गा ! भला महाबाहो ! ।

वृद्धोःप्रताप अतितर अद्भुतचि, कधीं उणा न हा बा ! 'हो.' ॥ ३१

हासे नारायणसख तें संज्य पुन्हा करुन 'कोदंड', ।

जें कालासि म्हणे, 'गा ! झांक, मजपुढें करुं नको दंड.' ॥ ३२

ईश्र म्हणे, 'व्यर्थ भरीं हा, लज्जुनि विचार तर्क, विप्र^२ भरे, ।

वर्त्सा ! तुझ्या शरांनीं केला सुप्रभहि अर्क विप्रभ रे !' ॥ ३३

स्त्रीस म्हणे, 'वत्साचे तैसे गुरूसूनुचे शचि ! न भाते ।

अक्षय्यकार्य असते, तरि करिते निरक्षकाशचि नैमा ते.' ॥ ३४

प्रतिरवमिपें शरांनीं भरतां, कुंथावयासि नभ लागे, ।

देवी म्हणति, 'सल्यानो ! दारुण हा क्षात्रधर्म न भला गे !' ॥ ३५

करितां तुमूलतर समर, शैर सरले, गुरुसुतीं उणें होतें, ।

पूर्णत्व पांडवीं, हें एकें हृदिदासतागुणें हो ! तें. ॥ ३६

शाले भाते समरीं आणाया गुरुसुतीं उणीव रिते, ।

१. भग्न. २. भयंकर तीव्र बाणांला सोडून. ३. धनुष्याची दोरी. ४. तें अर्जुनाच्या चापाचे व्याछेदरूप अद्भुत कर्म. ५. अर्जुनाच्या चापाची दोरी तुटली, तेव्हां आतां त्याला रणांत यश येण्याचें चिन्ह नसल्यामुळे धर्माला राज्यप्राप्ति होणार नाही असें मुनींस वाटेल. ६. धम. ७. भीष्मप्रमुख नर, इंद्रप्रमुख अमर. ८. तुझा बाहुप्रताप. ९. होवो. १०. अर्जुन. ११. व्यायुक्त, गुणान्वित. [अर्जुन आपल्या धनुष्यास दुसरी दोरी (मोर्बी) लावून बाण मारू लागला. अध्याय ५९ श्लो० ९.] १२. चाप. (गांडीव.) १३. यमदंड. १४. इंद्र. १५. हा विप्र (अश्वत्थामा) भरीं भरे. [भरीं भरणें—ही क्रिया अविचार आणि अदूरदृष्टि यांची सूचक आहे.] १६. हे अर्जुना ! १७. ज्याची प्रभा (कांति) उत्तम तो. १८. सूर्य. १९. निस्तेज. २०. इंद्राणीला. २१. इंद्र म्हणे—असा अन्वय. २२. द्रोणपुत्राचे. २३. ज्यांचें कार्य (काम) कधींही संपत नाही (क्षय पावत नाही) ते. २४. स्थलहीन. [विजयवाण कार्य करून पुनः परत जात—असा भाव.] २५. आकाशाला. २६. प्रतिध्वनीच्या निमित्तानें, हें 'मिषापन्हुति' नामक अलंकाराचें उदाहरण आहे. 'मिष'शब्दाचा अथवा त्याच्या समानार्थक अन्य शब्दाचा प्रयोग झाला असतां हा अलंकार होतो. २७. अप्सरा, देवस्त्रिया. २८. फार प्रचंड, भयंकर. २९. द्रौणीचे बाण सगळे. [अध्याय ५९ श्लोक १५.] ३०. हरिभक्तत्वगुणानें. द्रोणपुत्रामध्ये भगवद्भक्त हा गुण कमी होता. द्रौणि आणि अर्जुन हे समसमान, पण या एका गुणानें मात्र दोघामध्ये भेद होता. ३१. कगीपण. ३२. समरीं गुरुसुतीं उणीव आणाया भाते रिते शाले—असा अन्वय.

देती सामग्री जय, तरि कां सन्नीतिला गुणी वरिते ! ॥

३७

भंगे अश्वत्थामा, अश्वत्था मा कचित्, सदा हरिला, ।

तैसि इतरांसि जयश्री, नित्य हरिजनांसि, तो तिणें वरिला. ॥ ३८

१. सामग्री जर जय देती तर, नुसत्या साहित्यानें जर जय मिळता तर. भाते समरी (युद्धात) गुरुसुती (अश्वत्थाम्याचे ठिकाणी उणीव (कमीपणा, उणेपणा) आणाय़ा रिते (रिकामे) झाले. [कवि म्हणतात] सामग्री जय देती (उपकरणानें, किंवा फक्त साहित्यानें जय मिळता) तरि (तर) गुणी (गुणशत पुरुष) सन्नीतीला (उत्तम नीतीला,) का वरिते (स्वीकारते.) सामग्री जर जय देती तर एकदा सामग्रीवरच लोकांची भिस्त राहती आणि लोकांनीं चांगली नीति वरलीच असती असे नाही. अश्वत्थाम्याचे भाते रिकामे झाले इतक्यामुळेच खाला युद्धात कमीपणा आला असें नव्हे. वीर प्रत्येक दिवशीं जेव्हा युद्ध करावयास येतात तेव्हां आपले भाते भरून आणतात. याममा-याच अर्जुन व अश्वत्थामा यांना या युद्धाच्या दिवशीं केले. परंतु अश्वत्थाम्याचे भाते खाला कमीपणा आणण्याकरिता रिकामे झाले. याच कारण त्याने पुरेसे बाण आपल्या भात्यात भरून आणिले नाहीत व नव्हे, तर त्या गुणी वीराने सन्नीतिमार्गाचें अवलंबन केले नाही हे होय. जरि अश्वत्थामा गुणी होता तरि तो सन्नीतीचा आश्रय न करता वाईट पक्षास मिळाला यामुळे त्याचा अपजय झाला. याच्या आणखी स्पष्टीकरणार्थे गी० ३६-३८ पहा. त्यात पांडवाच्या ठिकाणी हरिदासनामुळे पणेंब होते व इतरांच्या ठिकाणीं हरिदासनाच्या अभावास्तव (सन्नीतीच्या अभावास्तव) ते नव्हते असे लिहिले आहे. या गीतीच उत्तरार्थ हे पुढील समकृत वचनाचे प्रतिबिंब आहे:—'क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महता नोपकरणे'—याचा भावार्थ:—हरएक कृत्वात सिद्धि (पूर्णता) पावणे हे थोर लोकांच्या सत्त्वावर (नीतिधर्मावर—सत्पराक्रमावर) अवलंबून असते, माघनसामग्रीवर अवलंबून असत नाही. 'क्रियासिद्धिः सत्त्वे' इत्यादि वचन हे कित्येक श्लोकात चतुर्थचरणस्थानी आढळते ते श्लोक वाचकाच्या सोईसाठी येथे देतो:—'विजेतव्या लका चरणतरणीयो जलनिधिर्विपक्षः पौ-लस्त्यो रणभुवि सहायश्च कपयः । तथाप्येको रामः सकलमवधीद्राक्षसकुलं क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महता नोपकरणे ॥१॥ गृथस्यैक चक्र भुजगयमिताः सप्त तुरगा निरालम्बो मार्गश्चरणरहितः सारथिरपि । रविर्यालेवात प्रतिदिनमपारम्य नभसः क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महता नोपकरणे ॥२॥ धनुः पौष्प मौर्वी मधुकरमयी चचलदृशा दृशा कोणो बाणः सुहृदपि जडामा हिमकरः । तथाप्ये-कोऽनगस्त्रिभुवनमपि व्याकुल्यति क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महता नोपकरणे ॥३॥ विपक्षः श्रीकण्ठो जडतनुरमान्यः शशधरो वसतः सामतः कुसुममिषवः सैन्यमवलाः । तथापि त्रैलोक्य जयति मदने देहरहितः क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महता नोपकरणे ॥४॥ घटो जन्मस्थानं मृगपरिजनो भूज्वसनं वने वासः कंदैरश्ननमपि दुःस्थ वपुरिदम् । अगस्त्यः पाथोधि यदकृत कराभोजकुहरे क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महता नोपकरणे ॥ ५ ॥' २. अश्वत्थामा पराभव पावे. ३. पिपळा, पिपळापाशी लक्ष्मीचा वास फारच थोडा असतो, फक्त शनिवारी लक्ष्मी (मा) अश्वत्थापाशी असते—अशी समजूत आहे. मा अश्वत्था कचित् वरिते—असा अन्वय. ४. शनिवारी खान करून छुचि-भूत होऊन सूर्योदयाबरोबर जो अश्वत्थाची (पिपळाची) मनोभावानं पूजा करील तो लक्ष्मीच्या

करितां पार्थे गुरुसुत धृष्टजमुनिवरं सैमुद्रसाचि रिता, ।

धावे कर्णगजावरि हरि नखरांनीं तेंपा जसा चिरिता. ॥ ३९

कर्णधनुर्ध्वनि कर्णी शिरतां, तिकडेचि पार्थ तो पाहे, ।

रांहे अश्वत्थामा, कडले, चढले अपार कोपां 'हे. ॥ ४०

पार्थ म्हणे, 'रे! कर्णा! बहु भेट मजसीं भिडोनि गडबडती, ।

ही आजि औजि आहे, नोहे केली संभेत बडबड ती. ॥ ४१

तेव्हां पांचहि आम्हीं होतों दड धर्मपाशबद्ध रणीं ।

आतां सुटलों, खल हो! कमि हरिली कपट करुनि सैद्धरणी? ॥ ४२

कर्त्तव्यन मुकर, सुदुष्कर समर, अमर यमैरवींद्रमुखहि तुला ।

होउत महाय, न जयें होय खलांच्या कधीहि सुख हितुंला. ॥ ४३

जे गांजिली कुरुमभेमध्ये त्वां बौयको निकर करुनी, ।

बांधावेचि यमं तुज पुरतें तें नायकोनि कैरकरुनी. ॥ ४४

तेव्हां यमधर्माचें अस्मद्धमोपुढें न बळ मांडे, ।

औजि तुम्ही ओगरिला कोंळामत्रांत सर्व खळ मांडे.' ॥ ४५

कृपेने श्रीमान् होईल; जो पिपळास पारोक्षाने स्पर्श करील त्याच्या घरीं लक्ष्मीची बहीण अवलक्ष्मी वाम करील, व तिला भेटण्यासाठीं लक्ष्मी शनिवारीं येईल—असें वर्णन महिपतिकृत 'कथासारामृत' नामक ग्रंथाच्या नवम अध्यायात आहे. 'अश्वत्थामा—अश्वत्था मा' हा लाटानुपास जाणावा. ५. हरिमकाहून अन्याला. ६. भगवद्‌काशि ७. तो (हरिजन) निणे (जयश्रीने) वरिला.

१. अगस्तीने. २. हा उपमालकार जाणावा. ३. कर्ण हाच गज लाजवर. ४. मिह. ५. त्या गजाला. ६. चिरणारा, चिरून फोडणारा. ७. कर्णाच्या धनुष्याचा शब्द. (अध्याय ५९ श्लोक १७.) ८. तिकडे कर्णाने धनुष्याचा ठण्कार केला तिकडे. ९. एकीकडेच राहे. १०. धुव्ध, संतप्त झाले. ११. कर्णाजून कोवामिविष्ट झाले. १२. योद्धे. १३. युद्ध. १४. यांत 'प्रतिषेध' अलंकार झाला आहे. जेथें प्रसिद्ध निषेधाचे वर्णन केलेले अमने तेथें प्रतिषेधालंकार होतो. याचें लक्षण:—'प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषेधस्यानुकीर्तनम्' [कुवलयानंद.] १५. कौरवसभेत पांचांगीस आणून केलेली बडबड. १६. अध्याय ६० श्लो ६ पहा. १७. संतांची धरणी—सज्जनांची भूमि. १८. बडबड. १९. यम, मृत्यु, इंद्र हे प्रमुख ज्यांत असे अमर. २०. चिन्तास. २१. स्त्री. (द्रौपदी.) २२. गीति ४१-४५ या 'स्वभावोक्ति' नामक अलंकाराचीं उदाहरणें होत. झालेल्या अथवा होणाऱ्या गोष्टींची स्मृति वर्तमानकाळीं करून देणें अथवा भूतकाळाचा किंवा भविष्यकाळाचा संयोग वर्तमानकाळाशीं घालून देणें हें या स्वभावोक्तीचें लक्षण समजावें. २३. द्रौपदीचा छळ केला त्या-वेळीं. २४. अध्याय ६० श्लो १-८ यांत ही अर्जुनोक्ति आहे. मूळाशी पंतांचें काव्य ताडून पाहून लक्ष्मीसुतानें सखवतीसुतावर सरशी केली आहे कीं काय या प्रश्नाचा निर्णय सद्गज करता येईल. २५. बाटिल गेला. २६. काळरूप पात्रांत. [अमत्र=पात्र, मांडे.] २७. पक्षाजविशेष.

कर्ण म्हणे, 'आलों बळ दावायास खरें पहायास, ।
 शोभे समरींच, तसा न भटांचा भाषणीं महायास. ॥ ४६
 बहु कर्म करी पंडित, कैथनावसरींहि थोडकेंच वदे; ।
 शाकांत प्रवर जसें पंथहि तैसें न दोडकेंच दे. ॥ ४७
 केला पण पूर्ण म्हणसि, आलासि करावयासि कलहास, ।
 यं, मजसीं युद्ध करीं, हो भग्न, कगेत हे सकल हास. ॥ ४८
 तूं काय? वासवासहि पळवीन रणांत आजि भंगुन, गा ! ।
 बहु हास्य येतसे, की पाहे लंघावयासि पंगु नैगा.' ॥ ४९
 पार्थ म्हणे, 'राधेया ! करुनि पलायनहि तूं न लाजसि रे ! ।
 साध्वी विट्ठाल्यां जसि तसि बहुधा त्वन्मनीं न लाजसिरे. ॥ ५०

१. भटांचा महायाम (मोठा प्रयत्न) समरींच (रणामध्येच) शोभे, तसा भाषणी न (शोभे) — असा अर्थान्वय. हें अर्थ सुभाषितरूप आहे. २. बोलण्याच्या समर्या. ३. येथे शाकांचा दाखला दिला आहे तो ग्राम्यत्वास्तव अप्रशस्न होय असे कित्येक म्हणतात. "काव्यांत न खपण्यासारख्या ग्राम्य शब्दांचा प्रयोग व केवळ व्यवहारिक दाखले" [निबंधमाला—अंक ६३, पृष्ठ १४] पंतांच्या कवितेत आढळताना असा त्यांच्या कवितेवर आक्षेप आहे, त्याचें प्रस्तुत पद्य हे उदाहरण होय. या आक्षेपावर उत्तर आहे ते असे:—“ग्राम्य म्हणजे नांगरहांके वगैरे हलके लोक यांच्याच मात्र भाषणात येणारे हे शब्द त्यांचा प्रयोग केला असता हा दोष होतो. पण तसें मोरोपंताच्या कवितेत आढळत नाही. त्या कवितेत ज्या शब्दांचा प्रयोग केला आहे ते शब्द सभ्यांच्याही भाषणांत येणारे असे आढळतात. म्हणून तो ग्राम्यवरूप दोष आहे असे म्हणतां येत नाही. तसेच सभ्य लोकांच्या व्यवहारात येणाऱ्या गोष्टी दृष्टांतवे करून सांगितल्या असतां तोही ग्राम्यवरूप दोष नव्हे, तर उलटा अर्थसौलभ्यरूपाने गुणच होय असे म्हणण्यास बाध दिसत नाही.” (निबंधमाला—अंक ७० पृष्ठ २५-२६.) ४. परवर. ५. हितकर. [पंथ=पथापासून अनपेक्षित (न सुटले ते)=हितकर, योग्य, या सारखे झालेले शब्द अर्थ, न्याय, धर्म हे होत.] 'धर्मपंथन्यायादनपेते' ४।४।९३ या सूत्राचे आचार हा अर्थ होतो. ६. उपहास. ७. तुझी काय कथा ! येथे हें वचन असामर्थ्यदर्शक होय. ८. इंद्रास. [अ० ६० श्लो० १३.] ९. पवेताला. येथे पंगु अर्जुन आणि नग स्वतः कर्ण—असें सूचितले आहे. १०. जारसदनी. ११. सिरें=शिरे. येथे यमक साधण्यासाठी 'श'स्थानीं सवर्णे जा 'स' लाची योजना केली आहे. यमकासाठी सवर्ण अक्षरांची योजना पंतांनीं अनेक ठिकाणीं केली आहे. समापर्व—अध्याय १-२७; ३-६२; ४-१०८; ५-८५, १०४; ७-६२. इत्यादि गीतींत यमकप्रीत्यर्थ सवर्ण अक्षरे योजिली आहेत. कोणत्या अक्षरास 'सवर्ण' समजावे हें पुढच्या श्लोकांत दर्शविले आहे:—'रलयोडेलयोस्तद्वज्जययोर्ववयोरपि । शसयोर्मनयोश्चांते सविसर्गोविसर्गयोः । सविदुका बिंदुकयोः स्यादभेदेन कल्पनम् ॥' [किरातार्जुनीय—सर्ग १५ श्लो० १० धंटापघटीका.] 'रलयोडेलयोश्चैव शसयोर्ववयोस्तथा । वदंसेषां च सावर्ण्यं भस्कारविदो जनाः ॥'

मारविला मजकरवीं त्वां अंजुज, न तारिला, न तारविला, ।	
जैरविलासन्याय स्मरला या खलतमाचिया रविला'. ॥	९१
ऐसें वदोनि सहसा न पहावा साधुधर्महानिकर, ।	
म्हणुनि शरांचा सोडी झांकाया ल्यासि तो महा निरकर. ॥	९२
हस्तीं हाणुनि खरतर शर नैरमुष्टीस कर्ण समरांत ।	
सहसा विशीर्ण करिता झाला होताचि मान्य अमरांत. ॥	९३
त्या कर्णाच्या तोडी तो हरितनुजनु धनुष्यवल्लीला, ।	
जन म्हणति, 'धूर्त कालचि हा, वरि दावी मनुष्यवल्लीला.' ॥	९४
उम्रे कोपें 'रोपें भेदी मूर्छार्थ अंगपोराला, ।	
रविहि तमांत बुडे हो ! न घडूं द्याया कुसंग पोराला. ॥	९५
हरिहरगुरुप्रसादज अमित निर्जंभुजप्रताप कळवीला, ।	

१. हे कर्णा ! तू मजकडून आपला वनु मारविलास. [महाभारत-विराटपर्व अध्याय ५४ श्लोक १८-१९; पंतकृत विराटपर्व अध्याय ४ गीति: ९५ पहा.] कारण तू त्याचे स्वतः रक्षण केले नाहीस किंवा दुसऱ्याकडूनही करविले नाहीस. ह पाहून दुष्टजनरूप अंधकाराला सूर्याप्रमाणे नाश करणारा जो मी त्या मला जाराच्या विलासाची रीति आठवते. [ती ज्याप्रमाणे क्षणभंगुर व तींतील प्रेम जसे नश्वर किंवा क्षणिक आणि लटके त्याप्रमाणेच तुझे भावावरचे प्रेमही अत्यंत क्षणभंगुर आणि शो- टसाळ-असा भाव.] २. अध्याय ६० श्लोक १५-१६ पहा. जाराचा विलास हा केवळ क्ष- णिक उपभोग होय त्यासारखा. ३. हा स्मरणालंकार. ४. मज. ५. खलरूप अंधकाराच्या सूर्याला (मला-अर्जुनाला). ६. साधूंच्या धर्माची हानि करणारा, मज्जन्यांच्या आचाराला धरून न चालणारा. (कर्ण.) ७. त्या कर्णाला. ८. समह. ९. कर्णांनीं बाणांनीं अर्जुनाच्या हातावर वेध केला तेणेकरून नराची (अर्जुनाची) मुष्टि विशीर्ण (वृद्धित, भग्न) झाली. [अ० ६० श्लो० २१.] १०. दीर्घ. ११. देवामध्ये. १२. हरि+तनु+जनु=इंद्र+देह+जन्म=इंद्राचा पुत्र. (अर्जुन.) १३. चा- पलतेला. वल्ली अथवा लता हें पद भू, विद्युत्, भुज, खड्ग, चाप, या शब्दांशीं अथवा अज्ञा अर्थाच्या शब्दांशीं अन्वित होऊन त्याचा अर्थ सौंदर्य, सौकुमार्य, सुक्ष्मता, तनुता, असा होतो:-भुजलता, भुजवल्ली, चापलता, धनुष्यवल्ली, विद्युलता, भूलता. १४. मनुष्यवत्+लीला=मनुष्यासारखी+करणे. लोक म्हणतात जरि हा अर्जुन बाहेरून मनुष्यासारखा वागतो तरि पण हा मूर्तिमान् काळ(यम)- च आहे. इतर मनुष्यांप्रमाणे अर्जुनाला सर्व विकार (रागद्वेषादि) आहेत व त्या संबंधानें तो जरि मनुष्याप्रमाणे दिसतो तरि त्याची युद्धांतील कृति यमाला साजेसी आहे. १५. बाणें. १६. कर्णाच्या उराला. (अ. ६० श्लोक २५) १७. तमांत बुडे=सूर्यास्त झाला अथवा होण्याचा समय ठेपला. १८. कु+संग=सुखी+संबंध, सुखीवर पतन. १९. कर्णाला. २०. हरि (श्रीकृष्ण) हर (शंकर) गुरु (द्रोण) यांच्या पसादापासून उत्पन्न झालेला. २१. स्वबाहुप्रभाव.

वळवीला कर जाणों, तो गर्वयशःसमेत पळवीला. ॥	९६
भीष्मावरि जाता धृतिमान् केला जेंवि वज्रकवचांनीं, ।	
श्रींत भ्रांतस्वांत स्वांतत्रासार्त उत्तर वचांनीं. ॥	९७
तंदैर्यार्थ स्वयशें वर्णीं स्वमुखें, जरी न वानावीं, ।	
स्थिर त्यासि रथी करि, गुरु जैसा हरिच्या सुमानवा नावीं. ॥	९८
कुरुगुरुपितामहांसीं जिण्ण करायासि जाय कलहातें, ।	
कीं साधुच्याहि साधुहि पावे दुःसंगभंगफल हातें. ॥	९९
नारायणप्रियसखें सर्वमुनिवरें नरें सुरोपास्यें ।	
प्रथमचि पितामहाचा ध्वज तोडुनि पाडिला सुरोपास्यें. ॥	६०

१. तो कर्ण. [कर्णाने पलायन केले.] उत्तराधः—यात महोक्ति व उल्लेखा यांची ससष्टि झाली आहे. त्या कर्णाच्या त्याचा गर्व व यश ब्यासहर्षवर्तमान पळवून लावण्याकरिता जणू काय या अर्जुनानें हात वळविला होता. (हात पुनः एकदा वळविला आणि युद्धात कसा चालतो तो पाहिला.) २. कर्णास पळवून लाविल्यावर अर्जुन पितामह भीष्मावर चालून गेला. त्यासमयीं उत्तर फार भयाकुळ झाला. त्याला भीष्माकडे अज्ञानाचा रथ फिरविण्याचें धैर्य होईना. शूराचे सिंहनाद गदापात, बाणवृष्टि इत्यादि पाहून त्याचे वैय गळाल. अश्वचे रडिम व प्रतोद हातात धरण्याची शक्ति नाहीशी झाली, आणि त्याला स्वजीविताचाही सशय उत्पन्न झाला. उत्तराची ही दीनावस्था जाणून अर्जुनाने त्याला आश्वासनपर आणि उत्तेजनपर शब्दांनीं धैर्य देउन त्याची ग्लानि दूर केली. अर्जुनाची शस्त्रसंपत्ति, त्याजवरील देवताचा प्रसाद, त्याचे शौर्य इत्यादि माधनानीं हा कौरवकुलाचें समूल उत्पाटन करण्यास समर्थ आहे असे जाणून उत्तराने भीष्म होते तिकडे अर्जुनाचा रथ वळविला—असा कथाभाग आहे. [अध्याय ६१ श्लोक १-३४.] ३. थकलेला. ४. श्रमयुक्त स्वात (अंतःकरण) ब्याचे तो. (उत्तर.) ५. त्या उत्तराला धैर्य यावे ब्या हेतूने. ६. जैसा गुरु सुमानवा (उत्तम नराला—सच्छिष्या) हरिच्या (विष्णूच्या—देवाच्या) नावीं (नामात) स्थिर (अचल) करि. सहूरु जसा आपल्या सच्छिष्याला परमेश्वराच्या नामसंकीर्तनात अक्षय गोडी लावून देउन स्थिर (हृद—विकाररहित) करतो तसा अर्जुन उत्तराला रथात स्थिर करी. ७. 'कुरु—शुरु' हें एकप्रकारचे यमक आहे. ८. भीष्माशीं. ९. दुष्ट सगतीमुळे झालेला भग (पराभव) हे फळ=दुःसंगभंगरूप फळ साधुहि (भीष्म) साधूच्याहि (अर्जुनाच्या) हातें पावला. भीष्मनें दुर्बोधनादिक दुष्टजनांचा समागम केला म्हणून त्याला (तो स्वतः साधु असतांही) अर्जुनासारख्या साधूच्या हाते पराभवरूप फळ प्राप्त झाले. साधूनें ही दुर्बनाशीं समागम केला, तर त्याला अन्य साधूच्या हातानें ज्ञासन झाल्याशिवाय राहत नाही—असें तात्पर्य. १०. अर्जुनाने. (नारायणाच्या आवडला मित्रानें.) ११. देवनांनीं उपासना करण्यास योग्य. ('नरें' या शब्दाचें विशेषण.) १२. सु+रोप+आस्ये=उत्तम+बाण+मुखें=उत्तमबाणमुखांने.

पाखंडागम १रोधू पाहति येऊनि आड वेदास; ।

पार्यासि तसे कौरव, ज्या यावे एक आडवे दास. ॥ ६१

खल दुःशासन दुःसह आणि विविशति विकर्ण हे चवथे ।

विजयें दमुनि पळविले, दोष जसे दाशरथिगुणें अवथे. ॥ ६२

सर्व महारथ म्हणती त्या विजया, वासवा जसे नग, हूं, ।

केले पिष्ट असुरगिरि जेणें, किति त्यास ते तसे न गहूं. ॥ ६३

हरिनीं गजसे, कुरुभट जिष्णुशरांनीं उदंड लोळविले, ।

दिव्यांगनासह गगनयांनीं मग बैसवूनि बोळविले. ॥ ६४

क्षैतजनद्या पक्षिरवें म्हणती वीरांसि, 'आयका, मन द्या, ।

आम्हां ऐशा बुडवुनि करिति दुज्या पूर्ण काय काम नद्या ?' ॥ ६५

१. पाखंड=नास्तिक; आगम=शास्त्रे=नारितकांचीं शास्त्रे. ['पाशब्देन त्रयीधर्मः पा रक्षण इति स्मृतेः । तं खञ्जति 'ये तर्कस्ते पाखंडा इति स्मृताः' श्रीमच्छंकरदिभिरन्य-सर्ग १ श्लोक ३३ टीका.] ज्या (पार्याला) एक (फक्त) दास (सेवक) आडवे (सामोरे) यावे. ज्या अर्जुनाला फक्त सेवकजन सामोरे येत असत त्यालाच कौरव प्रतिरोध करण्याच्या इच्छेनें आड (मार्गाआड) आले. सेवकांचें आडवें येणें व शत्रूंचें आडवें येणें ह्या दोन्ही कृति निरनिराळ्या उद्देशानें घडतात. एकांत सन्मान होतो; दुसऱ्यांत अपमान होतो. एकांत आश्वासन ऐकण्यासाठी दास सामोरे नम्रपणें उभे राहतात; दुसऱ्यांत गतिनिरोध अथवा मार्गप्रतिबंध करण्यासाठी शत्रु मान वर करून उभे असतात. 'आडवे' ह्या शब्दावर श्रेय समजावा. २. कोंडूं. ३. महारथ=रथांत राहून युद्ध करणाऱ्या वीरांचे महारथ, अतिरथ, रथ, आणि अर्धरथ असे चार वर्ग मानले आहेत. त्यांची व्याख्या अशीः—'एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशाल-प्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ॥ अमितान्योयधेद्यस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु सः । रथस्त्वेकेन यो योद्धा तज्जनोऽर्धरथः स्मृतः ॥' याचा भावार्थः—जो शस्त्रविशेषमध्य प्रवीण असून एकटा दहा हजार धनुर्धर वीरांशीं युद्ध करतो त्यास 'महारथ' असं म्हणतात. जो अगणित धनुर्धरी वीरांशीं युद्ध करतो त्यास 'अतिरथ' असे नांव आहे. जो एकदा वीरांशीं लढतो तो 'रथ' आणि जो त्याहून कमी तो 'अर्धरथ.' यांसच महारथी, अतिरथी, रथी आणि अर्धरथी असं म्हणतात. ४. त्यास (त्या अर्जुनास) ते (शत्रु) किती ? =त्या अर्जुनाला ते कौरव शत्रु केवळ क्षुद्र होत, त्याच्यापुढें शत्रु म्हणजे कःपदार्थ होत. तसे गहूं न=कारवपक्षीय वीर जितके मऊ होते तसे गहूं देखील मऊ नसतात. गह्वांपेक्षाही कमी कठिण असे ते शत्रु होते. गहूं पिष्ट करण्यास जितका वेळ लागतो तितकाही वेळ त्या कौरवपक्षीय वीरास पिष्ट करण्यास अर्जुनाला लागला नाही; अर्जुनाला गहूं चिरडण्याला जितका अवकाश लागता त्यापेक्षाही कमी त्या शत्रुपक्षीय वीरांना चिरडण्यास लागला. ५. क्षैतजनद्या (रक्तनद्या) पक्षिरवें (पक्ष्यांच्या शब्दांनीं) वीरांसि (शूर पुरुषांना) म्हणतातः—आयका (एका) मन द्या (सावधान चित्त असं द्या), दुज्या (दुसऱ्या) नद्या (तीर्थे गंगायमुनादि) बुडवुनि (आपल्या बळांत स्नान करून) आम्हांऐशा.

युद्ध न हरिसख मांडी, त्या सद्यःस्वर्गहेतुसत्रास; ।

ज्ञाले सहस्रशः कृतकृत्य, न ज्ञाले कृतार्थ सत्रास. ॥ ६६

कर्णं कृप द्रोण पुन्हा धांवुनि पार्थासि एकदांचि तिघे ।

ज्ञांकिति दिव्यास्त्रांनीं, तैं तो पळभरि म्हाचलस्थिति घे. ॥ ६७

योद्धुनि इंद्रास्त्रातें, पळवी सकळांसि तो महातेजा, ।

भीतिल त्या रिपु न कसे ? भीती गगनस्थही पेंहाते ज्या. ॥ ६८

द्रोणाद्यखिल पळवितां, भीष्मप्रभु कार्मुकासि आकर्षी, ।

(आमच्यासारख्या) [तुम्हास] पूर्ण काम (सफलेच्छ, पूर्ण मनोरथ—वीरांचा लढण्यांत हेतु कीर्ति मिळ-
विण्याचा असतो, किंवा स्वर्गप्राप्ति करून घेण्याचा असतो) करिती काय ? नाही करीत—हे उत्तर.
आमच्यासारख्या दुसऱ्या (नाकीच्या) नद्या तुम्हास वुडवुनि (स्नान घालून) पूर्ण (सफल-परिपूर्ण)
काम (मनोरथ) करतात काय ? नाही. रणी मरनो तो उत्तम गति मिळवितो, ती गति आमच्या-
हून इतर (तुज्या) नद्या देत नाहीत. ही अपन्हुती, कारण क्षतजनघाती पक्षिरवद्वारा आपला
हेतु प्रकट केला आहे; यांत प्रभालकार, संबोधनालकार, आणि चेतनधर्मोपोक्ति यांचा संकर
आहे. गिधाडादि रक्तलोलुप पक्षी रक्तप्रवाह पाहून किलबिल चिलबिल शब्द करू लागले त्यावर
त्या रक्तनद्या पक्षिद्वारा बोलत आहेत अशी अपन्हुती बसविली. रक्तनद्या म्हणताना, 'वीरानो ! नीट
रक्ष्य देऊन ऐका. आमच्यात मज्जन करून (वीर मरतात तेव्हा त्यांचीं शरीरें एक तर रुधिरमय
होऊन जातात किंवा ती मरणानंतर रक्तप्रवाहात सापडतात) जशी तुमची इच्छा पूर्ण होते (स्वर्ग-
प्राप्तिद्वारा किंवा कीर्तिद्वारा) तशी पवित्र तीर्थ नद्यात स्नान करून ती पूर्ण होते काय ? होत नाही.
हे अपेक्षित उत्तर. धारातीर्थी पतन पावणे हें श्वर पुरुषास तीर्थस्नानापेक्षाही जास्त श्रेयस्कर आहे—
असा भावार्थ. वीराना धारातीर्थी पतन पावल्याने स्वर्गप्राप्ति होते हे सुप्रसिद्धच आहे. शिवाय
कीर्तिलाभ होतो तो निराळाच. हा होण्यास युद्धक्षेत्रात मरणच यावयास नको तर तरवारबहादरी
करताना आगातून रुधिर वाहू लागले म्हणजे पुरे आहे. म्हटले आहे—'खडिता एव शोभते
वाराधरपयोधराः.' यशःप्राप्तीची आशा मनुष्याकडून केवढी केवढी कामे करविते व तिच महत्त्व
किती आहे हे खालील मिल्टन कवीच्या कवितेंतील अवतरण वाचून समजेलः—

"Fame is the spur that the clear spirit doth raise.

(That last infirmity of noble mind.)

To scorn delights and live laborious days."

Lycidas

६. ध्वनीने, पक्ष्याच्या शब्दाने.

१. सद्यः स्वर्गाचा कारण यज्ञास (मांडी). २. सभय, भयभीत. ३. पवेतासारखा
स्तब्ध राही. महः पवेताची स्थिति (स्थैर्य) घे (धरी.) ४. पाहणारे.

केतुस्थ वानराला तो ताडी, खिन्न होय नाकर्षी. ॥	६९
नैर तच्छत्रे छेदी, लाजे पूर्णेदु पांडुरा जैयाते, ।	
तत्सुतकृतनिजपूर्वजलंघनही श्लाघ्य पांडुराजाते. ॥	७०
चित्ती भीष्म म्हणे, 'मजवर कर शस्त्रास्त्रवृष्टि वत्सा ! हूं, ।	
आम्हीं पुण्ययशोर्थ स्वशरीरी दिव्यवृष्टिवत् साहूं.' ॥	७१
नरहि म्हणे, 'ज्यासि दिले स्वमुखीचे त्वां पितामहा ! घांस, ।	
'तो हा तुशीं झगडतो होउनियां स्थापिता महाघास.' ॥	७२
पांडुराविलें स्वयें प्रियपौत्राला शस्त्रवस्त्र शांतनवें; ।	
तत्काळ योजिलें हो ! पहिलें होतांचि अस्त्र शांत नवें. ॥	७३
योजी आजावरि शरपटल करुनि चाप सज्ज नातू, तें ।	
पाहुनि कुळज कवि म्हणति, 'हें परम श्लाघ्य सज्जना ! तूतें.' ॥	७४
भीष्में विजयेंचि सैमचि शस्त्रपटल सबहुमान वारावें, ।	
अंमररवेंचि भरावें तें नभ बहु न बहुमानवारावें. ॥	७५

१. ध्वजस्थ. २. नारद. हे भारतीय युद्ध देव, यक्ष, ऋषि वगैरे सर्वे मंडळी आकाशांतून पहात होती. त्यांत नाकर्षि (नारद) ही होता. नारद भारतीय युद्ध पहात होता याजबद्दल पुरावा द्रोणपर्व अ० १० गी० ३८-४५ यांत सांपडतो. त्यांत अर्जुनाच्या घोड्यांची चाकरी कृष्ण करित आहे अशा समयां नारदाचें भाषण दिलें आहे. त्रेतायुगांत रामरावणयुद्धांत मारुतीने केलेले पराक्रम स्मरून व अशी शोचनीय स्थिति लाला यावी कीं भीष्मानें लाला शराने ताडण करावे (व अर्जुनाच्या ध्वजावर बसून राहावें लागवें) हा विचार मनांत येऊन नारदाला वाईट वाटले व 'भवितव्यता बलीयसी' असे म्हणून एक सुसकारा टाकला. ३. नर (अर्जुन) तत्छत्रे (त्या भीष्माची छत्रे,) छेदी (छेदता झाला, भग्न करता झाला,) ज्या पांडुरा (पांडव्या छत्राते) पूर्णेदु (पूर्णमेचा पूर्ण प्रकाशित चंद्र) लाजे. (पूर्णदृचा पांढरेपणा हा छत्रांच्या पांढरेपणापेक्षां कमी होता—असा भावार्थ.) ते ससुतकृतनिजपूर्वजलंघन ही पांडुराजातें श्लाघ्य (होय). आपल्या उत्तम पुत्रानें (अर्जुनानें) केलेलें आपल्या पूर्वजांचें (भीष्माचें) लंघन (धर्षणपराभव अमयोदा इत्यादि आचरण) पांडुराजाला श्लाघ्य (प्रशंसनीय) होय. 'सर्वत्र जयमन्विच्छेत्पुत्रादिच्छेत्पराजयम्' या न्यायानें अर्जुनानें भीष्माचा केलेला पराभव श्लाघ्यच होय. भीष्म हा पांडूचा पितृस्थानीय आणि अर्जुन तर पुत्रच, तेव्हां नातवानें आजोबाचा पराभव केलेला पाहून पांडुराजाला आनंद झाला हें ठीकच. पांडुनृपति भारतीय संग्राम देवगणांत बसून पाहत होता हें लक्षांत असावें. ४. ज्या भीष्माते. ५. 'तो हा तुजशीं झगडे' असा अन्य पाठ. ६. महा+अघास=मोठ्या+पापाला, अपराधाला. ७. अस्त्रयुद्ध समाप्त झाल्यावर शरयुद्धास आरंभ झाला त्या वेळेचें हें वर्णन आहे. (अ० ६४ श्लो० २६-२७.) ८. सवासव देव. (श्लो० ३६.) ९. भीष्म विजयाप्रमाणें (अर्जुनाप्रमाणें) समशीयें होता म्हणून त्याने अर्जुनाच्या बाणाचें निवारण करावें. १०. देवांच्या शब्दानें. ११. बहुत मनुष्यांच्या शब्दानें.

मानी वृद्ध प्रेक्षक म्हणती, 'अपयश कधी न येो जीना.' ।
 तरुण म्हणती, 'असोनी श्रीपाद्यपतहि अधीन योजीना !' ॥ ७६
 साद्य प्रेक्षक सुर नर म्हणति, 'भला ! साद्य धन्य ज्ञांतनवा ! ।
 तूं रविसा, दीपकसा योद्धा होताचि अन्य ज्ञांत नैवा. ॥ ७७
 पार्थप्रतिभट गुरु, कीं जो होय निमित्त पूतनामरणीं, ।
 की तो प्रभुं विजयप्रद ज्याचें 'मुनिवित्त पूर्व नाम रणीं.' ॥ ७८
 निर्जंकुलगुरुस्तुतीप्रति परिसुनि अभिमन्युचा पितां मंहेती ।
 तैत्तिपापलता खंडी, वर्णी धांतुष्कता पितामह ती. ॥ ७९
 पार्थमनी साधावी जिंकुनियां कुरुपितामहा 'महि म्या, ।
 ऐसाचि पात्र व्हावा सुरलोकी गुरु पितां मेहामहिम्या. ॥ ८०
 केले सज्ज धनु असें अतिसत्वर त्या सैमस्तयोधनुतें, ।
 कीं देशशताक्षहि म्हणे, 'तुटलें नाहींच काय हो ! धनु तें ?' ॥ ८१
 वरकड चित्रचि झाले केवळ तें, चित्रांसे न ते^{१४}, ज्यांतें ।

१. अभिमानी. २. येवो. ३. वृद्धास. ४. स्वाधीन, हातात. ५. देवांना 'सुर' म्हणण्याचें कारण खांनीं सुरेचे (मद्याचें) ग्रहण केले हे होय:—'सुराप्रतिमहादेवाः सुरा इत्यभिविश्रुताः । अप्र-
 तिमहणात्तस्या देतेयाश्वासुरास्तथा. ॥' [वा० रा० सर्ग ४६ श्लोक ३६-३८]. ६. मृत. ७. मृतन
 योद्धा. ८. ही साधुसुराची उक्ति समजावी. ते म्हणतात:—पार्थप्रतिभट (पार्थासमान योद्धा, अर्जु-
 नाशीं भीमोत व शालाख्यो जनेत बरोबरी करणारा योद्धा) गुरु (देवगुरु—बृहस्पति.) [द्या गुरुनेच इं-
 द्राला शालाख्यविद्या शिकविली] कीं (किंवा) जो (श्रीकृष्ण भगवान्) पूतनामरणा (पूतनावधांत)
 निमित्त (कारण) होय (झाला. भूतकाळार्थी वर्तमान.) की (किंवा) तो प्रभु (शंकर) ज्याचें मुनिवित्त
 पूत नाम (साधूंचे द्रव्य असे पवित्र नाव) रणीं (रणागणांत) विजयप्रद (स्मरण केले म्हणजे जय
 देणारे) [होय]. देव नर इत्यादि प्रेक्षक म्हणतात:—पार्थाची बरोबरी करणार असा वीर म्हटला म्हणजे
 एक देवगुरु बृहस्पति, दुसरा भगवान् श्रीकृष्ण व तिसरा शंकर. याशिवाय बाकीच्या वीरांना अर्जुन
 अजिंक्य होय. यांत 'कृष्ण' आणि 'शंकर' असे सरळपणे वर्णन न केल्यामुळे हे सुरेले 'पर्यायोक्त' झाले.
 ९. पूतनेच्या नाशाविषयी. १०. श्रीकृष्ण. ११. मुनीचें धन. १२. पवित्र. १३. भीष्माची स्तुति.
 १४. अर्जुन. १५. मोठी (चापलता). १६. त्या भीष्माची चापलता (धनुष्यबळी). [अर्जुन बाण
 सोडीत आहे असे पाहून भीष्माने साचें वामभागी ताडण केले, तेव्हां सव्यसाचीने पृथुधार बा-
 णाने बाहिल्यसमग्र भीष्माच्या कामुकाचा छेद केला. अ० ६४ श्लो ४६.] १७. (अर्जुनाचा)
 धनुर्धरपणा. [धनुष्क=धन्वी धनुष्मान् धनुष्को निषग्यस्त्री धनुर्धरः इत्यमरः.] १८. पृथ्वी,
 राव्य. १९. पांडु. २०. मोठ्या गौरवाला. २१. सर्व योद्ध्यांनीं स्तुत अशाने. (भीष्मानें.)
 २२. इंद्र. २३. बाहुल्यासारखे. २४. ते भीष्म आणि अर्जुन. २५. ज्या (भीष्मार्जुनांला.) चित्रसेन
 हरिहर मानुनि (समजून) तेढाते (साच्या पराक्रमाते) हरिपार्शी वर्णी—असा अन्वय.

हरिहर मानुनि वर्णीं हरिपासीं चित्रसेन तेजैतें. ॥	८२
देवी म्हणति, 'न म्यावें, हो सावध, हे! सुरापगे! सारे! ।	
त्वत्सुत ज्यांच्या पक्षीं, खळ केवळ हे सुराप मे! सारे.' ॥	८३
त्यांचा श्रम शमवाया बड्ड शीतळ मंद 'गंधवह वाहे, ।	
शक्र स्वयेंहि त्यांवरि पुंषे प्रेमाश्रुविंदुसह वाहे. ॥	८४
सुरपुष्पवृष्टिला न स्पर्श देती तयां तैदिषुवृष्टि, ।	
कीं मधुपचुंबिता त्या पेंतिता त्यांच्या पडूं नये वृष्टि. ॥	८५
खंडी धनुष्य, घाया निजनिपुणत्वे प्रमोद पुनरपि त्यां ।	
स्वगुणोत्कर्षे पूर्वज जिंकुनियां सुखविती, न कुंनर पित्या. ॥	८६
तुटलें कीं न, अशा या घाली जो 'संशयांत देव पुन्हा ।	
तो पार्थ म्हणे, 'आर्या! स्वांवास्त्रें शुद्ध होउंदे वपु, न्हा.' ॥	८७
साहुनि पितीमहाचे त्याच्या पार्श्वीच तो अस्वुख रचिते ।	
हाणी सत्वर खर शर दैश, अमरांचेहि ते अस्वु खरचिते. ॥	८८

१. विष्णु व शंकर. २. इंद्रापात्री. ३. पराक्रमाते. (अ० ६४ श्लो० ३७.) ४. हे गंगे. ५. सारभूते. ६. तुझा पुत्र. (भीष्म.) ७. मद्यपी. ८. वायु. ९. शक्रानें भीष्मार्जुनांवर पुष्पवृष्टि केली व त्याच्या डोळ्यांतून प्रेमाश्रु वाहू लागले—असा अर्थ. यांत 'सहोक्ति' नामक अलंकार आहे. १०. अ० ६४ श्लो० ४४ पद्या. ११. ही सहोक्ति होय. जेथें 'सह'शब्दाचा प्रयोग चमत्कृतिजनक असा केलेला अमतां तेथें 'सहोक्ति' नामक अलंकार होता. यांत वास्तविक दोन धर्म असून चमत्कार वाटण्यासाठीं ते अभिन्न मानिलेले अमतात. याचीं अन्य उदाहरणें:—(१) मारुनि रावण, त्याचे दार तदलंकेरुनि न्हाणून, । गेल्या निजकीर्तिसह श्रीमत्सीतासतीस आणून ॥ ६३ ॥ [वनपर्व—अध्याय ११ वा] (२) अभिमंत्रुनि बाणत्रय गांडीवाच्या गुणामि तो लावी । सोडी अश्रुसह नृपा, ती अहूत शक्ति काय बोलावी ? ॥ १४० ॥ [भीष्मपर्व—अध्याय ११.] (३) पूजन करुनी आज्ञा आशीर्वादसमेत दे सुमुनी । तत्ता-पासह राखेव गेला तैश्चनितल्पदे नमुनी ॥ ४९ ॥ [मंत्ररामायण—अयोध्याकांड.] (४) तेव्हां सुगल मरुत्सुत लक्ष्मण तारासुतादि वीरमणी । म्हणति विमो भेटेल क्षितिजेसह कीर्ति ही नवी रमणी ॥ ४९ ॥ [मंत्ररामायण—बुद्धकांड.] १२. घाली. १३. त्यांच्या बाणांची वृष्टि देवांनीं केलेल्या कुसुमवर्षणास तथां (भीष्मार्जुनां) स्पर्श न देती—बाणवृष्टीनें पुष्पवृष्टीज वरचेवर अडवून धरिलें—असा भाव. १४. मधु-पांनीं (भ्रमरांनीं; पक्षीं मद्यपांनीं) चुंबिलेल्या. १५. नीचा, (भट्टा; पक्षीं पडलेल्या). १६. सा भीष्मार्जुनांच्या. १७. सा पूर्वजाला (पित्याला). १८. या अर्थात 'अर्थातरन्यास' नामक अलंकार आहे. कुनर पित्या न [सुखविती] [परंतु मुनर] पूर्वज जिंकुनियां [पित्या] स्वगुणोत्कर्षे सुखविती असा अन्वय. १९. धनुष्य तुटले किंवा नाही अशा संदेहात. २०. स्वमातृनेत्रोदके—भागीरथीच्या अश्रूंनीं. [अस्त्र=अश्रु. 'अस्त्रः कोणे कचे पुंसि क्षोबमश्रुणि शोणिते' इति मेदिनी.] २१. भीष्माचे शर सौत्न. २२. असुख रचणारे, दुःखदायक. २३. धनंजयानें भीष्माच्या स्तनांतरी दहा बाण मारिले: (अ० ६४ श्लो० ४७.) २४. प्राण.

त्या खरशरप्रहारें जों पावे मोह आपगेय महा, ।

देवी गंगेसि म्हणति, 'नैतु न हा वाइ ! आपगे ! यम हा.' ॥ ८९

कुरु म्हणति, 'हाय ! हाय ! न व्हावा हा हैरिचियाहि हैत हातें, ।

त्या प्राकृतांसि युक्तचि 'भीर्वाणांलाहि म्हणवि बँत हँ ! तें.' ॥ ९०

दुःखदहि सुखद म्हणती कपि नारद 'रामराम शिवशिव 'तें' ।

येंद्वनि पतिता जीवा, बापा मुलसें, बळेंचि शिवें शिवतें.' ॥ ९१

पडतां 'मूर्छित नेला माघारां भीष्म जौणत्या सूर्ते; ।

ईशप्रहिता देइल दुःख न ज्यां दिव्य बाण त्या सूर् तें. ॥ ९२

१. नदीज. २. हा उद्गार लीस्वभावास कितीतरी अनुरूप आहे म्हणून सांगावें ? आपगेचा (गंगानदीचा) पुत्र भीष्म. ३. इंद्राच्याही. ४. नष्ट, गतप्राण. ५. देवांलाही. ६. खेदार्थी अण्णय. ७. हाय. ८. मारुति व नारद हे भीष्माची दशा पाहून हळहळले व त्यांनीं दुःखप्रदर्शक पण सुखदायी असे 'रामराम शिवशिव' उद्गार अनुक्रमें काढले. 'ते रामराम शिवशिव' शब्द दुःखप्रदर्शक तर खरेच, पण पापक्षय करण्यास समर्थ होते म्हणून सुख देणारे असे होत. यद्वनि (ज्या रामनामाचा अथवा शिवनामाचा ध्वनि) हेंच शिव (कल्याण) पतिता जीवा (पापी प्राण्यांला) बापा (जनकाला, बापाला) मुलसें (मुलप्रमाणें) बळेंचि (मुद्दाम नको नको असें म्हणत असतांही, बळानें) शिवतें (स्पर्शतें). याचा अर्थ कोणी कोणी असा करतातः—भीष्माला मूर्च्छा आलेली पाहून 'रामराम, शिवशिव' असे दुःखवाचक शब्द सैन्यांतील लोक मुखंतून काढूं लागले. यद्यपि ते शब्द दुःखवाचक होते तरी मारुति व नारद हे त्यांना सुखवाचकच समजले. कारण त्या शब्दांचा उच्चार केला असतां पापक्षय होऊन लोक सुखी होतील असें त्यांना पकें माहित होतें. द्वितीयार्थ—वरच्या स्पष्टीकरणार्थ कच्युक्ती समजावी. बाप नको नको म्हणत असतां जसें लहान मूल त्याला पटकन धावून शिवतें (त्याचा पदर धरतें) तसें पाप्यानें ईश्वरनामोच्चार केला म्हणजे तद्वनिरूप शिव (कल्याण) त्या पतिताला शिवतें, मग त्याची इच्छा असो अथवा नसो. ९. रामराम शिवशिव म्हणणें. १०. ज्या रामनामाचा ध्वनी. ११. कल्याण. १२. भीष्म वेशुद्ध पडला असें पाहून त्याच्या सारख्यानें त्याचा रथ रणभूमीपासून दूर नेला. १३. सुद्ध सारख्यानें. १४. ईश्वरानें पाठविलेली. १५. हें अर्थ अर्थांतरन्यासाचें उदाहरण समजावें. ज्या (ज्या मनुष्याला) दिव्यबाण जें दुःख न [दे] त्या (त्या मनुष्याला) ईशप्रहिता सू (ईश्वरानें पाठविलेली सूय) तें [दुःख] देइल. ईश्वर साक्षात्कारी असला म्हणजे दिव्य बाणानें मुद्दां कांहीं इजा होत नाही, पण जर कां तोच प्रतिकूल झाला म्हणजे एवढीशी सूय देखील मोठी जखम करिते. 'सानुकूले जगजाथे विप्रितः सुप्रितो भवेत्' इत्यादि सुभाषितांतील अर्थ यांत ग्रथित केला आहे. किंवा पूर्वोक्तार्थी याचा संबंध कल्पून पुढीलप्रमाणें अर्थ कोणी कोणी करतातः—ज्या (भीष्माला) दिव्यबाण (भीष्माशी परशुरामाचें युद्ध झालें त्यांत रामानें पुष्कळ दिव्यबाणांची योजना भीष्मावर केली पण त्यामुळें त्याला काडीहतकीही इजा झाली नाही.) जें दुःख न [दे] त्या (भीष्माला) ईशप्रहिता सू

अध्याय सहावा.

हाले कर्णकृपगुरुप्रभृतिमहावीरभंग नैठ ठावे, ।
 स्वबलसहित कुरूप उठे, जरि शिक म्हणे 'कदापि न उठावें.' ॥ १
 हांणी भेल्ल ललाटी, त्यासि म्हणे पार्थ, 'हाण, चैवताळ, ।
 धृष्टा! दृष्टा! भ्रष्टा! तुझिया धृष्टी नसेचि धैर्य तीळ.' ॥ २
 हांसे तो^{१२} भेटैतलुज, भेल्लुज पीडा न तेल्लेलाटांत, ।
 हेतींत पोहणारा सिधूच्या जेवि मल्ल लाटांत. ॥ ३

(अर्जुनानें मारलेला सुईसारखा क्षुद्र बाण) तें दुःख दे. [पूर्वी परशुरामानें भीष्मावर दिव्यबाण मारिला असूनही त्याला मुळीच किंवा फारशी इजा झाली नाही. पण आज अर्जुनानें सुईसारखा क्षुद्र बाण (जो मारिला असतां सुईप्रमाणे इजा व्हावी) मारून त्याला मूर्छित केले.] अथवा ज्या ईश्वरप्रहिता भीष्माला (ईश्वरानें पाठविलेल्या भीष्माला) [कारण भीष्म हा वसूचा-देवांचा अंशभूत होता] दिव्यबाण दुःख न दे त्या (भीष्माला) सू (सूय) दुःख देईल काय? कैमुतिकन्याय व प्रभाळकार यांचा येथे संकर जाणावा. अर्जुनानें मारलेल्या बाणानें भीष्माला फक्त मूर्च्छा आली, जास्त कांहीं झालें नाही. १६. सुई.

१. कर्ण, कृप, द्रोण, अश्वत्थामा, दुःशासन, दुःसह, विविंशति, विकर्ण आणि भीष्म अशा नऊ वीरांचे पराभव विदित झाले. २. जरि शिक कदापि न उठावें [असें] म्हणे [तरी कुरूप स्वबलसहित उठे—असा अन्वय. ३. दुर्योधन. शिक झाली ती अपशकुनकारक झाली व तिनें युद्धास जाण्यासाठीं कोणी उठूं नये—असें जरी सूचविलें, तरी दुर्योधन स्वसैन्यासह युद्धासाठीं उठला. ४. अध्याय ६५ श्लोक २ पहा. ५. लोहमय बाण, अर्धचंद्राकृति बाणविशेष. ['भ्रष्ट' हा शब्द रघुवंश-सर्ग ४ श्लोक ६३, सर्ग ७ श्लोक ५८, सर्ग ९ श्लोक ६६ यात आला आहे.] ६. त्या दुर्योधनाला. ७. चवताळणें=रागावणे, संतापणे. ८. दांडग्या! ९. वर्तनांत, आचारांत. १०. दृवि, गोडी. ११. तारतम्य, मेळ. १२. अर्जुन १३. वीरश्रेष्ठ. तल्लज=प्रशस्त. 'मतल्लिका मचचिका प्रकांडमुद्रतल्लजी । प्रशस्तवाचकान्यमुनि' इत्यमरः, मतल्लिका (स्त्री.), मचचिका (स्त्री.), प्रकाण्ड (स्त्री.), उल्ल (पु.) आणि तल्लज (पु.) हे पांच शब्द, उक्तर्थार्थक अथवा प्रशस्तवाचक असून समासाच्या श्रेढीं यांचा प्रयोग करतात. जसें पुरुषमतल्लिका=प्रशस्त पुरुष, ब्राह्मणमचचिका=प्रशस्त ब्राह्मण, गोप्रकाण्ड=प्रशस्त गो, मनुष्योद्ध=प्रशस्त मनुष्य, कुमारीतल्लज=प्रशस्त कुमारी. हे शब्द कोणत्याहि लिंगाच्या शब्दापुढें आले तरी यांचे लिंगांतर होत नाही. धेनुतल्लज पु.=उत्तम धेनु (स्त्री.) नरमतल्लिका (स्त्री.) उत्तम नर. (पु.) १४. बाणोत्पन्न दुःख. १५. त्या अर्जुनाच्या ललाटांत (मस्तकांत). या अर्थांत 'ल'काराची अनेकवार आवृत्ति झाली आहे म्हणून लकाराचा 'कृत्यनु-प्राप्त' आहे. तसेंच 'तल्ल' आणि 'ल्लज' यांची आवृत्ति आहे म्हणून 'ल्लेकानुप्राप्त' आहे. १६. शलांत. समुद्राच्या काटांत मल्ल बसून सहज पोहोते तसा अर्जुन हा समरसंगराच्या शलांतून सहज पोहणारा होता म्हणून त्याला दुर्योधनाच्या बाणांनीं शिरोवेदना झाली नाही.

१६ मी० म० वि०

होय कुरूप नरशरपरिवृत कैवृत जेवि कुंज रानी कीं ।
 शिरला शैरगणपंचानन त्या कुरुकटककुंजरानीकीं. ॥ ४
 धावे विकर्ण सत्वर कीं तो निष्कळ असो नैरायास, ।
 प्राणव्यसनीं सोडिल कैवि भ्राता असोन रीयास ? ॥ ५
 नर शर त्यावरि सोडी, वधिली तत्काळ तन्महेभा ते' ।
 प्रेमें म्हणे, 'पुजावे म्यां धनुसह बहुत जन्म हे भाते.' ॥ ६
 खळतसहायभंगचि निर्जसद्रत हें मनांत आणून, ।
 प्रथम विकर्ण पळविला, मग नृप तेंदुरांत बाण हाणून. ॥ ७
 मिळतां त्रिवर्गे सद्यश सज्जन भेदील कां न 'नीचोर ? ।
 जो खल 'सर्वस्व हरी धर्माचें, जेवि कानिनीं चोर. ॥ ८
 कुरूप म्हणे, 'बा ! सूता ! दे मज असुदान, हाक हाक 'हरी, ।
 प्राकृत न म्हणतिल कसे कां खवळविला नैहाक हा कैहरी ? ॥ ९
 पळतां सुयोधनातें, पार्थ म्हणे, 'करुनि बौद्धशब्द अरे ! ।

व्याप्रमाणे हुशार पहिलवान (मल्ल) समुद्राच्या लाटा हातांनीं मागे सारुन सहज पोहत
 असतो त्याप्रमाणे अर्जुन शस्त्रांशीं सहज झुंजत होता. मल्लाचें लाटांशीं झगडणें आणि अर्जुनाचें
 शस्त्रांशीं झगडणें या दोन्ही क्रिया समानधर्मीयक होत. 'मल्ल लाटांत' या ठिकाणीं कदाचित्
 'मल्ल लाटांत' असा पाठ असावा असें दिसतें. मल्ल म्हणजे आस्वल, त्याची पोहून नाण्याची ख्याति
 आहे. 'भ'स्थानीं लेखकप्रमादानें 'म' पडण्याचा संभव फार आहे.

१. अर्जुनबाणांनं वेष्टित. २. दवानें (वणव्यानें) वृत (व्याप्त). ३. जाळी. ४. बाणसमुदायरूप सिंह.
 (पंचानन=सिंह.) ५. कौरवसैन्यरूप कुंजरांच्या (गजांच्या) अनीकीं (सैन्यांत-कळपांत, समुदायांत).
 हा रूपकालंकार जाणावा. ६. अध्याय ६५ श्लोक ६ पहा. ७. नराचा (अर्जुनाचा) आयास
 (प्रयत्न). ८. दुर्योधनराजाला. ९. विकर्णाच्या मोठ्या गजातें. [इभ=गज.] १०. ते अर्जुनशर.
 ११. अर्जुन म्हणे. १२. खळाचा (दुर्योधनाचा) व त्याचा साहाय्यकर्ती (विकर्ण त्याचा) भंग (पराभव).
 १३. आपलें उत्तम व्रत. खळाचा आणि त्याचा सहाय (सहचर-साहाय्यकर्ती) असेल त्यांचा पराभव
 करणें हें आपलें श्रेष्ठ व्रत होय असें जाणून. १४. अध्याय ६५ श्लोक ११ पहा. त्या दुर्योधनाच्या
 उरांत (वक्षःस्थळावर). १५. धर्मार्थकाम. १६. नीचाचें उर. हा सामान्य सिद्धांत आहे. अज्ञा
 अधीचीं वचनं ठिकठिकाणीं इतकीं आढळून येतात कीं, त्यांच्या योगें घेतांची कविता रमणिय
 आणि सुशोभित झाली आहे. अर्थसंदर्भांनीं येथें सज्जन म्हणजे अर्जुन आणि नीच म्हणजे दुर्योधन
 असें समजावें. १७. सकल धन. १८. वनांत. १९. प्राणदान. सुयोधन भीरुहृदय होस्तोता मरणदान
 या असें दीनवाणीनें विनवीत असतां त्यास तूं स्वर्दानास योग्य आहेस असें अर्जुनाचें म्हणणें आहे.
 (आर्या १४ पहा.) २०. अ. २१. व्यर्थ. २२. कहर करणारा. २३. अध्याय ६५ श्लोक १५-१८ पहा.
 २४. मुल्लावनि. (जयसूचक मुल्लांचा शब्द-दंड ठोकून.)

- कोठें जाशिल, नाशिल तुज देहना मैद्वज्जुष्यमन्द अरे ! ॥ १०
- वैद्वाधगुरुमिथुन हो ! बहु धन्य, परंतु पौपरतरेतें ।
- न मळो, झाला अससी ज्या शुद्धकुळीं अपा ! परत रे ! तें. ॥ ११
- केले होते कीं त्वां गुरुपासीं क्षात्रधर्म मुखपाठ ! ।
- देती वैद्वचि उज्ज्या कीं दहना व्हावयासि सुख पाठ ! ॥ १२
- कांपसि भयें, रणसमय हेमंतसमय नव्हे, तुझी आण, ।
- मी सत्य धनंजय, परि पार्थ, नव्हे असितपथ खरें जाण. ॥ १३
- म्हणता पुण्ययशःसुखहेतु स्वर्दान कां नको राहो ।
- ऐका निज मतिचें अभिमानमलनिरुद्ध कान कोरा हो ! ॥ १४

१. अग्नीला. हें रूपक आहे. २. माझा धनुष्यरूप मेष. ३. शत्रू. ४. धृतराष्ट्र आणि गांधारी वृद्ध (गांधारी) अंध (धृतराष्ट्र) या गुरूंचे (पितरांचे) मिथुन (जोडपे). ५. पापाचे ठायीं रत जें रेत (दुर्योधनपुत्ररूप रेत) खाने—पापी पुत्राच्या योगानें पापी सुयोधनानें. येथें 'रेत' कारण आणि 'पुत्र' कार्य असून त्या दोहोमध्ये कवीने अभेद मानिला आहे. हो (अहो !) वृद्धाधगुरुमिथुन बहु धन्य, परंतु पापरतरेतें अपा ! (दादा दुर्योधना !) ज्या शुद्धकुळीं झाला अससी तें न मळो (तुझ्या रणांतून पळून जाण्यानें—रणपलायनानें कलंकित न होवो), परत रे ! (अरे माधारा फिर)—असा अन्यार्थ. ६. बाबा. ७. ते शुद्धकुळ (न मळो). ८. क्षत्रियांचे धर्म. (क्षत्रियांनं युद्धांतून पळून जाऊ नये, खाने धारातीर्थी मरण आनंदाने पत्करावें इत्यादि क्षात्रधर्म.) ९. हें अर्धे सुभाषितरूप आहे. १०. अग्नि; (पक्षी) अर्जुन. ११. अग्नि, असित (कृष्ण) आहे पथ (वर्मी-मार्ग) ज्याचा तो, जेथें अग्निने जळून गेल्याची खूण असते तेथें सर्व काळें असतें. या गीतांत अर्जुन आपणच शंका काढून आपणच तिचें समाधान करीत आहे अथवा दुर्योधनाचा उपहास करीत आहे असें समजावें. दुर्योधनाच्या गात्रांला कंप सुटलेला पाहून अर्जुन झाला म्हणतो:—तूं भीतीनें कांपतोस, कारण हा रणाचा समय आहे, मी आण बेडन सांगतो कीं हा हेमंताचा समय नव्हे (थंडीपासून बाधा होऊन कंप सुटण्याचा समय नव्हे.) [रणाचा समय आहे म्हणूनच तूं कांपतोस, प्रसुत समय हा हेमताचा नाही. जर तूं थंडीपासून कांपत असशील तर माझ्या जवळून पळू नयेस, कारण शीतनिवारणार्थ लोक धनंजयाचा (अग्नीचा) आश्रय करतील—तेव्हां तूं जो कांपतोस तो रणाच्या भयानें हेच खरें] मी धनंजय (अग्नि—पक्षी—अर्जुन) खरा पण पार्थ (पृथापुत्र—धनंजय) आहे. मी असितपथ (अग्नि—धनंजय) खरोखर नव्हे. तूं जो कांपतोस तो पृथापुत्र (पार्थ) धनंजयाच्या भयानें असितपथ धनंजयाच्या (अग्नीच्या) भयानें नव्हे—हें तात्पर्य. १२. पुण्य, यश अग्नि सुख यांस हेतु (कारण) असें (स्वर्दान). १३. स्वर्गदान. १४. अभिमानरूप मलानें शुद्धकेलें. हें अर्जुनचें माण पळून जाणाऱ्या दुर्योधनाला आणि ह्याच्या सैनिकांला दोंघून जेथे आणण्यासाठी आहे असें समजावें. [अहो दुर्योधन दादा आणि वीर हो !] पुण्ययशःसुखहेतु [असें] स्वर्दान [शुद्धी] नको, राहो [असें] कां म्हणता ?—पुण्य, यश आणि सुख यांस कारण असें जें स्वर्गदान (रणांत

स्वर्गतिकपिलादानचि धे बहुहित हेंचि तुज सुपात्रास, ।
 असु वसुचि मानले, परि याला बहु कालदस्युचा त्रास. ॥ १९
 यैशचि यैशोभिरता बहुमत, नामचि एक जेवि नामरता, ।
 अपयशचि कुजन सेवी, जाणुनिही पैथ्य जेविना मरता. ॥ १६
 मान विसरलां ? कीं तो सरला ? रुसलां अहो ! सुयोधन ! हो ! ।
 प्राणरहित हो, परि पळभरि मानरहित कधीं सुयोध न हो ॥ १७
 जसि कीर्ति सदा हरिस, न तसि आवडली नवी रमा नवरी, ।
 स्वांतःपुरांतही जो गंतकीर्ति करी न वीर मान 'वैरी.' ॥ १८

मरण पावल्यानें मिळणारे जें स्वर्गसुख) तें तुम्ही (भयानें रणांगणापासून पळून जाउन) नको, राहू या परतें एकीकडे, असें कां म्हणतां ? धारातीर्थी पतन पावल्यानें पुण्य, कीर्ति आणि सुख यास मिळवून देणारी जी स्वर्गति तिचा तुम्ही पलायन करून धिक्कार कां करता ? [हें तुमचें कारणें उचित नाही] निज मतीचें (म्हणणें-भाषण-सांगणें) ऐका—तुमचीच विचारबुद्धि तुम्हास काय म्हणते तें लक्षपूर्वक ऐका [आणि] अभिमानमलनिरुद्ध कान कोरा हो !—अहो ! गर्वरूप मलानें युजलेले (भरून गेलेले) तुमचे कान कोरून साफ करा. अभिमानानें तुमच्या कानांत जो मळ भरलेला आहे तो काढून टाकून साफ करा आणि तुमची बुद्धि जे कांहीं तुम्हास सांगत असेल तें सावधानपणें ऐका. रणांतून शत्रूला पाठ दाखवून पळणें हें क्षत्रियाला चांगलें किंवा काय याचा विचार करा. म्हणजे तें अयोग्य आहे असें तुमचीच मति तुम्हाला सांगेल, मात्र अभिमान सोडून विचारबुद्धीचें म्हणणें ऐकिलें पाहिजे. या पद्यांत व्याजोक्ति आहे.

१. द्रव्य. अर्जुन दुर्योधनाला व्याजोक्तिपूर्वक म्हणतो:—स्वर्गति हीच कपिला (उत्तम धेनु) होय, ही तू घे. हें तुजसारख्या सुपात्रास योग्य दान होय, हें तुला बहुहित (कल्याणप्रद) आहे. असु (प्राण) वसुचि मानिले (भनासारखे राखिले) परि (परंतु) याला (या प्राणरूप भनाला) कालदस्युच (मृत्युरूप तस्कराचा) बहु त्रास (भय) आहे. आपल्या जीवाची कितीही काळजी घेतली तरी मरण केव्हां येईल याचा कांहीं नेम नाही म्हणून रणांत मृत्यूला भिऊन पळून नका. 'दे मम असुदान' असें दुर्योधनानें सुताला (आर्या ८ पहा) म्हटलें आहे. त्याबरोबर तुला 'स्वर्दान' 'स्वर्गतिकपिलादान' योग्य होय असें अर्जुनानें सूचितिलें आहे. तुला प्राणदान उचित नाही, स्वर्दानच उचित आहे—असे तात्पर्य. २. काळरूप चोराचा. ३. ही गीति सुभाषितांत गणण्यालायक आहे. ४. यशाच्या ठायीं जो रत (आसक्त) आहे त्याला. ५. हितावह. ६. मरणारा. ७. मृत. ८. सुयोध (उत्तम वीर). प्राणरहित होवो, परंतु तो क्षणभर देखील मानरहित (स्वाभिमानशून्य) न होवो. ९. स्व+अंतःपुरांत, आपल्या अंतःपुरांत. १०. ज्याची नष्ट कीर्ति तो. ११. हें अर्जुनानें दुर्योधनास उद्देशून केलेलें सोपारंभ व तीक्ष्ण भाषण (गीति १०-१८) मूळांतील (अ० ६५ ओ० १५-१८) भाषणाशीं अवश्य ताडून पहावें म्हणजे कोणतें व्यास सरस आहे हें तेव्हांच कळून येणार आहे. अशीं स्थळें पाहून पुरातंत्र्या सरस्वतीने व्यासवाणीला आपल्या व्हादानें आणि माधुरीने खाली पहायला लाविलें असें कोणीही सहृदय म्हणणार आहे. पुरातंत्र्या या स्थळीं आपलें विस्तारप्रियत्वही दर्शविलें आहे.

इत्यादि नर वदे जे झालें त्या 'कुंजवासि' अंकुश तें, ।
 खल्लदय साड्ढवचनें दुखवे, न सुतसलोहशंकुसतें. ॥ १९
 परते पॅर पार्थावरि पैदपीडितपुच्छभागतक्षकसा, ।
 न उंगारेळ गरुडसा त्यावरि तो दुष्टनाशदक्ष कसा ! ॥ २०
 तेव्हां नृप रक्षाया सावध होता नेदीज त्यामार्गे, ।
 कर्णेहि वामपार्श्वी रक्षियला, 'निधि जसा महेनागें. ॥ २१
 त्याच्या 'दैक्षिणपार्श्वी' अश्वत्थामा, पुढें कृप द्रोण ।
 'दुःशासनादि बहु खळ होते, आर्यांत 'योजितो कोण ! ॥ २२
 ते लागले समस्तहि शस्त्रांहीं एकदांचि वर्षाया, ।
 हांसत म्हणे धनंजय, 'या हो ! या, एकदांचि वर्षा या.' ॥ २३
 जें स्वरयाही न शिवों एकाही आंशुगा न दे, वर्षे, ।
 शक्र म्हणे, 'कर हरिहरविजयांचें आशु गान 'देवर्षे ! ॥ २४
 साधु म्हणति, 'हा होय द्रोणप्रियशिष्य, होय हरिदास, ।

१. हस्तीस. २. अंकुशासारखें टोंचणारें झालें. (अध्याय ६ श्लो० १-२.) ३. अखंत तापलेले जे लोखंडाचे विलेले त्यांच्या शोकस्थानें. ४. शत्रू. अर्जुनाच्या सोळुंठनोक्तीनें क्षुब्ध होऊन सुयोधन सापासारखा अर्जुनावर परतला. ५. पायानें दुखविलेला पुच्छभाग ज्याचा अशा सापासारखा. ६. चढून जाईल. ७. दुष्टांच्या नाशविषयीं समर्थ. (अर्जुन.) ८. दुयोधन. ९. भीष्म. (अ० १० श्लो० ४.) १०. डाव्या बाजूचे ठायी. ११. वनाचा ठेवा, पुरलेल्या वनाचा संचय. १२. मोठ्या सर्पानें. [धनवान् पुरुष पुढल्या जन्मीं साप होऊन आपण पुरूष ठेवलेल्या धनाचें संरक्षण करतात अशी समजून सर्वत्र प्रचलित आहे तिला अनुसरून हें वर्णन आहे.] १३. उजव्या बाजूला. १४. दुःशासन-विंशतिप्रभृति. (अ० ६६ श्लो० ५.) १५. सज्जनांत; (पक्षीं) आर्या नामक वृक्षामध्ये, येथें 'आर्या' हा शब्द छिष्ट आहे. पंताच्या काव्यांत 'आर्या' शब्दावर अेषयोजना केलेली बऱ्याच ठिकाणीं आढळते. १६. वर्णन करतो; (पक्षी)-घालतो, गणना करतो. १७. शरदृष्टि करायला लागले. १८. शत्रूंचा वर्षाव करा. १९. जें एकाही आशुगा (वाणा) स्वरयाही शिवों न दे [आणि आपण स्वतः अर्जुन वाण] वर्षे, [तें] शक्र म्हणे:-'देवर्षे ! (नारदा !) हरिहरविजयाचें आशु (सत्वर) गान कर'-असा अन्वय. २०. आशुग=वाण. ['आशुगोऽर्के शरे वायौ' इति हेमचंद्रः । 'आशुगौ वायु-विश्रितौ' हंसमरः.] २१. विष्णु आणि शंकर यांच्या यज्ञाचें (प्रतापाचें.) २२. शीघ्र. २३. नाशन. २४. हे नारदा ! [देव+ऋषि=देवांचा ऋषि. देव इव ऋषिः; देवानामपि ऋषिः पूज्यत्वात् नारद, अत्रि, अंगिरस् इत्यादि देवर्षि होत.] २५. साधुलोक इतरांना अर्जुनाच्या पूर्वपीठिकेची माहिती करून देऊन असा पराक्रम साकारून हाणें हें साहजिकच आहे असा अभिप्राय दर्शवितात. साधु म्हणति-हा (अर्जुन) द्रोणप्रियाशिष्य (द्रोणाचार्यासारख्या शस्त्रज्ञविद्याकुशलगुरुचा पदशिष्य झेव; हरदास (हर-शंकर, दास-भक्त=शंकरभक्त) होयः अजितसख (त्रैलोक्यानें अभिषेक जो कृष्ण त्याचा

होय अजितसख, म्हणतिल घन 'गुरुजी' या शैरप्रकरदास. ॥ २५

प्रथम पॅराखें वारी, हुँत मग 'संमोहनाख नैर योजी ।

चित्तांत म्हणे, 'गुरुजी ! मॅनि बाणासुरसहाय हर यो जी !' ॥ २६

संमोहनाख चौपप्रवर, प्रोद्दाम देवदेव दत्त दर, ।

मोहिति पॅरी, नर तसा होय, जसा वामदेव दत्तदर. ॥ २७

प्रियमित्र) होय. आ तीन विशेषणांपैकी प्रत्येक फार मार्मिक व खुबीने योजिलेले आहे. 'द्रोणप्रियश्चिप्य' यांचे अर्जुनाचे बालपणचें युद्धकौशल्य सुचविलें, 'हरदास' या पदानें पाशुपतास्त्राची प्राप्ति सुचविली व 'अजितसख' यांचे त्याचा अजिंक्यपणाही सहज सुचविला. हीं तीन विशेषणें क्रमाक्रमानें अर्थीत जाऊन महत्त्वाचीं आहेत. यांत 'परिकर' नामक अलंकार आहे, कारण हीं विशेषणें साभिप्राय आहेत. जेथे विशेषणें सहेतुक (हेतुगर्भ) असतात तेथें 'परिकर' अलंकार होतो. तसेंच यांत 'सार' नामक अलंकाराची छटा मारीत आहे, कारण यांत अर्जुनाच्या गुणांचे वर्णन पायरीपायरीनें उत्कृष्ट दाखवून केले आहे, जेथें एखाद्या गुणाचें वर्णन उत्तरोत्तर उत्कृष्ट दाखवून केलेले असते तेथें 'सार' अलंकार होतो.

१. विष्णुसख, नारायणसख. [सखि=समप्राणमित्र. 'अत्यागसहनो बंधुः सदैवानुमतः सुहृत् । एकक्रियं भवेन्मित्रं समप्राणः सखा मतः ॥' इति रघुवंशे पंचमसर्गे ५७ श्लोकस्य टीकायाम्.] २. उदकवृष्टि करणारे मेघ (घन) या शरसमूहवृष्टि करणाऱ्या अर्जुनाला गुरुजी म्हणतील. (आपला हा स्वामी आहे असें समजून त्याला हात जोडतील. उदकवर्षां मेघही शरवर्षां अर्जुनाचे गुरुत्व-प्रभुत्व-कबूल करतील.) अर्जुनाचें शरसंधानलाघव शीघ्र आणि तीव्र असल्यामुळे मेघवृष्टि ही त्यापुढें हात जोडतील, पर्जन्याच्या वेगापेक्षां अर्जुनशरांचा वेग जास्त होता-हें तात्पर्य. ३. बाणवृष्टि करणाऱ्यास. ४. शत्रूंचीं अस्त्रे. ५. त्वरित, लवकर. ६. संमोहन करणारे अस्त्र. मूच्छा उत्पन्न करणारे अस्त्र. हे अस्त्र ज्यावर टाकावे त्याला हें मोहित (मूच्छित) करतें, परंतु त्याचा प्राण घेत नाही. शत्रुप्राणवध केल्याशिवाय या आस्त्रापासून जयप्राप्ति होते. या आस्त्राचा प्रभाव असा आहे कीं शत्रुकुल गाढनिद्रानिमीलित आणि निःस्पंद होतें. इतर अस्त्रांचें प्राणहिंसा होते, यानें प्राणहिंसा न होणें जयप्राप्ति होते. (रघुवंश-सर्ग ५ श्लो० ५७ पहा.) ७. अर्जुन. ८. अध्याय ६६ श्लोक ११ पहा. ९. 'रणि' असा पाठभेद. १०. बाणासुराचा सहाय (मदतनीमि) हर (शंकर) ये (येथे). बाण=हा बलिदैत्याच्या शतपुत्रांतील ब्रह्मेष्ट. यास शंकरप्रसादानें सहस्र हात प्राप्ति झाले. ११. वेथे. (सहाय हो.) १२. श्रेष्ठ धनुष्य. (गांडीव.) १३. अतिगंभीर. १४. देवदत्त नामक दर (शंख). देवांचें (इंद्रांचें) दिलेला तो देवदत्त. देवदत्त हें इंद्राच्या शंखाचें नांव. अर्जुनानें इंद्राला एकदां दानवयुद्धांत साहाय्य केले होते, त्यावरून प्रसन्न होऊन इंद्रानें हा शंख अर्जुनास दिला होता. [श्ल १२ टीप ८ पहा.] १५. शत्रूला. १६. शंकर. [वाम जो देव तो वामदेव. वामपति दुष्टानां मदमिति वामः, वामभासो देवश्च वामदेवः.] १७. दत्तभय.

पार्थ म्हणे, 'भोगिनीचें स्मर उत्तर, उत्तर ! उत्तर, वीर !	
घे कर्णाचें, भ्रमले धनुच्या परिसोनि राउत रंवास. ॥	२८
डसला मोर्हाहि सुसुतगुरुस, मग न कां सुयोधना चावे ! १	
एक कंबंधचि सक्रिय हे हर्षाया सुयोध नाचावे. ॥	२९
जा, न हसावें, न तुवां म्यावें, घेतां हकनि वास कुर्या, ।	
घे मर्हुरुप्रसादहि, नैतें न छुटिति काय गा ! शिवा सकृपा ! ॥	३०
गुरुसुतसुयोधनाचीं नीळें भरितें सदा नव सुवासें ।	
ध्यावीं, त्यां काय उणें ? कितिकां देती न दान वसुवासें ? ॥	३१
भ्रमला नसे म्हेहात्मा, आहे याहुनिहि शीतनव सौजो, ।	
शिवसा पावत आला व्हाया व्यसन प्रशांत नवसा जो. ॥	३२
हरवी बोल्लाकरवी त्या पांचांचीही कीर्तिसंह वसैं, ।	
बुडत्येच सेंदहितांच्या बहु धोरांचीहि कीर्ति संहवासें. ॥	३३
भीष्माची पैरंमुखी विजयिहरिजना पहात पावे ^{३३} धी; ।	
मग मुरंडिताचि रथ तो, इष्टुनीं लेंतें म्हेहातपा वेधी. ॥	३४
पार्थहि लेंत्याच्या वेधी, सोडुनि शीघ्र क्षुरप्र, वीरहितें, ।	
तैसूताचेहि धरी विजयविशिखहत उर प्रेवाहातें. ॥	३५

१. अध्याय ६६ श्लोक १२-१४ पहा. २. उत्तरचें. ३. वचन. [श्लोक ६५ गीति ३२-३३ पहा.] ४. रथातून खालीं उतर. ५. वज्र. (कर्णाचें पीत सुंदर वज्र. अ० ६६ श्लो० १३.) ६. स्वार. ७. ध्वनीला. ८. मोहरूप अहि (सर्प). ९. पुत्रासह द्रोणाळा. १०. शिरोरहित शरीर. ११. चलनबलनव्यापारयुक्त. १२. उत्तम योद्धे. १३. कृपाचार्याला न म्यावे. १४. माझ्या गुरुचा प्रसादही (द्रोणाचार्याचे वज्र हाच प्रसाद) घे. १५. शरणागत. १६. शंकरा. हा चरणसुभाषितरूप आहे. १७. गुरुसुत (अश्वत्थामा) आणि दुर्योधन यांची. १८. भरलेली. १९. सुगंधाने. २०. द्रव्य आणि वस्त्रे. २१. उदारधी, महानुभाव. (भीष्म.) २२. भीष्म. २३. शोभतो आहे स्नापेक्षांही ज्यास्त शांतनव शोभो (सामो). शांतनवाला मोहवाधा झाली नाही, कारण समोहनाम्नाचा प्रतिघात तो जाणत आहे. यास्तव त्याजकडे न जातां, त्याच्या रथास सम्य घालून दुर्योधनाकडे जा-असे मूळात आहे. [अ० ६६ श्लो० १४.] २४. दुःख, संकट. २५. उत्तराकरवी. २६. कर्ण, द्रोण, दुर्योधन, कृप, आणि अश्वत्थामा या पांच जणांची. २७. ही 'सुहोक्ति' आहे. २८. साधुद्वेष्यांच्या, सज्जनशत्रूंच्या. २९. समागमार्गें. हें अर्थ सुभाषितरूप आहे. ३०. अखंत सुखाला. ३१. पशरवी कृष्णभक्त्या. ३२. बुद्धि. ३३. उत्तर अर्जुनाचा रथ युद्धमध्यांतून दूर नेण्यासाठी बळवीत असतां. [श्लो० १६-१७.] ३४. सा अर्जुनाला. ३५. मोठें तप ज्याचें तो. (भीष्म.) ३६. भीष्माच्या. ३७. बाणविशेष. ३८. अश्वत्थ. ३९. सा भीष्माच्या सूत्राचें (मारभ्याचें). ४०. अर्जुनबाणताडित. ४१. रक्तप्रवाहातें. असा अर्थ.

कुरुकटकांतुनि निवे रथ घनपटलामधुनि जेंवि रंवी, ।
 हरिजनतेज न वदवे, षडरींसहि अरि वधूनि जें विरंवी. ॥ ३६
 हरिजन हरिसे स्तुल, स्वरिपुंसहि पार्थ सुगति दे वधुनी, ।
 आहे याचीहि सदाचरणप्रमवा सुकीर्तिदेवधुनी. ॥ ३७
 हे तो एक प्रभु, नरनारायण, यांत भेद न गमो, जी ! ।
 त्यांच्या गुणापुढें न त्रिदंशांचा आपणासि नैगं मोजी. ॥ ३८
 भूप म्हणे, 'ज्या एके केले बहु हे असे परासु भट, ।
 तो सोडिला कसा हो ? सोडिति जीवा, न परि परी, सुभट'. ॥ ३९
 हांसोनि नदीज म्हणे, 'हा काळवरि त्वं दीय शक्तिमती ।
 कोठें गेल्या होत्या ? चापलतेसह भुजाहि शक्तिमती. ॥ ४०
 पार्थ बहु भला, तुमच्या तो आजि अपार्थ कापिता मना, ।

१. सहस्ररश्मि. (श्री० १८.) २. कृष्णभक्ताचे तेज वर्णन करवत नाही. ३. या सहा शत्रूंचा त्याग करावा अशी नीति आहे. 'कामः क्रोधस्तथा लोभो हर्षां मानो मदस्तथा । षड्वर्गमुत्सृजेदे-
 नमस्मिन्स्यके सुखी नृपः ॥' [कामंदक ४-३१.] 'कामः क्रोधो मदो मोहो लोभो मात्सर्यमेव च ।
 षड्वर्गमुत्सृजेदेनमस्मिन्स्यके सुखी नृपः ॥' असाही पाठ आहे. ४. विरघाळून टाकी, पातळ करी,
 घाबरवी. जें (हरिजनतेज) अरि वधूनि (बाह्य शत्रूंचा नाश करून) षडरींसहि विरवी (कामक्रोधादि
 अंतर्गत व अट्टय पडिपूंचाहि नाश करतें [ते] हरिजनतेज (ईश्वरभक्तांचे तेज) न वदवे (वर्णन
 करवत नाही). पराक्रमी पुरुषांना जर बाह्य व अट्टय शत्रूंचा नाश करितां आला तर त्यांना अं-
 तर्गत व अट्टय अशा मानसिक शत्रूंच्या पुढें हार खावी लागते. ईश्वरभक्त मात्र अंतर्बाह्य अशा
 दोन्ही शत्रूंचा मोड करितात, म्हणून खरे श्रेष्ठ तेच होत. अर्जुनाने जर एवढ्या बलाळ्या शत्रूंचा
 पराजय केला तर तो लेशमात्र गवोने फुगला नाही—हा कवीचा प्रस्तुताशय. हे अर्थ सुमाषित-
 रूप आहे. ५. कृष्णासारखे. 'हरिजन हरिसम सत्य' असा पाठभेद तीन जुनाट हस्तलिखित
 प्रतीत आढळतो. ६. उत्तम पद, मोक्ष. व्याप्रमाणे विष्णु आपल्या भक्तांस मोक्षपदवी देतो त्या-
 प्रमाणे हरिभक्त जो पार्थ तो आपल्या शत्रूंचा रणचत्वरि मारून उत्तम गति देतो, तेव्हां तोही
 हरिसमच झाला—असा भाव. ७. सदाचरणापासून प्रभव (जन्म) जिचा. ८. सुकीर्ति हीच
 देवधुनी (गंगा). देवांची धुनी (नदी) ती गंगा.—गंगेत स्नान करणारा जसा मुक्त होतो, तसा
 अर्जुनसुकीर्तिरूप गंगेत स्नान करणारा मुक्ति पावतो. गंगेविषयी स्मृतिवचन आहे तें:—'गंगायां
 स्नाति यो मर्त्यो यावज्जीवं दिने दिने । जीवन्मुक्तः स विज्ञेयो देहान्ते मुक्त एव सः ॥'. ९. या
 कृष्णार्जुनाभ्यां. १०. देवांचा. (त्रिदश=देव. ज्यांना सदां तृतीया अवस्था=यौवनावस्था असते ते
 त्रिदश.) ११. बुध. (कल्पबुध) १२. दुर्योधन. (अ० ६६ श्री० १८-२०.) १३. गतप्राण.
 १४. झाला. १५. अध्याय ६६ श्री० २०-२२ पहा. १६. तुझ्या. १७. सामर्थ्य आणि बुद्धि.
 १८. धनुष्यबळीसहित. १९. बाहु. २०. शक्तिसंपन्न अशा. २१. फुकट. २२. तुम्ही बंडुक
 पडलां होतों तेव्हा तुमच्या माना पार्थ कापिता. (प्राण घेता.)

या अभयदा न ष्हाया नैरजाति अपार्थका पिता माना. ॥ ४१
 बा ! न द्रैवे अधार्मिक, सर्वहि ये, परि न ये नटा कविता, ।
 अस्मद्वधार्थं धृतवसि याकरवीं काळही न टाकविता. ॥ ४२
 जे काय दुरभिमानी श्रमती जोडुनि अघ नर सदा ते ।
 भूपा असदुपदेशद मरूपयिका जेवि अघनरसदाते. ॥ ४३
 जाऊ गोधन, योध^३ न वेचावे, तूं पुरासि चाल कसा ? ।
 दे कर्णकूपद्रोणा रथ, मजही, अंतुरासि चालकसा. ॥ ४४
 भूपाचे उपदेशीं मग होतां गर्व शांत, न वच रणा ।
 वदला, विहित हित म्हणुनि नमिति मनं सर्व शांतनवचरणा. ॥ ४५
 परंतों लागे जेव्हां कुरुबल सोडुनि हूरूप दीनमनं ।

१. अभय देणाराला. [रक्षणादि कारणानीं जे पितृत्व पावतात त्यांचा निर्देश भारतांत आणि इतर ग्रंथांत आढळतो, तो असा:— 'शरीरकृत् प्राणदाता यस्य चान्जानि भुजते । क्रमेणैते त्रयोऽप्युक्ताः पितरो धर्मशास्त्रे ॥ १ ॥ कन्यादाता ज्ञानदाता भयप्रदः । जन्मदो मैत्रदो ज्येष्ठभ्राता च पितरः स्मृताः ॥ २ ॥.' रघुवंश-सर्ग १ श्लो० २४ यांतही असाच अभिप्राय दर्शविला आहे:— 'अज्ञाच्छादन देउनी जगविणें, भीतीसही वारणें, विद्या सागुनि सद्गुणा शिकविणें, कष्टांतुनी तारणें, । हे तो भूप करी, म्हणुनि म्हणती त्याला प्रजाचा पिता, तेव्हां केवळ जन्मदत्त उरले बापांकडे तत्त्वां ॥ २४ ॥' [लेलेकृत रघुवंश-सर्ग १ ला.] २. मनुष्यजाति. ३. निष्कला. या पद्यांत आठ अक्षरांचे अंख यमक आहे. ४. पिता=पति (रक्षति) इति पिता, जो रक्षण करतो तो पिता. 'रक्षणाच्च पिता नृणाम्' हे वचन अनुसंधेय आहे. नरजाति अपार्थका न ष्हाया या अभयदा पिता माना—असा अन्वय. यात दोन निषेधवाचक शब्द आहेत, त्यांचा 'संभाव्यनिषेधनिवर्तेने' ह्या वामनोक्तीने परस्पर लोप होतो असे समजावे. ५. द्रव पावे=दया करी. अर्जुन धार्मिक म्हणून द्रवला, आणि मोहमूढ अशा तुम्हां लोकांचा प्राण त्यानें घेतला नाही. तो अधार्मिक (कूर-निर्दय) असता तर तुमचा द्रव त्याला आला नसता. धार्मिक-१ आंगां येणें फार कठिण आहे, नटाला सर्व काहीं येतें पण त्याला कविता येणें मात्र कठिण आहे, ती वेपातराने अथवा हावभावानीं येणारी नव्हे, ती मूळचीच (आंगचीच) असली पाहिजे. अर्जुनाची धार्मिकता (द्रव पावणे ह्या धर्मा) ही आंगचीच होय असें येथे सूचविलें आहे. ६. आम्हांस मारण्याकरिता. ७. धारण केलेला खड्ग. यांत 'अतिशयोक्ति' आहे. ८. पाप. या आयेंच्या प्रथमाध्यात अर्थांतरन्यास आणि द्वितीयाध्यात उपमा आहे. ९. कर्षट उपदेश देणारे. १०. मारवाडान प्रवास करणाऱ्या जनाला. ११. पाण्यावाचून इतर रस देणारे. अन्न+रस+दाते=उदकाशिवाय+रस पदार्थ+देणारे. १२. वीर, योद्धे. १३. हस्तिनापुराला. १४. पीडिताला. १५. चरितगति असा, चालविणारा असा. १६. भीष्मपादाला. १७. रणांगणांतून हास्तिनापुराला. १८. ईर्ष्या, उमेद.

विजय करी पाडुनि शर भीष्मद्रोणादिगुरुपदीं नमनें. ॥ ४६
 मग कुरूपतिचा भेदुनि सुगुट, विखरिला धुळींत मॅणिगणकीं, ।
 मीमीं भक्ति, बहु दया त्याही तैज्जन्मपत्रकरगणकीं. ॥ ४७
 कैरि कृष्णमख कुपतिची कुदशा केवळ, तथापि कुं रुसेना, ।
 परंते गरुडलक्ता जैसी नागी तसीच कुरुसेना. ॥ ४८
 परं ते प्रथम परतले, मग नैगभित्तनुज वीर तो परंते, ।
 नैरंतेज किति तथा ? ज्या स्मरतां अमुरवर युवतिसीं न रते. ॥ ४९
 प्रभु सुंदरदत्तदरातें वाजवि, परिसोनि तेंद्रवा हगती ।
 सुतती भयें, विसरती त्या कुरुकटकांत भद्र वाह गंती. ॥ ५०

१. ७ जूनानें शातनव आणि वृद्ध द्रोणाचार्य यांना मस्तकाने प्रणिपात केला आणि द्रोणि, कृप आणि इतर बालिहक, सोमदन इत्यादि मान्य कौरव यांना चित्रविचित्र शरानांनीं अभिवंदन केले. [अध्याय ६६ श्लोक २६.] २. दुर्योधनाचा. ३. मुकुट (श्लोक. २७.) आवेध्य, बंधनीय, क्षेप्य आणि आरोप्यक अशीं चतुर्विध देहाभरणें (देहाचे अलंकार) अमतात अगें मानण्याची चाल आहे. 'चूडामणिः समुकुटः शिरसो भूषणं स्मृतम्'. [भारतीय नाट्यशास्त्र-अध्याय २१ श्लो० १११-११५ काव्यमाला पृ० २२७.] ४. मण्यांच्या समूहांनीं. ५. भीमावर भक्ति होनी, भीमानें केलेली दुर्योधनवधाची प्रतिज्ञा खरी व्हावी या हेतूनें आणि दुर्योधनाची जन्मपत्रिका करणाऱ्या गणकाचे घटित खरें व्हावे या हेतूनें अर्जुनानें दुर्योधनाचा वध केला नाही ६. दुर्योधनाची जन्मपत्रिका करणाऱ्या व्योतिश्यावर. ७. या अर्थात 'क' का-
 राची आवृत्ति झाल्यामुळे 'वृत्त्यनुपास' झाल्या आहे. ८. भूपतीची (दुर्योधनाची). ९. पृथ्वी. १०. गजपुरास परते. ११. शत्रु. (कौरव). १२. इंद्रपुत्र, अर्जुन. [नगभिद्=इंद्र. इंद्रानें आपल्या वज्रानें पर्वतांच्या पक्षांचा छेद केला-अशी पौराणिकी कथा आहे. तिजवरून इंद्राला नगभिद्, गोत्रभिद् इत्यादि नाविं पडलीं आहेत. एकटा मैनाक पर्वत मात्र या पक्षछेदमकटापायून मुक्त झाला. 'स्वेषु स्थानेषु संस्थाप्य पर्वतानां पुरंदरः। चिच्छेद भगवान् पक्षान् वज्रेण शतपर्वणा ॥' (हरिवंश). पूर्वी हिरण्याक्षाच्या मायेनें सपक्ष झालेले पर्वत यथेच्छ संचार करीत आणि तेणेकरून मुनिजनांम त्रास देत, म्हणून इंद्रानें पर्वतपक्षशातन करून त्यास यथास्थान स्थिर केले आणि मुनिजनांला होणारा त्रास बंद केला. १३. अध्याय ६६ श्लो० २९ पहा. १४. या आर्येतील दोन्ही अर्धांमध्ये आरंभी आणि अंती कवीनें यमक योजिलें आहे. सामान्य नराचे तेज त्या अर्जुनापुढे काय चालावयाचें आहे? ज्या अर्जुनाचें स्मरण होतां दैत्यश्रेष्ठ (अमुरवर) आपल्या युवतिशीं रमणे सोडून देतात अशा अर्जुनापुढें साधारण पुरुषाचें (दुर्योधनासारख्या पळपट्या पुरुषाचे) तेज काय पळणार आहे? अर्जुनाचें स्मरण होतांच जर दैत्यश्रेष्ठ गलितवीये होतात, तर त्या प्रतापशील वीरापुढें सामान्य मनुष्याचें काय चालणार? अर्जुनानें कालखंडादिक दैत्यवरांचा वध केला असल्यामुळे त्याचें स्मरण होतांच धाकानें दैत्यांनीं गलितोत्साह आणि भ्रष्टवीर्य होणे साहजिक आहे. १५. अर्जुन. १६. देवदत्तनामक वरातें. (शंखातें). १७. त्या शंखाच्या शब्दातें. १८. कल्याणप्रद वाह (बोडे). १९. भद्र (कल्याणप्रद) वाह (बोडे) गति (स्मरित निघून जाणे) विसरती.

तो अभयदेश जातां मैत्स्यपुरा, करुनि अभय देशपथें ।	
जे भैरमीतशरणागत कुरुभट त्यांसि अभय दे शपथें. ॥	११
हरुनि यशोधन गोधन, योधें अगणित क्षयासि नेऊन, ।	
त्या नृपपुत्रासि म्हणे, 'चाळ पुरा, हें मनींच ठेवून. ॥	१२
यद्यपि सत्य वदावें निजगुरुपासीं, तथापि त्यासम जो ।	
तुज बहुमत धर्म प्रभु, तदनुमते ही कथा पितैा समजो. ॥	१३
म्हण कुरुमर्दन गोधनमोचन इत्यादि कर्म हें मीजें, ।	
अनृतहि हित, साधूच्या रक्षी प्रेमा, तसेंचि हेमां जें.' ॥	१४
'सौजेल कसा तुमच्या आंगींचा मज सुलास पेरौवा ? ।	
ठेज्जाफलार्थ कैसा गुरुकर्णीं अनृत शब्द पेरौवा ? ॥	१५
आहे प्रेसादकामुक, आज्ञा मोडील हा कसा दास ? ।	
म्हणतां तसें म्हणेलचि, जेंड कंदर देचि हाक सौदास.' ॥	१६
जयकथन करिति जाउनि नृपपुत्रप्रहित दूत नगरातें, ।	
बाळासहि न गिळों दे वदनीचा मधुर नूतन गैरा तें' ॥	१७
तीं स्वायुधें शैबीवरि ठेववितां रौघवा वृषाकपिला ।	

१. अभयदात्यां श्रेष्ठ. (अर्जुन.) २. विराट नगराला जातांना. ३. पराभव पावलेले (भग्न) झालेले (भीत) शरण आलेले अशा कौरवयोधांस. [कौरवांकडील येछे पराभव पावून पलायन करून परत जात असतां अर्जुनास भेटले, तेव्हा त्यानें त्यांस अभयवचन देऊन आश्वसन दिलें असे वर्णन आहे. अध्याय ६७ श्लोक ५-६.] ४. असंख्य वीरांचा नाश करून. ५. उत्तराला. ६. अध्याय ६७ श्लोक ८-१० पहा. ७. स्वपित्यापाज्ञा. ८. त्या पित्यासारखा, गुरूसारखा. ९. विराटराजा. १०. गोममूहविमोचन. ११. माझे. १२. खोटें (बोलणें) ही हितप्रद असतें, जें (अनृत) साधूच्या प्रेमा रक्षी (सज्जनाचें प्रेम संपादिते) [आणि] तसेंचि [साधूचा] हेमा (रक्षी) ते अनृत हित (होय)—असा अन्वय. हें अर्थ सुभाषितरूप आहे. १३. द्रव्या. (अनृतापासूनही द्रव्यसंरक्षण हितकारक—असा भाव.) १४. हे उत्तराचें अर्जुनाला उत्तर आहे. १५. पोषाक. १६. ल-जाकूप फल प्राप्त होईल यासाठी. १७. सोडावा, घालावा, सागावा. १८. कृपा इच्छिणारा (हा उत्तर). १९. तुम्ही म्हणतां तसें हा दास म्हणेलचि. (हा दास उत्तर विराटाला तुम्ही म्हणतां तसेंच सांगेल.) २०. पाषाणीदरी (गुहा). जड (अचेतन) अशी दरी (गुहा) सुडां हांक मारली असतां हांक देतें (तसा प्रतिध्वनि करते—मी तर सचेतन प्राणी नर आहे, तेव्हा मला तुमच्या म्हणण्याप्रमाणें म्हटलेंच पाहिजे—असा भावार्थ.) २१. प्रतिध्वनि. २२. राजपुत्रांनै पाठविलेले. २३. फणसाचा गरा. हा दासला पंतांच्या पदरचाच आहे. २४. कथन. २५. शरविश्वतांग अर्जुन स्मशानांत शमीवृक्षवर आपली आयुधें ठेवण्यासाठीं आला, तेव्हा बन्दिप्रतिम महाकपि मारुति सकल भूतांसह आकाशांत उडण करून गेला. [अ० ६७ श्लोक ११-१३.] २६. रामचंद्राला. २७. विष्णूला. 'कपिवेराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते । तस्मात् कृपाकपिः प्रोक्तो वस्वर्णोऽभीष्टदो मनुः॥' [विष्णुनामसहस्रनाम-विश्वचिंतित मू. ४०८.]

स्मरुनि कपि ठडे, विजयश्री ज्यासि भजे, जसी वृषा कैपिला. ॥ ९८
 गेला गगनपर्ये ध्वज जो निजतेजे म्हणे 'उभा' रविला, ।
 पौहिला सिंहांक ध्वज पार्ये त्या स्पंदनीं उभारविला. ॥ ९९
 झांकी वेंपुला क्षीतजे, बसतां बर्मी अंरीषु, न्हाल्याला, ।
 झाला सारथि पहिला, योषावेणासि तो पुन्हा ल्याला. ॥ १००
 वरांदि रथी केला, संप्रेम बहु श्रिती, न बहु लेंकीं, ।
 'ब्रीडा महत्त्व त्यांतें विजय जेथेश्रीविवाहबहुलें कीं. ॥ १०१
 विजयी विराट ईकडे ये, पूजिति पौरं विप्रजन यातें, ।
 येतांचि समेत पुसे प्रेमें त्या उत्तरा स्वतनयातें. ॥ १०२
 जेन कथिति, 'धेनु कुरुनी वळिल्या, येऊनि उत्तराशेला, ।
 त्यांकीतिनें पसरिला स्वंपरित्राणार्थ उत्तरा शेला. ॥ १०३
 गेला कुरु जिंकाया, आहे सारथि बृहन्नडा, गमला ।

१. बैलाला. २. धेनु. ३. उभा रहा, माझ्यापुढे जाऊ नको. जो मारुतियुक्त ध्वज आपल्या तेजानें रवितेजशीं स्पर्धा करू लागला. हनुमान् जन्मनाच सूर्यविवाला खाण्यासाठीं अतिवेगानें धांवला होता ही कथा सुप्रसिद्ध आहे. तिजवरून मारुतीच्या तेजाची महती लक्षात येण्यासारखी आहे. ४. सिंहचिन्हाचा. [सिंहध्वज=विराटीय पूर्व ध्वज. अ० ६७ श्लो० १३ टीका पहा.] ५. झारीराला. ६. रकाने न्हालेल्या (वपुला). ७. शत्रुबाण. ८. नाहालेल्या. ९. स्त्रीवेवास. वेणी घालून पुनः सारथी झाला. १०. विराटपुत्र. ११. साधुप्रेम. १२. आश्रितजनावर. हा चरण सुभाधितरूप आहे. १३. लढ्या. १४. अर्जुनातें. १५. जयश्रीच्या (यशोलक्ष्मीच्या) विवाहाचे बहुले असा जो विजय (अर्जुन) त्यातें स्त्रीवेष घेऊन लढ्या धरणें हें महत्त्व (महत्त्वप्रद) असे झाले. जयश्रीचे विवाहबहुलें जो विजय (अर्जुन) त्यातें ब्रीडा महत्त्व होय. शमीवृक्षावर आयुधे ठेवून, आपली वेणी घालून, उत्तराला रथांत बसवून, आपण पूर्ववत् सारथि होऊन, अर्जुनाने बृहन्नडारूप धारण करून विराटनगराकडे रथ चालविला, यांत स्त्रीरूप घेतलें यामुळे येणारी लढ्या ही त्यास महत्त्वप्रद झाली. याचा अन्य रीतीने ही अर्थ करतात तो असाः— विजयजयश्रीविवाहबहुलें (अर्जुन आणि यशोलक्ष्मी यांच्या विवाहाचें जें बहुले—रंगस्थान—रणांगण) [हे] त्यातें (त्या उत्तरातें) ब्रीडामहत्त्व (मोठी लढ्या) [देणारे झालें]. १६. विराटराजा संक्रामात त्रिगर्तास जिंकून, गोधन आणि द्रव्य हीं साजपासून घेऊन चार पाडवासह स्वनगरांत आला. येथें दक्षिणगोमह-जवळपासचा संभव आला आहे. [अध्याय ६८ श्लोक १-६.] १७. पुरवासी. १८. अंतःपुरांतील अज्ञात कन्या म्हणतात असें मूळत आहे. (श्लो० ६.) १९. उत्तर+आशेला=उत्तर दिशेला. [आज्ञा= 'आज्ञा ककुभि टुण्यायाम्' इति हैमः.] २०. तुझ्या कीर्तीनें उत्तररूप घेला पसरला (पद पसरला). येथें तुझ्या कीर्तीनें (कोण्या सुंदर स्त्रीनेंच जणू काय) उत्तररूप घेला पसरून माझे संरक्षण करा अशी विनवणी केली. २१. आपल्या संरक्षणासाठीं. २२. अध्याय ६८ श्लोक ६-७ पहा.

सत्य कुमारसि, बदला 'लागो अपकीर्तिचा न बाग मला.' ॥	१४
भूप म्हणे, 'कुरु होतिल बारे, करितील आणि मंत्र मुला, ।	
दुःख सुदेष्योला जें, शिरतां सिंहात कैलम अभिसुखा. ॥	१५
अक्षत असाल ते जा, मेळविलें काल आर्य । हो । यज्ञ तें ।	
लघु, गुरु हें व्या, धीरां वीरांच्या सिद्ध कार्य होय शतें.' ॥	१६
हांसुनि धर्म म्हणे, 'हो ! विजयिसुतातें पहाल नयनाहीं, ।	
आहे बृहज्जडा जरि सारथि, तरि गोधनासि भय नाही. ॥	१७
सारथि बृहज्जडा जरि, उत्तर मासें मरील तरि भूतें, ।	
'परिभूतें होतीलचि तेमंत्रेंकरुनि आजि 'अरिभूतें. ॥	१८
घालिल बृहज्जडा, जसि 'देवी घाली नैरामर क्षमी, ।	
वादी म्हणे, 'न उरविन बाधा, घालीन रैरामरक्षे मीं.' ॥	१९
ऐसें धर्म वदे तो, करिती येउनि समेत दैते नैती, ।	
कविती विजयकथा जी देणारी हर्ष नित्य नूतन ती. ॥	७०
'देवा ! कुमार आला, सोडविल्या धेडु, पळविलीं कटकें, ।	
नै वय प्रमाण तेजेंस्विजनीं म्हणती कवी न ते लटकें.' ॥	७१

१. कार्तिकस्वामी. [कुमार = स्कंद.] २. वायु. ३. मेघ. ४. उत्तराला. ५. छात्रा. ६. हस्तिग्रीस. ७. त्रिगर्तानीं व्या वीरांला विद्ध (क्षत) केलें नसेल असे जे वीर असतील त्यांनी उत्तराच्या साहाय्यासाठी निघून जावें. (श्लोक १०-११.) ८. अहो पूज्य वीर हो ! जें काल (त्रिगर्ताचा पराभव करून) यज्ञ मिळविलें तें लघु (लहान) होय. [आर्य = 'कर्तव्यमाचरन् काममक-र्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स वै आर्य इति स्मृतः.'] ९. अध्याय ६८ श्लोक १५-१६ पहा. १०. पृथ्वीतें. ११. पराभव पावलेलीं. १२. अर्जुनाच्या मसलतीनें त्या अर्जुनाच्या मंत्रानें. [मंत्र = मसलत; चेटक, तोडगा, मंत्राक्षता, भूतनिःसारण करणारा तोडगा. 'मंत्रो वेदविशेषे स्यात् देवदे-नां च साधने । शुभशारे च पुमान्' इति मेदिनी.] १३. शत्रुपिशाच. १४. काली. (महिषासुरमथिनी चंडी.) १५. मनुष्य आणि देव. १६. सुखात. १७. सुख. १८. रामरक्षानामक मंत्राला. १९. उत्तरानें पाठविलेले दूत. २०. नमन. २१. युवराज. ['युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः' इत्यमरः.] २२. हें अर्थ सुभाषितरूप आहे. २३. तेजस्विजनांत वय प्रमाण धरीत नाहीत, तेजस्विजनाचे बाल्यादि बय्यकडे दृष्टि कोणी देत नाहीत, तर गुणांवर नजर असते. असाच अभिप्राय रघुवंश सर्ग ११ श्लोक १ यांत आहे:—'तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते.' तसेंच कुमारसंभवांत (सर्ग ६ श्लोक १२) असाच अभिप्राय अन्यप्रकारें दर्शविला आहे. 'जीपुमानित्यनार्येषा वृत्तं हि महितं सताम्'. उत्तररामचरित्रांत (अंक ४) समार्थ श्लोकांश आहे तो सुप्रसिद्ध आहे. 'गुणाः पूजास्थानं गुणेषु न च लिखं न च वयः; गुणाः प्रियत्वेऽधिकृता न संस्तवः' इति किराताजुनीये, 'पद हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते' इति रघु-वंशे (सर्ग ३ श्लोक ६२). रघुवंशातील श्लोकांचें पद्यात्मक भाषांतर असे:—'तेजस्विता बहुल कया वसते नरांत, साक्षांचि वीर म्हणुनी गणिती जनांत; तो केकळ जरि असे तारि कोक असा केमा-निती, नाचि मनीं गणिती क्यास.' [लेखक रघुवंश.]

धर्म म्हणे, 'आयकिलें दूतांचें वचन चांगलें कानें, ।

राया ! सुखरोमांचित केलें कीं आजि आंग लेंकाणें ? ॥ ७२

सारिथि ब्रुहन्मडा ज्या, तेंद्विजयें कैरुत बायका नवला, ।

चिंतामणिगल बालक जो, दुर्लभ ल्यासि कांय कानवला ? ॥ ७३

दूतांतें सुखबुनि, नृप सचिवांसि म्हणे, 'गुंढ्या उभारा हो ! ।

पुर शोभवा, पुढें जा, राजपथीं विप्रजन उभा राहो. ॥ ७४

गाजत वाजत साजत आज तया जतन करुनि आणा हो ! ।

मजमार्गे मत्स्यांचा हा रिपुंशशिराहुवाहु राणा 'हो.' ॥ ७५

यापरि वदोनि हवें, सामोरे सर्वे लोकां पाठवुनी, ।

आजि करावी अक्षक्रीडा ऐसें मनात आठवुनी, ॥ ७६

'सर्वस्व समर्पि या धर्मासि, ब्राह्मणासि वर्णिकसें, ।

नृप कृष्णासि म्हणे, 'गे ! सैरंघ्रि ! मदक्षपात्र आण कसें.' ॥ ७७

धर्मासि म्हणे, 'हूं, या, मांडा उकळुनि रम्य तळपट, 'हो.' ।

कृष्णाहि म्हणे, 'मेल्ल्या अक्षकरांचें समूळ तेंळपट हो.' ॥ ७८

१. सप्रवृष्टतनुरुह, पुलकित. २. त्या उत्तराच्या विजयान. ३. अर्थाय ६८ श्लोक २० पहा. ४. चिंतामणि (इच्छिलेले वस्तु देणारे रत्न) ज्याच्या गळ्यात आहे असा बालक. ५. त्या बालकास. ६. हे अर्थ सुभाषितरूप आहे. ७. पक्कान्नविशेष. हे मुरस गीतार्थ पंताच्या प्रतिभेचें दर्शक आहे. ८. वस्त्राभरणे देऊन दूताची संभावन करून. (अध्याय ६८ श्लोक २२.) ९. पताकांनी राजमार्ग सुशोभित करा, पुष्पोपहारानी देवताचे अर्चन करा, स्वलंकृत गणिका, मोठमोठे वीर कुमार यांनी वाजंत्री घेऊन उत्तराला सामोरे जावे, मत्स्यगजारूढ होऊन मनुष्यांनीं सर्व चवत्थाच्या जागीं जयघोष करावा, नाट्यरसवेवाभरणा कुमारी बरोबर घेऊन उत्तरेने उत्तरास सामोरे जावे (श्लोक २३-२६) असे वर्णन मूळात आहे. १०. मध्यदेशाचा. ११. शत्रुरूप चंद्राला राहूसारखा (ग्रामणारा) आहे बाहु ज्याचा असा. हे 'राणा' याचे विशेषण. १२. राजा. १३. होवो. १४. मंगलारत्निकादि आणि द्रविदवर्गादिक हातात घेऊन अनेक प्रमदा, मंगलवाद्ये जयवाद्ये घेऊन इतर लोक, मागध सूत इत्यादिकास सामोरे पाठवून (श्लोक २७-२८). १५. सकल धन. १६. वाणासारखे १७. विराट म्हणतो. (श्लोक ३०.) १८. माझा सोकव्यांचा पट. १९. अहो. २०. पंताच्या सभापर्वीत असाच उद्गार एक ठिकाणीं आहे. [सभापर्व-अध्याय ५ गीति ८७.] हें भाषण स्त्रीस्वभावास कसे अनुरूप आहे तें पहा. २१. सोकव्या (फांसे) करणारांचें. २२. कृष्णेचे हे अल्प पण आवेशयुक्त भाषण वाचून या व्यसनाच्या घोरतेचें विशदतर वर्णन करणें अशक्य असें वाटते. या लहानशा वाक्यांत जो अर्थसंग्रह व्यक्त केला आहे तो दोन चार पाने लिहिलीं तरी त्यात व्यक्त करतां येणार नाही. यावरून पंतांची वर्णनशैली किती मार्मिक आहे हे स्पष्ट होतें. हे घोर अक्षक्रीडाव्यसन पांडवांच्या

- ‘द्यूत करूं या’ म्हणतां, धर्म म्हणे, ‘आवळुनि धी राहें.’ ।
 व्यसनावर्ती फाडिल, न निर्घो दे सांवळुनि धीरा हें. ॥ ७९
 हें कामकोपलोभप्रमुखमहानर्थकोटिचें वतन, ।
 ‘कैत’ न म्हणे कवण कितव ? धर्महि दुःखांत पावला पतन. ॥ ८०
 धर्मा नळाहि देवेंन दे वनवास प्रसिद्ध, उत्साहें ।
 ‘हूं’ न म्हणवे विराटा ! निर्मल प्राणहानि कुंसा हें. ॥ ८१
 अक्षांसह टाकूनि श्री ^{१३} न्ही धी कीर्तिही कितव देतो, ।
 आप्रह तरी, प्रवर्तो द्यूत, नृपा ! जो सखा हितें वदे तो. ॥ ८२
 द्यूत प्रवर्ततां, तो भूप म्हणे, ‘ऐकिलेंसि कंका ! तें ।
 कुरु जिकिले कुंमारे, वय तरि अद्यापि उचित ^{१४} ‘अंकातें.’ ॥ ८३
 धर्म म्हणे, ‘हे कौरव किति ? सूत बृहन्नडा कुमारा ज्या, ।
 समरीं अंमरींच्याही ^{१५} ‘तो भय देईल कुंकुमा, राजा !’ ॥ ८४
 मत्स्य म्हणे, ‘रे ! कंका ! शंका सोडूनि बोलसी भलतें, ।
^{१६} ‘क्षीवासि मत्सुताधिक म्हणसी हें वचन मन्मनीं सलतें. ॥ ८५

काळीच होतें असे नाही, तर पृथ्वीवरील असत जुनाट मानलेला जो ऋग्वेद त्यांतही या भयंकर व्यसनाच्या दुष्ट परिणामांचे उत्तम वर्णन आढळतें. ऋग्वेदसंहितेच्या १० व्या मंडळाचे ३४ वे सूक्तांत या द्यूताचे जे वर्णन केले आहे त्यावरून या व्यसनाचा अंमल आमच्या पूर्वजांवर चांगला बसला होता असें म्हणणे भाग पडतें. एकदां मनुष्य या फेदांत पडला म्हणजे त्याची आणि त्याच्या कुटुंबाची कशी दुर्दैशा होते याचे चित्र पूर्वोक्त सूत्रांत फार चांगले काढिलें आहे. या सूक्ताचें भाषांतर विविधज्ञानविस्तार पुस्तक १३ पृ० १६७-१७० यांत पहावे.

१. अध्याय ६८ श्लोक ३३-३५ पहा. २. मति, मन. ३. दुःखरूप चक्रांत, संकटाच्या फेऱ्यांत. ४. शाहण्या मनुष्याला. ५. हे अक्षक्रीडाव्यसन. ६. हायहाय. ७. जुगारी. ८. पांडवेय युधिष्ठिर (श्लोक ३४). ९. नळाचे उदाहरण मूळांत नाही, हें पंतांनीं आपण होऊन येथें घातलें आहे. १०. फाशांचा खेळ, द्यूत. ११. होकार, रुकार. हे विराटा ! माझ्यानें हूं म्हणवत नाहीं, द्यूत खेळण्यास माझ्याने रुकार देवत नाहीं. १२. निंदा. १३. लज्जा. १४. चालूं दे. १५. जो हित वदे तो सखा, हे नृपा ! होय. [‘स किसखा साधु न शास्ति योऽविपम्’ हा समानार्थक श्लोकांश आहे. किरातार्जुनीय-सर्ग १ श्लो० ५.] १६. उत्तरार्थ. (श्लो० ३६.) १७. मांडीस. १८. कौरवांची काय कथा आहे, ते कौरव द्यूतासारखे तुच्छ होत-असा भाव. १९. ज्या कुमारा बृहन्नडा सूत (सारथि) त्याला हे कौरव म्हणजे कोणत्या शाळाचा पाला ? २०. देवांगनांच्याही. २१. तो कुमार, या उत्तरार्थास मूळांत आधार नाही, येथें पंतांनीं आपलें कल्पनावलंखन मूळावरही कडी केली आहे असें कोण म्हणणार नाही ? २२. वं-
 दाल (बृहन्नडारूप अर्जुनाला.)

कंका ! रंका ! संयोजातहि हरि मंगितो कैरिषटातें, ।	
ब्रह्मांडाधिकहि घटज सेडुनियां सागरा करि घटावें. ॥	८६
विप्राधमा ! जरि मनीं बांचावें हें असेल, हो भूक, ।	
न पुन्हा असें वद, सखा म्हणवुनि म्हणतो 'न जीविता मूक.' ॥	८७
धर्म म्हणे, 'जिकाया शक्त न भीष्मादिकां नगाराती, ।	
कुरुगुरुपुढें विरे पेरशक्ति, नृपा ! होय कां न गांरा ती ? ॥	८८
त्यावरि बृहन्नडाचि प्रौढा, जसि दानवावरि भैवानी, ।	
गावें या दोघीचें यश भूपा ! आदरें 'हरिभवानी. ॥	८९
कुरुगुरुसवें झगडतां त्या सुगुरुचेहि ओंठ करपावे, ।	
विंध्यैस्कंधगशिश्नुचा कां विधुच्या मंडळा न कर पावे ? ॥	९०
ऐसें सत्य 'वैदे जो, तों घाली माल अक्षमा रीया, ।	
शिकवी युधिष्ठिराच्या भाळीं पाणिस्थ अक्ष माराया. ॥	९१
अक्षप्रहार होता, बाहों लागे अशुद्ध नाकानें, ।	
तें स्वैजळींत धरिलें, त्या शैतिक्षातिविजितनाकानें. ॥	९२
धर्माभिप्रायज्ञा कुंष्णा तैटांत तें धरी रगत, ।	
पतिहृद्रत साध्वीनें, नाडीनें जाणिजे शरीरगत. ॥	९३
तों तो उत्तर आला, द्वैरस्थानीं नृपासि जाणविला, ।	
तेणें अत्युत्कंठित होउनि भेटावयासि आणविला. ॥	९४

१. उपजाताचही, नुकताच जन्मलेला. २. सिंह. ३. गजसमुहाला. [घटा=हस्तिसंघ, 'करिणां घटना घटा' इत्यमरः, 'घटा घटनगोष्ठीभघटनामु च योषिति' इति मेदिनी.] ४. अगस्ती. ५. ब्रह्मबंधो ! ब्रह्मणाधमा ! (श्लो० २८.) ६. उगला, मुका. (श्लोक ४०.) ७. द्रोण, द्रोणि, कर्ण, कृप, भीष्म इत्यादि. (श्लो० ४१.) ८. पर्वतशत्रु. (इंद्र.) मागे ४९ व्या आयेंत 'नगभित्' शब्दावर टीप आहे ती पहा. ९. शत्रुशक्ति. १०. थंड. ११. महिषासुरावर. १२. वैवी काली. १३. हरिहरानी, विष्णुशंकरानी. १४. बृहस्पतीचें. १५. विंध्याचल पर्वताच्या खांद्यावर गेलेल्या मुलाचा. १६. धर्म वदे. १७. असहनशीलता. १८. विराटाला. विराट असहनशील (क्रो-धवश) झाला. १९. हातांतील. (श्लो० ४६.) २०. फासा. २१. रक्त, शोणित. (श्लो० ४७.) २२. आपल्या हस्तसंपुटांत. ते रक्त पृथ्वीवर पडले असता पृथ्वीचे अस्म करील म्हणून धर्मानें हातांत धरिलें. (वामन-विराटपर्व-अध्याय ८ श्लोक २४.) २३. शांति आणि क्षांति (क्षमा) यांहीं. करून बिकला आहे (नाक) स्वर्ग व्याने अशा धर्माने. २४. धर्माचा अभिप्राय जाणणारी. २५. द्रो-पदी. २६. सौकर्णपात्रांत. (श्लोक ४९.) २७. शरीराचा काय झालें काय नाही, शरीराचा बें काहीं झालें असेल तें, हें अर्ध सुभाषितरूप आहे. २८. द्वारपालांनीं. २९. विराटानें.

तेव्हा कंक हकूच क्षत्यासि म्हणे, 'बृहन्नडा राहो, १'	
पाहो न हें, समेत न तैत्क्षोमें रक्त वृपतिचें बाहो. ॥	९९
रण नसतां, मदेहीं जो क्षेत कीं क्षेतजलेश काढील, ।	
तो तत्काळ वधावा, जरि त्याला अमृत शक्र वाढील. ॥	९६
ही सत्य तैत्प्रतिज्ञा, या राजाचें म्हणोनि हो हित रे ! ।	
मारील विराटातें हें माझे देखताचि 'लोहित रे !' ॥	९७
क्षत्यानें गुंतवितां, जरि संक्षत तरि निरांकुलक्षणसा ।	
राहे बाहेर प्रभु, परम सुलक्षणहि तो कुलक्षणसा. ॥	९८
उत्तर पित्यासि बंदुनि, पाहे 'कंकासि तो सभोकोणीं, ।	
तातासि पुसे, 'ऐसा केला अन्याय हा महा 'कोणी ?' ॥	९९

१. द्वारपालकास. २. अध्याय ६८ श्लोक ५४-५६ पहा. ३. बाहेर राहो, एकीकडे असो, समेत न येवो. असे म्हणण्याचें कारण कंकाच्या भाषणांत आहे, त्याचें वर्णन इतर ठिकाणीं आढळतें तें असें—'यो मे करोति वपुषि क्षतं क्षितौ तं प्रेषयेत्स सकुटुबकं दिवि । बंदोऽयमत्र न विमुच्य-तामतो दैवारिकेऽवददिदं युधिष्ठिरः' ॥ १५१ ॥ [श्रीमदमरचंद्रसुरिकृत बालभारत-विराटपर्व, सर्ग ३ पहा.] ४. त्या बृहन्नडेच्या क्षोभानें. ५. जवम, व्रण. ६. रक्तलेश, रक्तबिंदु. ७. अर्जुनप्रतिज्ञा. (श्लोक ५४-५७.) ८. रक्त. 'रुधिरंऽसृग्ग्लोहितास्तरक्तक्षतजशोणितम्' इत्यमरः. ९. क्षत्ता=द्वारस्थ, द्वारपालक. ['क्षत्ता स्यात्सारथी द्वारस्थे क्षत्रियायां च शूद्रजे' इत्यमरः; 'क्षत्ता शूद्राक्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथी । मुनिभ्यातनये क्षत्ता नियुक्ते च प्रजासृजि ॥' इति विश्वः.] १०. जखमा लागलेला असतांही व्रणित. ११. न व्याकुल अथवा न आकुंचित आहे क्षण म्हणजे उत्साह-आनंद बघाचा असा. १२. अर्जुन. [अर्जुन समेत उत्तरावरोवर आला नाही.] १३. शुभलक्षणसंपन्न. [पुरुषाच्या शुभ आणि अशुभ लक्षणांचें वर्णन स्वराहमिहिरकृत बृहत्संहितेत आहे. अध्याय ६८ 'पुरुषलक्षण' पहा.] १४. रुधिरसंयुक्त, व्यम, अनपराधी, एकांती भूमीवर बसलेला असून जवळ सैन्यही उभी आहे, अशा कंकाला पाहून उत्तर विचारतो. (श्लोक ५८.) १५. सभेच्या कोपन्यांत. १६. कंकाला अक्षताबल केलें हा अन्याय कोणी केला ? १७. येथें 'कोणी' आणि 'कोणी' असें पूर्वोत्तर यमक साधिलें आहे. यांत अंतिम अक्षरावर एकदां अनुस्वार आहे आणि एकदां नाही. पूर्वे यमकावर जर अनुस्वार आहे तर उत्तर यमकावर अनुस्वार असावयाचा असा सामान्य नियम आहे. या नियमाचें पालन करून पूर्वोत्तरीं आपलें बुद्धिबैभव अनेक स्थळीं प्रकट केलें आहे. जरी पूर्वोत्तर यमकावर अनुस्वारव्यत्यय येऊ नये अशी खबरदारी करीनें जागोजाग बघली आहे, तथापि अ म ङ ण आणि न या अक्षरांच्या ठिकाणीं हा नियम पाळिला आहे असें नाही व पाळण्याचें कारणही नाही. हे पांचही वर्ण स्वभावतःच अनुनासिक आहेत, यावरितीं लांबवर अनुस्वार असला अथवा नसला तरी लामहानि कांहीं नाही. तेव्हां प्रस्तुत पद्यांत पूर्वे यमकावर अनुस्वार असून उत्तर यमकावर नाही म्हणून कवीच्या पदरीं अनुस्वार-व्यत्ययदोष येतो असें नाही. आतां अनुनासिक अक्षरें नसूनही कोठे कोठे हा अनुस्वारव्यत्ययदोष १८ मो० म० वि०

मूप-म्हेने, 'पुत्रा ! म्यां केला स्वकरेंचि दंड या कंका, ।
 कीं हा करी प्रशंसा 'वंदाची, नच धरी मनीं शंका.' ॥ १००
 उत्तर म्हणे, 'अहाहा ! केला अन्याय हा ! धरा पाय, ।
 ब्रह्मक्षोभ स्वर्गापायहि केवळ नव्हे धरापाय.' ॥ १०१
 नमुनि विराट म्हणे, 'बा ! कंका ! चुकलों महायशा ! पाँवें, ।
 न मला सख्या ! तुवां या भंदघा घेउनि सहाय शापावें.' ॥ १०२
 कंक म्हणे, 'सोड चरण, मज सोसावें असें जरि न कळतें, ।
 गळतें रक्त महीवरि, तरि हें त्वंद्राष्ट्र तत्क्षणीं जळतें.' ॥ १०३
 शमतां शोणितधारा, संपादी धर्मराज तो शुचिता ; ।
 तों ये नृहजडा, मग दावी जी रीति आपणा उचिता. ॥ १०४
 रोंजा म्हणे, 'कुमारा ! या 'वृत्तें लाज त्या कुंमारा हो, ।
 निंदुनि 'इंदुनिभयशा क्षण मौनव्रतपरा उभा राहो. ॥ १०५

पंताच्या काव्यांत आढळतो, पण अशी स्थळें फार विरळ होत. उदाहरणार्थ—आदिपर्व-अध्याय ११, आर्या ७६; वनपर्व-अध्याय १३, आर्या ६६; भीष्मपर्व-अध्याय ६, आर्या ५. [निबंधमाला-अंक ६९, पृष्ठ २६-२८. श्री० गणपतराव हरिहर कुरुंदवाडकराचें पत्र.]

१. अध्याय ६८ ओ० ६० पहा. २. ऋषाची, पद सारध्याची. ३. हीं उदाच, सरस, मोठ, प्रसन्न, आल्हादजनक आणि मधुर पद्यें (१०१-११९) पाहून पंताच्या अंगी कविता प्रसविण्याची ईश्वरदत्त बुद्धि होती असे कोणाच्या मनात येणार नाही बरे ? ४. विप्राचा क्षोभ, ५. स्वर्गहानिकर. ६. धरा+अपाय=पृथ्वी+अपकार, उपद्रव=पृथ्वीला अपाय करणारा, पृथ्वीनाशक. उत्तराचें व विराटाचें सभापण वामनकृत विराटपर्व-अध्याय ८ ओक ३४-४० याशी अवश्य ताडून पहावे. पंत-पंडितालील तारतम्यभाव कळून येईल. ७. प्रसन्न व्हावे. या आर्येंत 'चुकलों' 'पावें' आणि 'सख्या' हीं तीन पदे विराटाचे अंतःकरण आरशाप्रमाणे व्यक्त करित आहेत. या आर्येंत विराटाचा अनुताप आणि नम्रभाव फार सरस रीतीने व्यक्त केला आहे, तेव्हा हें वर्णन कोणाच्या मनांत भरणार नाही ? ८. मद्+अघा=माझ्या+पातकास. ९. अधताडन सोसावे असं बरं माहीन नसतं तर. १०. तुहें राज्य भस्म झाले असते. (ओ० ६४.) ११. रक्ताची धार पडावयाची बंद झाली तेव्हां. १२. स्वच्छता. धर्माने आपलं रक्तबवाळ झालेले मस्तक धुऊन टाकले. १३. नृहजडा विराटाला अभिर्बंदन करून धर्माच्या संनिध उभी राहिली-अशी योग्य रीति तिने दाखविली. (ओक ६६.) १४. विराट राजा. (ओक ६७-७६.) युधिष्ठिराचे क्षमापन करून अर्जुन श्रवण करित असतां उत्तराची प्रशंसा करून विराट म्हणतो. १५. या विजयवृत्तांनं. १६. पडाननाला. १७. चंद्राप्रमाणें शुभ्र यश उयाचे अशा त्या कुमाराला (गुह्याला). इंदु+निम+यश=चंद्र+सम+यश. १८. मुक्याच्या व्रतामध्ये निमग्न अशी. १९. कुमारमाता मुकी राहो.

त्वां जिकिला कसा तो अभ्यत्यामा ! तसाचि तो कर्ण ! ।

तोहि द्रोण महात्मा दिव्यधनुर्वेदशंभुगोर्ण. ॥ १०६

केला कसा कृपाचा भंग ! कसा पळविला सुयोधन गा ! ।

कैसा भीष्मप्रमुखा स्वभुज अशनि कळविला सुयोधनगा ! ॥ १०७

उत्तर म्हणे, 'पित्या ! कुरु पाहुनि, झालों भयाकुळ, पळालों, ।

सिंह प्रेक्षुनि यूथभष्ट कैलभसाच मी बहु गळालों. ॥ १०८

मरणेच्छुनिर्धना जें दाता, 'सोडुनि सुजळ, दे वसुंतें, ।

१. श्लोक ७० पहा. २. श्लोक ६९ पहा. ३. श्लोक ७२ पहा. ४. महानुभाव, महामनस्क.
५. दिव्यधनुर्वेदरूप शंभूस गोकर्णस्थानापन्न द्रोण. दिव्य असा धनुर्वेद हाच शंभु (शंकर) त्याला
गोकर्णाप्रमाणे आश्रयस्थान असा द्रोण. शंभूचें आवडतें आश्रयस्थान तसें गोकर्ण क्षेत्र तसें धनुर्वेदाचें
प्रिय निवासस्थान द्रोण होय असें सूचविलें आहे. [गोकर्ण क्षेत्र मुंबई इलाख्यांत कानडा जिल्ह्यांत
कुमठा तालुक्यांत कुमव्याच्या उन्नरेस तीन कोसांवर आहे. येथें 'श्रीमहावलेश्वर' नामक शिवलिंगाची
स्थापना गणपतीनें केली अशी स्कंदपुराणांत कथा आहे. येथें प्रतिवर्षी महाशिवरात्रीस म्हणजे
माघ वद्य १४ स मोठी यात्रा भरते. माघ वद्य ८ च्या दिवसा उत्सवास आरंभ होतो व
तेा फाल्गुन शुद्ध १ पर्यंत चालतो. महाशिवरात्रीस काशीहून गंगोदकाची कावड गोकर्णमहा-
वलेश्वराचे अभिषेकासाठीं आणण्याची चाल आहे. 'यात्राकल्पलता'-गोकर्ण-पृष्ठ ६१-७४ पहा.]
६. यांत 'रूपक'अलंकार झाला आहे. स्वभुज आणि अशनि तसेंच सुयोध आणि नग या यथा-
नुक्रम उपमेयोपमानाचा अभेद वर्णिला आहे. इद्राने आपल्या वज्राने पर्वतांचा चुराळा केला म्ह-
णून इद्राला 'गोत्रभिद्' असे म्हणतात—ही कथा पुराणप्रसिद्ध आहे. ७. इंद्राचें वज्र. ८. महान्
यांद्धेरूप पर्वतांस. ९. अध्याय ६९ श्लोक १-११ पहा. १०. कौरववीरसैन्य. ११. स्वजातीय
प्राण्यांच्या समुदायांतून चुकलेला असा. कळपांतून चुकलेला. १२. गजबालकवत् [कलभ=करि-
झावक.] १३. दारिद्र्यामुळे मरण इच्छिणाऱ्याते. १४. "पंतांची कविता आनंदजनक विचारांनीं
आणि चमत्कारिक कल्पनांनीं ओतप्रोत भरलेली आहे. मोरोपंतांचीं कितीएक पद्ये स्वतंत्रपणें
आनंदजनक आहेत व कितीएक एकंदर प्रबंधांत मंडप असतांना आनंदाला प्रसवतात. तथापि
भारतादि ग्रंथरचनेंतील त्याच्या स्वतंत्र कल्पना आणि स्वतंत्र रचिलेल्या ग्रंथांतील कल्पना ह्या
सर्वांचें एकीकरण करून पाहिले असतां, मोरोपंतासारखी कवितास्फूर्ति आजपर्यंत झालेल्या को-
णत्याही महाराष्ट्र कवीस नव्हती व पंतांनें रचिलेला आहे इतका काव्यग्रंथही दुसऱ्या मराठीभा-
षाकवीनें रचिलेला नाही हें स्पष्ट दिसते. दुसरें, कवितेचा आत्मा जो रस तो ज्या मायेच्या आ-
श्रयानें राहतो ती चमत्कारिक कल्पनाही मोरोपंताच्या काव्यांत सर्वत्र भरलेली आहे. कोणत्याही
विषयाचें वर्णन करतांना प्रलेक गोष्टीचें स्वरूप दृष्टांतादि अलंकारांनीं उत्कृष्टकरून दाखविण्याचा
प्रलेक पद्यांत मोरोपंतांनें यत्न केलेला आढळतो. त्याच्या बहुत करून सर्व आर्यांचीं उचरांहीं अलं-
कारभय किंवा चमत्कारिक कल्पनामय असतात. कितीएक ठिकाणीं त्याच्या कल्पना इतक्या उ-
त्कल व उदात्त आढळतात कीं, त्या कामांत तो नामांकित संस्कृत कवींची स्पर्धा करीत आहे कीं
काय असा भास होतो." [हंसकृत पंतावरील निबंध-पृष्ठ ११७-११८.] १५. पुना.

जैसे यश, तैसे हें केलें मद्दद न उजळ देवसुतें. ॥ १०९
 मज सारथि करुनि रथी झाला, विद्या प्रेकाम रुद्रा ज्या ।
 ठाव्या, त्या देवसुता, बहुमत तो त्र्यंबका मरुद्राजा. ॥ ११०
 दिव्यदराच्या नादें निर्मुनि त्या कुंरुबळांत आधीं तें, ।
 हरिलें होतें गोधन जें, सोडविलें पळांत आधीं तें. ॥ १११
 आधीं कर्ण पळविला, मग केला विरथ तो कृपहि, राया ! ।
 शकला न एकही त्या देवसुताच्या यशा नृप ! हिराया. ॥ ११२
 अरिसेनेसि न वरतें पाहूं दे, जेंवि साधु कुंलटेतें, ।

१. देवपुत्राने. [कोणी एक देवपुत्र रणांत येउन त्यानें कौरवाचा पराभव करून त्यांच्यापासून गोधन परत घेउन माझे साहाय्य केलें इत्यादि उच्चाराचें भाषण मूळांत आहे. हा देवपुत्र म्हणजे अर्जुनच होय.] मूळांत 'देवपुत्र' असा शब्द आहे. अध्याय ६९ श्लोक २ पहा. याच प्रसंगाला अनुलक्षून बालभारतांत जे वर्णन आहे ते असे:—'केनापि दिव्यपुरुषेण पौरुषं पुण्येन मे विदधता जिता द्विपः । गंतां दिनैः प्रकटतां स तु त्रिभिः श्रुत्वा सुतोत्तरमिति स्मितो नृपः ॥ १५६ ॥' [श्रीमद्भरतसूत्रप्रणीत बालभारत—विराटपर्व, सर्ग ३ पहा] २. पुष्कळ. ३. ज्या विद्या रुद्रा (शिवाला) प्रकाम (पुष्कळ) ठाव्या [होत्या] त्या (त्या देवसुताला) ठाव्या=प्रत्यक्ष शंकराला ज्या अस्त्रविद्या अवगत होत्या त्या सर्व देवसुतास (अर्जुनाला) नितक्याच मानानें माहित होत्या, तो देवसुत अस्त्रविद्येत साक्षात् शंकरच होता. येथे देवसुत (मूळ भारतात देवपुत्र) शब्द योजिला आहे तो समर्पक होय. देवसुत म्हणजे देवाचा (इंद्राचा) सुत असा अर्थ. या शब्दातील खुबी मार्मिकवाचकांच्या लक्षांत घेण्यासारखी आहे. अर्जुनाने आपले नांव प्रकट न करावें असे उत्तराला बजावून सांगितलें होतें, त्यामुळे त्याला ते स्पष्टपणें सांगता येईना. तेव्हां त्यानें अर्जुनाचे नांव युक्तीनें सूचवून मिथ्यावादिखाचा दोषही टाळिला. पंतांनीही ११५ व्या आयेंत 'देवपुत्र' या शब्दाची योजना केली आहे. (गीति १०९-१२० पहा.) ४. शंकराला आणें इंद्राला बहुमान्य होता. [त्र्यंबक=तीन अंबक (नेत्र) ज्याला तो शंकर. या शब्दाची निरुक्ति महाभारतात द्रोणपर्वीत अशी आहे:—'तिस्रो देव्यो यदा नैनं भजंते भुवनेश्वरम् । शीरापपृथिवी चैव त्र्यंबकस्तु ततः स्मृतः ॥'.] ५. इन्द्रास. [मरुत्+राजा+=देव+अधिप.] ६. दिव्य (देवदत्त) झालाच्या. ७. कौरवसैन्यांत. ८. मनोव्यथेत. ९. हरिलेलें. १०. रथहीन. ११. यांत उपमा अलंकार आहे. वाक्यांतील अलंकार थोड्या फेरफारानें कसे बदलतात ते पहा:—'हें मुख चंद्रच आहे' असें म्हटलें म्हणजे रूपकालंकार झाला. 'हें मुख चंद्रासारखें आहे' यांत उपमालंकार झाला. 'हे मुख जणू काय चंद्रच आहे' यांत उल्लेखा झाला. 'हें मुख नव्हे तर चंद्रच' असे म्हटले म्हणजे अपनहुति झाली. 'हें मुख चंद्र समजून चकोर त्यासभोंवतीं घिरव्या घालतो' यांत आतिमान् अलंकार झाला. 'हें मुख मुलासारखें आहे' अवन्वय. 'मुखासारखा चंद्र आहे' प्रतीप. 'चंद्राला पाहून तुझे मुख मी आठवतों' स्मरण. 'मुखज्जंद्रानें ताप झमतो' परिणाम. 'अहो ! हे मुख आहे किंवा चंद्र आहे' संदेह. 'चंद्र असें सम-

काय बद्धं गुरुं गुरुमुत्तं त्रिकुनि भीष्मावरीहि उलटे तें ॥ ११३
 श्रीमद्भीष्मासहि तो निजशस्त्रास्त्रप्रवीणता कळवी, ।
 पळवी सुयोधनातें, त्यासकट तैदाश्रितानें मळवी. ॥ ११४
 संमोहनास्त्र योद्धुनि सर्वांसहि देवपुत्र मग मोही, ।
 हरिहरलीलेहून न्यूना लीला तुम्हासि न गमो ही. ॥ ११५
 मत्स्य म्हणे, 'तैदृशनं तुज घडलें, तें मलाचि कां नाही? ।
 नेत्रें बहु तळमळती, लाभ मिळविला भलाचि कानाहीं. ॥ ११६
 सर्वस्वें पूजाया तो आम्हां मायबापसा मान्य, ।
 लीलेनें हरिला जरि तेणें हा तैप, काय सामान्य? ॥ ११७
 सांग कसें तुज दिसतें? तो मज दावील काय पैय सखा? ।
 याहुनि उणाचि दुकळीं म्हणता 'हो कौयपुष्ट, पैयस खों. ॥' ११८

जून चकोर आणि कमल असे समजून भ्रमर तुझ्या मुखावर आसक असतात' उक्ते. 'हा चंद्र होय' अतिशयोक्ति. 'मुखानें चंद्रकमलांत निजकिलें' तुल्ययोगिता. 'रात्री चंद्र आणि तुझें मुख हर्षतात' दीपक. 'तुझ्या मुखावर मी आसक आहे, चंद्रावर चकोर आसक आहे' प्रतिवस्तूपमा. 'आकाशांत चंद्र, भुवनांत तुझे मुख' दृष्टांत. 'मुख चंद्रकांति धरितें' निदर्शना. 'निष्कलंक मुख चंद्राहून सुंदर असतें.' व्यतिरेक. 'तुझ्या मुखाबरोबर चंद्र रावो हर्ष पावतो' स्तरोक्ति. याम-
 माणे वाक्यांत थोडा फेरफार केला कीं लागलाच अलंकारांतही बदल होतो. [श्रीमदप्ययदीक्षितप्रणीत 'चित्रमीमांसा' १० पृ. १२. व्यभिचारिणीते. कुलटा=अमती. [कुल+भटा=कुलटा घरोघर फिरणारी=जारिणी.] 'शकंन्धादिषु पररूपं वाच्यम्' या वार्तिकाच्या आधारेनें 'शकंन्धादि'ग-
 णांतील शब्दांमध्ये पररूप होते. जसें शक+अंधु=शकंधु; मीमन्+अंत=सीमंत (भाग); सार+
 अंग=सारंग (चित्रमृग, राजहंस) इत्यादि.

१. द्रोण. २. द्रौणि. ३. त्याच्या आश्रितांचीं मुखें. ४. प्राण न वेतां मोहित करून टाक-
 ण्याची शक्ति व्यात आहे असे अज. ५. कर्मा, उणी. ६. त्या देवपुत्राचें दर्शन. ७. हरण केला.
 ८. कौरवगोमहणरूप ताप. कौरवानें गाई घेऊन नेल्यामुळें झालेला त्रास. ९. हा ताप सामान्य
 नव्हे, असामान्य होय-असा भाव. ज्या देवसुतानें आमचा त्रास सहज दूर केला तो सामान्य पुरुष
 म्हणावा काय?—असाही अर्थसंबंध ठाविला तरी चालेल. १०. तो देवपुत्र आपल्या चरणाचें दर्शन
 मला देईल काय? ११. म्हणणारा. १२. शरीरानें पुष्ट. 'पायस (खीर) खा आणि शरीरानें पुष्ट व्हा' असें
 दुष्काळांत म्हणणारा पुरुष या देवपुत्राहून कमीच होय. १३. पायस=परमाज्ञ. ['पायसस्तु शोबपुंसोः
 श्रीवासपरमाज्ञयो.' इति मेदिनी. पयसि संस्कृतम्=पायसम्.] १४. अध्याय ६९ श्लोक १२-१३
 यांत ही विराटोक्ति आहे. ही पंथांच्या ११६-११८ या गीतीशीं ताडून पाहिली तर पंथांची
 वाणी अर्धभारवती आणि रसाळ आहे असेंच ठरेल. पंथांनीं विराटाच्या भाषणांत माईव, जि-

उत्तर म्हणे, 'उद्यां कीं परवां भेटेल तो असें बौटे, ।
 जैळकारुण्यहि बिनेतानुगतचि सोडील तें कसें बौटे?' ॥ ११९
 समजावेंचि, परि न त्या धैमधर्मवरेंचि तत्त्व तें समजे, ।
 सज्जानीं सत्करुणेंवांचुनि मतिचे न चालती गमजे. ॥ १२०
 राजाज्ञेनें वखें कुरुवीरांचीं ब्रुहन्नडा उचली, ।
 त्या उत्तरेसचि न ती भेटि बहुत सुकविमतिसही रुचली. ॥ १२१
 कैऱ्येसि असीं वखें ओपी निर्मावयासि बाडुलि हा ।
 श्रोते ! हो ! हेंफलकीं प्रेमें श्रितकल्पवृक्षबाहु लिहा. ॥ १२२

नय, झालीनता, उदारता इत्यादि जे गुण व्यक्त केले आहेत त्यांचा मूळ व्यासवर्णीत गंध सुद्धा नाही असे म्हटलें तरी चालेल. पंतानी या स्थळीं वर्णनविस्तारही केला आहे ही गोष्ट विसरतां कामां नये.

१. अध्याय ६९ श्लोक १४ पहा. २. भासे. ३. तलरूप कारुण्य. ४. सखल भूमि (उत्तरी जमीन) किंवा नम्र जन यास अनुगत (अनुसरून असणारें—लागून राहणारें.) ५. मार्गांत, मार्गांत सोडणार नाही—असा भावार्थ. हे अर्थ सुभाषितरूप आहे. याला मूळांत आधार नाही. देवपुत्राची क्रुता आणि दासजनानुकंपाप्रवणता दासविण्यासाठीं स्वभावतः उत्तरत्या प्रदेशांत जाणाऱ्या (निम्नग) जळाचा दृष्टत योजून वर्णन अलंकृत केले आहे. ६. विराटास. ७. अज्ञा-तवासाची प्रसुता होणार नाही म्हणून जो यमधर्माचा वर होता, त्याच्या योगे पांडव गुप्तरूपाने वाम करीत होते म्हणून विराटराजाने त्यांस जाणले नाही. [मोरोपंत—वनपर्व—अध्याय १५ गीति ३६-४४ काव्यसंग्रह पृष्ठ २२३ पहा.] ८. गमजा=गडबड, खाजवाखाजव, प्रभाव. हें अर्थ सुभाषितरूप आहे. सज्जानीं (सत् (खरे) ज्ञान होण्यांत—आत्मज्ञान होण्याच्या कामीं) सत्करुणेंवांचुनि (साधूंची कृपा झाल्याशिवाय) मतिचे गमजे न चालती (नुसत्या बुद्धीचा पराक्रम चालत नाही). आत्मज्ञान होण्यास साधूंची कृपा अवश्य लागते, त्या साधुकृपेशिवाय आत्मज्ञान होत नाही. सत्पुरुषांची कृपा असली तरच खरें ज्ञान होते, नुसत्या बुद्धीच्या जोरावर ते होत नाही. नुसत्या अकलेंच गमजे चालत नाहीत. सत्करुणेंवांचुनि सज्जानीं (खरें ज्ञान होण्याविषयी—खऱ्या ज्ञानाचे ठिकाणीं) मतिचे (बुद्धीचे) गमजे (विलास) न चालती—आत्मज्ञान होण्यास सत्करुणाच पाहिजे, बुद्धिबान् मनुष्य असला तरी त्याला केवळ बुद्धीनेच—सत्करुणेशिवाय—खरें ज्ञान होणार नाही. विराटराजाला मग्नभाव जे पांडव त्यास ओळखतां आले नाही, त्याचे खरें ज्ञान झालें नाही, याचें कारण त्याच्या ठिकाणीं साधुकृपादृष्टि नव्हती हे होय. गोमहणसमरांत कंकादिकांनीं देवबुल्य पराक्रम दाखविले, तरी त्यांची ओळख विराटाला पटली नाही, कारण विराटावर साधूंची कृपा नव्हती. या पद्यांत 'अर्थोत्तरन्यास' नामक अलंकार आहे. ९. विराटाच्या आज्ञेनें. (अध्याय ६९ श्लोक १६-१७ पहा.) १०. उत्तरेला. ११. हृदयरूप पाटीवर. १२. आश्रिताला कल्पवृक्षासारखा रुजव्याचा असा.

शोभा सोडुनि होता शुद्ध वसंतीं करीरसा पार्थ, ।

मग मंत्रातें व्हाया उद्धव संतीं करी रसापार्थ. ॥ १२३

मंत्र वृषसुतासीं कीं 'ह्रीं', उद्यांचाहि तो दिवस जावा, ।

परवां बैसोनि पंदीं धर्मप्रभु द्यावया शिर्ष सजावा.' ॥ १२४

अध्याय सातवा.

अच्युतपदासि चितुनि सौनुज धर्म स्ववेष घेऊनी, ।

'सुदिनीं बसे वृषपदीं त्या मत्स्याच्या समेत येऊनी. ॥ १

१. नेपत्याच्या झाडासारखा. या झाडास वसतात पालवी न फुटतां उलटीं पानें गळून जातात.
२. येथे दशाक्षरामक यमक साधले आहे. अशी यमकप्रासमय रचना पंताच्या कवितेंत विपुल आहे. किलेक स्थळीं फारच लांब लांब यमकरचना साधिली आहे. "या रचनेच्या संबंधानें यापूर्वीं काहीं ठिकाणीं लिहिण्यात आलेच आहे, त्यावरून ती दोषमय आहे कीं काय याविषयी वाचकांची मशयनिवृत्ति झालीच असेल. यास्तव येथें इतकें सांगतों म्हणजे बस आहे, कीं वरील शब्दालंकार साधण्यास प्रस्तुत कवीने पुष्कळ परिश्रम केले आहेत; व व्याकरण विषय न देतां किंवा अर्थाची हानि न करता लांब लांब यमके साधण्याची व प्रासाची साखळीची साखळी जुळविण्याची जी या कवीची अपूर्व करामत दृष्टीस पडते ती समयविशेषी अर्थ खुलविण्यास किंवा निदान नुसता मनास चमत्कार वाटविण्यास फार उपयोगी पडते. तिजवरून कवीच्या भाषाप्रभुत्वाविषयी मोठे प्रमाण मिळते हेही येथे सांगायला पाहिजे असे नाही." [निबंधमाला—अंक ६३ पृष्ठ ८.] ३. मसलतीतें.
४. संता (संताला, साधुजनांला) उद्धव (आनंद) व्हाया (झोण्यासाठी) मग [पार्थ] रसापार्थ (रसाप+अर्थ=पृथ्वीपति+हेतु, धर्मराजास भद्रासनीं उपविष्ट—करण्याविषयी) मंत्रातें (मसलतीतें—विचारातें) [उत्तराचरोवर] करी. ५. रसा+प+अर्थ=पृथ्वी+पति+हेतु. [अध्याय ६९ श्लोक १८ टीका पहा.] ६. आनचाही दिवस. ७. श्रः=वा (उद्या) असा हा अपभ्रंश आहे. ८. 'परवां' हे संस्कृत 'परश्वस्' या शब्दाचे अपभ्रंशरूप आहे. ह्याचा मुळचा अर्थ 'येणाऱ्या उद्याचे पुढील दिवशी' असा आहे व याच अर्थानें येथेही प्रयोग केलेला आहे. परंतु 'गेलेल्या कालाच्या मागील दिवशी' ह्या अर्थीही या शब्दाचा प्रयोग करतात. येथे 'परवा' म्हणजे तिसऱ्या दिवशीं असे जणांव. उत्तरगोमहण ज्येष्ठ वद्य ८ स सूर्योदयां समाप्त झाल्यावर तिसऱ्या दिवशीं म्हणजे ज्येष्ठ वद्य १० स पाडवानीं आपलें खरें स्वरूप विराटराजाला दाखविलें. [अध्याय ७० श्लोक १-३ पहा.] ९. येथे 'गोहरण' नामक उपपर्व समाप्त झालें. येथून 'बैवाहिक' नामक पोटपर्वोस आरंभ होतो. १०. भद्रासनीं, भूमिपालासनी. ११. कल्याण. १२. श्रीकृष्णपदास. [अच्युत=विष्णु (कृष्ण). 'अस्तेभ्योऽच्युतपूर्वत्वात् अच्युतः परिकीर्तितः । आश्रितानां च्युतिर्यस्मान्नास्ति सोऽच्युत ईरितः ॥' विद्वत्सिंहितं विष्णुनामसहस्रम्. ४० ८.] १३. धाकट्या चार भावांसह. १४. तिसऱ्या दिवशीं. (अध्याय ७० श्लोक १-४.) तिसऱ्या दिवशीं (ज्येष्ठ वद्य १० स) भूरिभुजप्रभाव असे पांच पांडव

मागुनि विराट येउन नि हांसोनि म्हणे, 'सभासदा ! कंका ! ।
 भद्रासनीं नसाया आजि तुज कसी न वाटली. शंका ?' ॥ २
 अर्जुन म्हणे, 'वृषा ! हा हूरिच्या अर्धासनीं नसायाचा, ।
 आहे प्रतापमहिमा विख्यात जगत्रयीं असा याचा. ॥ ३
 गंधर्वीसि हरि म्हणे, यांचीच यशे करुनि 'तांडव मी.' ।
 हा पुण्यश्लोक प्रभु सैन्धाट् सैन्धुणसमुद्र पांडव, गा !' ॥ ४

सकाळी स्नान करुन, शुद्धावर परिधान करुन आपले व्रत यथाकाल समाप्त करुन, युधिष्ठिराला अग्रभागी ठेवून आणि मत्त नागराजाप्रमाणे विराजमान होत्याते विराटाच्या सभेत येऊन त्याच्या भद्रासनावर बसले—असे वर्णन मूळान आहे. १५. त्या विराटाच्या.

१. अध्याय ७० श्लोक ६-७ पहा. विराटराजाच्या या सनिदोपालभपर भाषणावर मानी अर्जुनाचे उत्तर कसे पाणीदार आणि ठसठसित आहे तें पहा. २. 'सभासद' हे पद येथे सधेतुक्त योजिले आहे. धर्माचा अधिकार म्हटला म्हणजे त्याने सभेत बसावे आणि अज्ञातिवापाच्या (यूत खेळणाऱ्याच्या) नात्याने वागावे इतकाच, पण असे असूनही त्याने जे विराटाच्या मत्ताप्रमाणे सिंहासनावर बसण्याचें साहस केले ते अनुचित होय असे 'सभासद' या विशेषणानें धर्मीला त्याच्या पदवीचे स्मरण देऊन सूचविले आहे. ३. सिंहासनी. भद्रासनाचे लक्षण 'देवीपुराणा'त आहे तें असे:—'हैमं च राजतं ताम्रं क्षीरवृक्षमयं च वा । भद्रासनं प्रकर्तव्यं सार्धहस्तसमुच्छ्रितम् ॥ सपादहस्तमानं च राज्ञो मांडलिकांतरात् ॥' याचे लक्षण 'वराहसंहिते'त आहे:—'त्रिविधस्तस्योच्छ्रायो हस्तः पादाभिकोऽर्धयुक्तश्च । मांडलिकानंतरजित्तमस्तराज्याधिनां शुभदः ॥' [रंगनाथकृत विक्रमोर्वशीयनाटकटीका—प्रष्ट १३९ पहा.] 'भद्रं शुभमासन पद्मादिनिर्मितं यत्र तादृशम् । नम्रतमिति पदमध्याहार्यं भद्रासनमासनविशेषमिति केचिद्वाच्यते.' । [कुमारसम्भव—द्वादश सर्ग श्लो० २० टीका.] ४. अध्याय ७० श्लो० ७ पहा. ५. मीति. ६. अध्याय ७० श्लो० ९-२८ पहा. ७. इंद्राच्या. ८. अर्ध आसनस्यार्धासनम्—अर्धे आसन. [अर्धासन प्राप्त होणे हे गौरव आणि सन्मान यांचें ज्ञापक आहे. 'हरिच्या अर्धासनीं' या पदाने धर्माचे श्रेष्ठत्व सूचवून त्याची इद्रसमानताही दर्शविली आहे. 'इंद्राचें अर्धासन' अशी पदं संस्कृतात बारवार येतात. रघुवश सर्ग ६ श्लो० ७३, शाकुंतल नाटक अंक ७ इत्यादि पहा. महाभारतातही हेच पद योजिले आहे. (श्लोक ९.) मोरोपत—वनपर्व—अध्याय ५ गीति ५ दांत हेच पद योजिलें आहे. ९. या धर्माची. १०. नृत्य. ११. गायन करा, स्तवन करा. १२. पुण्य (पावन, पवित्र) श्लोक (कीर्ति) बघाचा तो. 'पुण्यश्लोक' हे धर्माचें नांवच आहे. 'पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः । पुण्यश्लोका च वैदेही पुण्यश्लोको जनार्दनः ॥' या श्लोकांत 'पुण्यश्लोक' हे उपपद कोणकोणास लावणे योग्य आहे याचें वर्णन केले आहे. १३. सार्वभौम. 'सम्राट्'शब्दाची व्याख्या:—'येनेष्टं राजसूयेन मंडलस्येश्वरश्च यः । शास्ति यथाज्ञया राजः स सम्राडिति शब्दोते ॥' म्ह० ज्याने राजसूय यज्ञ केला, जो द्वादश राजमंडलांचा प्रभु व जो सर्व राजांस आपल्या आज्ञेत ठेवितो, त्याला 'सम्राट्' म्हणावे. १४. उत्तम गुणांचा सागर. धर्माच्या गुणांचें वर्णन मूळांत (श्लोक ९-२८) बरेच सविस्तर केले आहे, पण धृतांनीं विस्तारमयास्तव

मत्स्य म्हणे, 'पांडव हा तरि भीमप्रसुख बंधु जे चवघे ।
कोठे ? कृष्णा कोठे ? जीस क्षणहि न विसंबिती अवघे.' ॥ ९
पार्थ म्हणे, 'सूद तुझा बलुव मंगधेंद्रकाय हा चिरिता, ।
करिता झाला सूतान्वयसागर भीमकाय हांचि रिता. ॥ ६
हयपाळ जो नकुळ तो, गोपौळक तोचि होय सहदेव, ।
अर्जुन बृहन्नडा मी, भिडला ज्या चांपपाणिसह देव'. ॥ ७
सैरंध्री हे कृष्णा, मेले 'कीचक इला अनादरिते, ।
हे किति ? हूरमुरज उदधि व्हावे क्षोभे इच्या अनादरिते. ॥ ८
अज्ञातवास दुर्घट परि निर्विघ्न त्वंदाश्रये घडला, ।
होतो मुखरूप तुझ्या गर्भीत श्रम न लेशही पडला.' ॥ ९
उत्तरहि 'पांडवांते वर्णुनि, कळवी पुन्हा स्वजनकास ।

त्याचा सक्षेप केला आहे, इतकेच नव्हे, तर त्या सर्व गुणाचे समुच्चयाने गीतक असे 'सङ्गणसमुद्र' हे लहानसे विशेषणपद योजून कार्यभाग आटपला आहे.

१. अध्याय ७१ श्लोक १-२ पहा. २. अध्याय ७१ श्लोक ३-१० पहा. ३. खेपाकी. ४. मगध+इंद्र+काय=देशविशेष+प्रभु, राजा (जरास्र)+देह=जरास्रदेह चिरणारा. ५. सूत+अन्वय+सागर=कीचकसूत+श+समुद्र=कीचकवशरूप समुद्र. ६. महाकाय, भयकर शरीर ज्याचे तो. 'भीमकाय' या विशेषणपदानें सहजगला भीमाचें नाव सूचविले आहे. ७. हा भीमसेनच. ८. अश्वपालक, अश्ववध. ९. गोसख्य. १०. चापयुक्त हस्तासहवर्तमान. ११. शकर (पशुपति). ज्यापाशी चापपाणि होस्ताता शकर युद्धास आला-असा भाव. [मोरोपत-वनपर्व-अध्याय ३ गीति १-३२, काव्यसंग्रह पृ० २७-२९ पहा.] १२. अध्याय ७१ श्लोक ८ पहा. १३. हा कीचकाचा काय पाड आहे ? हे लुच्छ क्षुद्र पदार्थ होत-असा भाव. १४. शकराचा मृदंग. शकर ताडव करीत मृदंग वाजवितो-इत्यादि कथा सुप्रसिद्ध आहे. १५. नादरहित. या द्रौपदीच्या क्षोभापुढें सागराचा क्षोभ अथवा शंकरमुरजाचा क्षोभ (गभीर नाद) लुच्छ होय-असा इगितार्थ जाणावा. १६. तुझ्या आश्रयानें. १७. गर्भवासांत जसे प्राणी मुखरूप असतात तसे तुझ्या घरी-असा भाव. [अध्याय ७१ श्लोक १० पहा.] १८. अध्याय ७१ श्लोक १३-१७ यात उत्तराने पाडवाचे केलेले वर्णन आहे. उत्तर म्हणतो:- ज्याचा वर्ण सुवर्णासारखा शुद्धगौर, ज्याची तनु सहासारखी, ज्याचे नेत्र पृथु दीर्घ आणि ताळ आहेत, तो हा कुरुराज धर्म पदा. ज्याचे गमन मत्त हस्तीप्रमाणे, ज्याची काति तप्त सुवर्णाप्रमाणे, ज्याचा रक्तधप्रदेश दीर्घ आणि स्थूल आहे, आणि जो आजानुवाहु आहे, तो हा भीम पहा. सर्व धनुर्वीर्यात श्रेष्ठ, कृष्णवर्ण, तरुण, ज्याला गजेंद्राची उपमा शोभते, आणि ज्याचे डोळे कमलपत्राप्रमाणे विस्तृत आहेत असा हा वीर अर्जुन धर्मराजाजवळ उभा आहे. सर्व पुरुषात श्रेष्ठ, किष्कु आणि महेंद्र याच्याप्रमाणे पराक्रमी आणि स्वभाव व पराक्रम या दोन गोष्टींमध्ये त्रिभुवनांत अद्वितीय असे हे नकुलसहदेव धर्मराजाजवळ शोभत आहेत. सुवर्णाप्रमाणे जिचे शरीर देदीप्यमान १९ मो० म० वि०

कीं, 'हेचि घालणारे व्यसनीं तारावया स्वजन कास.' ॥	१०
भुप म्हणे, 'त्वां अर्जुन पूजावा सर्वकाळ, भीमहि म्यां, ।	
नै असत्य, हेरिजनाच्या सोडुनियां गर्व काळ भी महिम्या. ॥	११
वत्सा ! काय वदों रे ! धर्मात्मा धर्म हा असा मान्य, ।	
म्यां ताडिला ललाटीं अक्षें, अपराध हा असामान्य. ॥	१२
सचिवांहीं म्यां त्वांही प्रार्थावा धर्मराज, कन्या या ।	
द्यावी धनंजयाला पोटीं घालावयासि अन्याया.' ॥	१३
उत्तर म्हणे, 'बैहु बरें, न कळत अपराध घडति, परि साचे ।	
साधु क्षमी यशस्कर, धनंहि सुभूषेत पडति 'परिसाचे.' ॥	१४
भेटे विराट राजा त्या पांचां पांडवांस गुह्यसाच, ।	
व्यसनांत आश्रयप्रद अन्नप्रद होय वृद्ध गुरु साच. ॥	१५

आहे, जी मूर्तिमंत सूर्याची कांतीच आहे, जिच्या शरीरावर निःश्या कमळाची आभा आहे, जी दे-
वादिकांनाही पूज्य आहे, आणि जी शरीर धारण केलेली साक्षात् लक्ष्मीच कीं काय अशी ही द्वौ-
पदी नकुलसहदेवांजवळ उभी आहे.

१. कास, कासोटा. कास घालणार=सिद्ध असणारे. २. भीमाने विराटाला शत्रूच्या हातांतून मुक्त केलें म्हणून त्यानें भीमाचे पूजन करावें हें उचित आहे. [अध्याय ७१ श्लोक २५ पहा.]
३. 'संभाव्यानिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ' इति वामनः. [किरातार्जुनीय-सर्ग ४ श्लो० २४ टीका.] येथे दोन निषेध आहेत पण त्याचा लोप झाला आहे असे जाणाव. ४. भगवद्भक्तांच्या म-
हिम्या काळ भी (भीतो) हे सत्य होय. हें अर्थ सुभाषितरूप आहे. "मोरोपंतानें उपमांरूपक-
उपेक्षादि अर्थोत्कारांची योजना आपल्या काव्यात विपुलपणे केल्यामुळे मनोरंजनादि अनेक प्र-
कारचे लाभ जे अनुभवास येतात, त्यांतील सुभाषितश्रवण हा एक होय. पंताची कविता वाचित
असतां अनेक प्रकारचीं सुभाषिते अवलोकनांत येतात. संस्कृतांत उपाप्रमाणें अनेक अभियुक्त
कवींच्या ग्रंथांतून निवडक कविता घेउन सुभाषितरत्नाकरादि ग्रंथ बनविले आहेत; त्याप्रमाणेच मो-
रोपंत, वामनपंडित, मुक्तेश्वर, तुकाराम, रामदास इत्यादि महाराष्ट्र कवींच्या ग्रंथांतून सुभाषिते
काढल्यास महाराष्ट्रसुभाषितरत्नाकर जरी बनला नाहीं, तथापि त्याची राजतरंगिणी तरी वनेल असें
आम्हांस वाटतें." (हंसकृत मोरोपंताच्या कवितेवरील निबंध-पृष्ठ १०५.) ५. पुण्यशील, सदा-
चारसंपन्न. ६. सामान्य नव्हे. ७. अध्याय ७१ श्लो० २३ पहा. तसेच श्लोक ३४ पहा. ८. अ-
न्याय पोटीं घालणे=क्षमा करणें, माफ करणें, अपराधमोचन करणे. ९. उत्तरा देणें हे बरें
आहे. १०. हातोडे. (परिस पाषाण म्हणून जे घण त्यास फोडू पाहतात ते सुभूषेत पडति म्हणजे
अलंकार घडतात.) ११. परिसाचे घनहि सुभूषेत पडति=परिसाला फोडणारे घन (हातोडे.)
सुभूषेत पडती (अलंकार घडवून सुवर्णमय होतात.) १२. गुरुप्रमाणें, गुरुसारखा. १३. व्यसनांत
अश्रय देणारा, अन्न घालणारा आणि वयोवृद्ध पुरुष हे खरोखर गुरु होत. देवलक्ष्मीच्या मताप्रमाणें

धर्मासि म्हणे, 'बा ! गा ! साधो ! जोडा नसेचि या दिवसत, ।
 सपदीं मच्चितींही संपादुनि सुकृतजय दयादि वसा. ॥ १६
 तूंचि बळी स्वजनांसह तरलासि, न बायुनंदन वैनौका, ।
 वरिति सुमति सत्संगति उतराया बांधि मंद नव नौका. ॥ १७
 'तारुनि परासि तरती हरिजन' जें वर्णिलें असें कविनीं, ।
 तें दाविलें मज तुम्हीं कुरुकुलसंततिसरोजिनीरविनीं. ॥ १८
 राज्यादि सर्व दिधलें, तुज म्यां, हें आपुलें असें म्हण, गा ! ।
 शशिचूड 'नको' न म्हणे धुतन्याचें फूल बांहत्या भंगगा. ॥ १९
 धर्मा ! धनंजयवधू होउ म्हणे धन्य भाग्य मत्तैनया, ।
 देसील मौन वचना तूंचि प्रभु, अन्य भाग्यमत्त न थीं.' ॥ २०
 पाहे धर्म धनंजयवदनातें तेधवां, नर वदे तो, ।
 तें 'परिसिते म्हणति, 'मुख याहुनि हरिवेणुचा न र्व देतो.' ॥ २१
 'प्रेम तुझें आम्हांवरि ऐसेंचि देयासुधानदा ! राहो, ।
 अभिमन्युची वधू हो, ती माझी बा ! बुधा ! न दारा हो. ॥ २२
 केंचि वरावी ? वर्तत होती कीं एकवर्ष कन्यासी, ।

अकरा गुरु आहेत:—'आचार्यश्च पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः । मातुलः श्वशुरल्लाता माताम-
 हपितामही । वर्णध्वेष्टः पितृम्यश्च पुंभ्येने शुरवो मताः ॥.'

१. मारुति. २. वनचर. [वन आहे ओकस् (ग्रह) ज्याचें तो=वनौका.] ३. सुमनस्क
 पुरुष साधुसमागम स्वीकारतात. ४. समुद्र. ५. मूर्ख पुरुष. हें अर्थ सुभाषितरूप आहे.
 ६. कुरुकुलवंशरूप कमलिनीस रविसारखे जे तुम्हीं त्यानीं. ७. अध्याय ७१ श्लोक ३३ पहा.
 ८. चंद्रशेखर. (शंकर.) ९. धोतन्याचें फूल शंकरास फार प्रिय आहे अशी प्रसिद्धि आहे. या
 धत्तूराविषयी 'धत्तूर धृते तरुणदुनिवासयोग्ये स्थाने पिशाचपतिना विनिवेशितोऽसि' अथवा 'महे-
 शस्त्रां धत्ते शिरसि' इत्यादि सुभाषितें सुप्रसिद्ध आहेत. १०. बाहणाऱ्या, पूजेत देणाऱ्या, देवाच्या
 मस्तकावर घालणाऱ्या. ११. भिकाऱ्याम. यांत 'प्रतिवस्त्रूपमा' अलंकार आहे. १२. अर्जुनाची स्त्री.
 १३. माझी कन्या. १४. वचना मान देणें—वचन मान्य करणें, वचन स्वीकारणें. १५. भाग्याने (देवानें
 ऐश्वर्यानें) मत्त (मस्त झालेला). १६. या वचनाला. १७. ऐकणारे. १८. शब्द. १९. ही अर्जुनोक्ति
 आहे. २०. दयामृताचे नदा ! २१. कन्येसारखी जी मजपाशीं एक वर्षपर्यंत वागत होती, तिच्या-
 पाशीं मी विवाह कसा करावा ? [कन्येसारख्या मानलेल्या युवतिशी कोणी तरी लग्न लावील काय ?]
 [ही मजपाशी मला पिता समजून सर्व रहस्य सांगे, मी तिचा अत्यंत प्रिय नर्तक होतो. ती मला निख
 आचार्याप्रमाणें मानी, मी एक वर्ष शुद्ध, अतिंद्रिय आणि दांत असा असतां तिचा परिग्रह केला तर
 लोक तिच्या व माझ्या संबंधाविषयीं शंका घेतील. ती लोकांनीं घेण्यास अवकाश नसावा म्हणून मी
 तिला स्तुष्ट्यासाठीं स्वीकारतो (अध्याय ७२ श्लोक २-९) असें सूत्रांत आहे.]

हरिजनकथेत शिरतां न विशंकावे शुकादि संन्यासी. ॥	२३
तो साधुजनां तोखेंद, ओखदसा होय खलजनां भाचा, ।	
योग्य तुला जामाता बहिश्चर प्राण जलजनाभाचा.' ॥	२४
मत्स्य म्हणे, 'बा ! धर्मा ! वंय तुझे नंदना वना शील, ।	
त्रिजगदघातें तुमचें पुण्यलताकंद नांव नाशील. ॥	२५
देवा ! सौभद्रार्थ स्वीकारावी तुम्हींच कन्या, 'हो ! ।	
ध्या पदरीं, हे संतति यां संवर्धें जगांत धन्या 'हो.' ॥	२६
धर्म म्हणे, 'बहु उत्तम, हें मज अश्राध्य काय हो ! नातें ? ।	
मिळतां सुवर्णमुद्रा अर्थी इच्छील काय 'होनातें ?' ॥	२७
धाडुनि दूत धर्मे आसांला हा विवाह जाणविला, ।	
अभिमन्यु रौम कृष्ण द्रुपद स्वकुमारवर्ग आणविला. ॥	२८
आणुनि संपत्ति दिल्या श्रीकृष्णें भक्तनायका सारा, ।	
'तो आटतांचि आला भेटाया मेघ काय कांसार ? ॥	२९
अभिमन्युविवाहोत्सव जग निववी, जेवि चंद्र पुनिवेचा, ।	
धर्म म्हणे, 'हूं, कनकें मणि बहु वस्त्रान्नराशिहुनि वेचा.' ॥	३०

१. हरिजनकथेत (मनसारख्या भगवद्भक्तांची कथा चालली असतां) शिरतां (तेथें जाण्यास)= मनसारख्या भगवद्भक्तांच्या कथेत प्रवेश करण्यास शुकादिक यतिजनाला (माझे नांव काढण्यास) शंका वाटूं नये (शरम वाटूं नये). नृत्यगानसंपन्न व लावण्यगुणान्वित उत्तरेचा भार्यार्थ स्वीकार करण्याचे मी नाकारतो, यावरून हरिभक्तांच्या इंद्रियनिग्रहसामर्थ्याविषयी शुकादिक संन्यास्यांस देखील बिलकूल शंका येऊ नये. यांत 'काव्यलिङ्ग' नामक अलंकार आहे. २. तोषद. ३. कृष्णाचा भाचा (सौभद्र), वासुदेवाचा भागिनेय. ४. कमलनाभ कृष्णाचा. येथे 'अभिमन्यु' असें न म्हणतां, 'जलजनाभाचा भाचा' असें म्हटलें आहे म्हणून हे 'पर्यायोक्त' अलंकाराचे उदाहरण आहे. ५. नंदनवनाला. ६. स्वभाव, वृत्त. ७. जगत्रयपातकात. ८. पुण्यवल्लीमूल असें (नांव), पुण्यरूपवल्लीचा कंद असे. ९. अहो. १०. मुख्यभारतविवाहसंबंधाने. ११. होऊ. १२. याचक. हें अर्थ सुभाषितरूप आहे. १३. होनाची किंमत ४।५ रुपयेपर्यंत असते आणि सुवर्णमुद्रेची (मोहरेची) किंमत १५ रुपयेपर्यंत असते. यांत 'प्रतिवस्तूपमा' नामक अलंकार झाला आहे. [पु. ३६. टीप २२ पहा.] १४. बलराम. १५. आपले पुत्र, द्रौपदीपुत्र. १६. धर्मराजास. १७. सारभूता, बहुमूल्य. १८. तो कृष्ण. १९. सरोवरास. यांत 'स्वरूपोपेक्षा' नामक अलंकार झाला आहे. २०. पुणिमेचा.

नटनर्तकीगणातें धर्म म्हणे, 'रामकृष्णगानाचा ।

नृत्याचा रस शिवसे जाणति, जा त्यांपुढेंचि, गा, नाचा.' ॥ ११

भीम म्हणे 'वाढा हो! देवि! अहो! भूमिदेव! जेवा, जी! ।

चालों नका, बसा या न्या, व्हावे जे मेंहेभ जे वांजी.' ॥ १२

राम म्हणे, 'घालाव्या कुडक्या चारीहि याच कार्नी कीं'. ।

१. बलराम आणि कृष्ण यांच्या यशांच्या गायनाचा. अभिमन्युविवाहोत्सव जगातें निववी. या उत्सवप्रसंगी धर्मानें वल्ले व अल्ले वांटलीं इतकेंच नाही तर मणिकनकेंही उधळलीं. इतकेंच नाही तर ज्या लोकांस नृत्यगान आवडत होते त्यांची नटनर्तकीजनांकडून धर्मराजानें तृप्ति करविली असें या पद्यांत सांगितलें आहे. धर्म नटनर्तकीगणातें (नृत्यकुशलस्त्रीपुरुषांना) म्हणे (म्हणाला):—रामकृष्णगानाचा [आणि] नृत्याचा रस शिवसे [जे] जाणति त्यां पुढेंचि जा, गा, [आणि] नाचा. शिवासारखे जे प्रेक्षक जन नृत्यगानरसज्ञ आहेत त्यांच्यापुढें जा, गायन करा, आणि नाचा. रामकृष्णांच्या यशांच्या गायनाचा रस जसा शिव जाणतो त्याप्रमाणें जे नृत्याचा रस जाणणारे आहेत (नृत्यकलेंत जे मार्मिक आहेत) त्यांच्यापुढें जा, गायन करा आणि नाचा. जे नृत्यकलाभिज्ञ असतील त्यांच्या पुढें जाऊन तुम्ही नाचावें हें उचित होय. यांत धर्मीला नृत्यगानाची गोडी फारशी नव्हती असें दाखवून तदभिज्ञजनांस संतुष्ट करण्याची त्याची उत्कट इच्छा दर्शविली आहे. [कैलासपर्वतावर गजानन तांडवनृत्य करून शंकरपार्वतीला आनंदवितो, शिव स्मशनांत नृत्य करतो, तसेंच तो सदां रामनामजपनिमग्न असतो, या गोष्टींवरून तो गाननृत्यकलेंतील खुब्या जाणतो व तो गाननृत्यरसज्ञ आहे असे होतें.] २. 'स्वस्थपणें' असा पाठभेद आहे तो सुरस दिसत नाही. ३. विप्र हो! ४. महागज. ५. घोडे. ६. बलराम याचक विप्रांना म्हणे (म्हणाला):—[अहो! याचक जन हो!] याच कार्नी (या एकाच कानांत) चारीही कुडक्या (कानांत जो चौकडा घालतात त्याला कुडुक अथवा कुडकी म्हणतात. एका कानांत एक कुडकी मिळून दोन कानांत दोन कुडक्या होतात.) घालाव्या कीं, (एका कानांत एक कुडकी घालावयाची असें असतां चार चार कुडक्या घाला असें बलराम विप्रजनांस सांगू लागला. विप्रांस वाटलें कीं प्रत्येक कानांत दोन दोन घालण्यासाठीं चार चार दिल्या असल्या, पण बलराम म्हणाला:—चारीही कुडक्या एकाच कानांत घाला, दुसऱ्या कानांसाठीं आणखी चार देतो. प्राचीन काळी कुडकी हा अलंकार ऋषिजन बालीत असत असें दिसतें. 'एक म्हणे लेविली हा! घडितां सांडिली दुजो कुडकी' [आदिपर्व—अध्याय २ आर्या ३९ 'काव्यसंग्रह' पृष्ठ ७.] या पद्यांत बलरामानें विप्रांस अपरिमित अलंकार वांटले असें सूचविलें.) उत्तरार्धाचा अन्वय:—मुनि भूषवितां (मुनिजनांला भूषणें देऊन अलंकृत करीत असतां) तो (तो भूषविणारा बलराम) याचकानीकीं (याचकसमुदायांत) मूर्तखट्वृक्ष (मूर्तिमंत कल्पवृक्ष) भासे (वाटे.) यांत उच्चैः धालंकार झाला आहे. अभिमन्युविवाहोत्सवांत बलरामानें याचकांस अपरंपार धन दिलें, मुनींच्या आगावर इतके अलंकार चढविले कीं तो याचकांच्या समूहामध्ये कल्पवृक्षासारखा भासू लागला.

मुनि भूषवितां भासे मूर्तस्ववृक्ष याचकानीकीं. ॥ ३३
 सहदेव नकुळ अर्जुन अच्युत बळ भीम धर्म नव्याही ।
 त्या नात्यासि न मिरविति, ते गमति विराटबंधु, न व्याही. ॥ ३४

उपसंहार.

(गीतिवृत्त.)

श्रोते ! हो ! वर्णांचे किंति ? मज 'गप्पी' असें वेदाना कीं ।
 स्वल्प उँपट्टव्यपुरीं उत्सव, बहु होय हो ! तदा नाकीं. ॥ १
 वेदवि मयूराकरवीं श्रीराम 'विराटपर्व' चवथें, वा ! ।
 स्वल्प म्हणोनि न सोडी अमृताची शक्ति सर्व चव थेंवा. ॥ २

१. मूर्तिमान् कल्पतरु. २. याचकमंडळीत. ३. नूतनालाही. ४. कितीही वर्णलें तर थोडेंच वर्णन होणार आहे-असा भाव. ५. म्हणाना. ६. अतिशयित लहान. ७. विराटनगरसमीपस्थ नगरांतरीं. ८. स्वर्गांत देवादिकांला आनंद झाला म्हणून मोठा उत्सव झाला. ९. या आर्येच्या संबंधानें आणि एकंदर या ग्रंथाच्या संबंधानें कै० हंस यांचा अभिप्राय असा आहे:—“मोरोपंतानें भारत, भागवत, रामायण यांवरील ग्रंथ मूळग्रंथापेक्षां फार संकोचित केले आहेत; त्यानें अठरा पर्वांच्या भारती इक्षुदंडाची लावणी महाराष्ट्रभूमिकेंत करून ठेविली आहे. महाभारत ग्रंथ नानाप्रकारच्या कथांनी अतिमनोरम झालेला प्रसिद्ध आहे, तो गीर्वाण-भांडारांत साठविलेला असल्यामुळे प्राकृतांस दुर्मिळ होता त्याची सुगमता करून पंतानें प्राकृत बनावर मोठाच प्रसाद केला हें कोणीही कबूल करील. ही पंताचीं सर्वच पर्वे उत्तम काव्यरसानें पुष्ट झालीं आहेत. पुण्यक्षोक युधिष्ठिर व जनार्दन यांचें हें पुण्यमय चरित वर्णन करित असतां, मोरोपंत अगदी तल्लीन झालेला दिसतो. विवर्लकरी वळण जसें कोठेही पाहिलें तरी तत्काळ ओळखतां येण्याजोगी त्याची अक्षरावयववचना ठरीव झाली आहे, त्याप्रमाणे मोरोपंताची कविता, तीतही विशेषकरून आर्यावृत्तांतील, तत्काळ ओळखण्याजोगी वळणदार दिसते. हा त्याचा सर्वसाधारण गुण भारतांतही तसाच उतरला आहे. भवभूति, जगन्नाथराय, इत्यादि पंडितांनी स्वकृतीविषयी मोठी उद्दाम गर्वोक्ति प्रकट केलेली दिसते तसा मार्ग पंतानें घेतला नाहीं; आणि वस्तुतः बरील पंडितांनीं इहलोकसंबंधी शृंगारवीरादि मदपूरित रसानीं आपल्या बाग्देवीस राग्याभिषेकच केला आहे. मोरोपंताचें तसे नाहीं. त्यानें शृंगारवीरादि रसांत पवित्र भक्तिरसाचें मिश्रण करून ते सर्वच अमृतमोदपूरित केले आणि त्यांच्या पानाने आपल्या भारतीस चिदानंदांत निमग्न केले आहे. तेव्हां अर्थात् बरील पंडितांच्या उत्कृष्ट उद्दाम मदमय आणि पंताची लीन मोदमय झाली. त्यानें काहीं पर्वांच्या शेवटीं आपले भक्तिपूरित आनंदोद्गार प्रकट केले आहेत.” (हंसकृत मोरोपंतावरील निबंध-५० २७-२८ पहा.) १०. मोरोपंताकरवीं. ११. अखंत लहान.

रामघन सत्प्रसादायुत जों जों बहु बळोनि वर्षतसे, ।
तों तों भक्तमयूर स्वार्थकेका करुनि हर्षतसे." ॥

१. रामरूप मेघ. २. उत्तम प्रसाद (कृपा) हेच अमृत. ३. आपली आर्यारूप मयूरवाणी. ४. मोंरोपंतांनी आपल्या 'केकार्यो'चे जें हें वर्णन केलें आहे त्यास उद्देशून कै० हंसयानीं लिहिलें आहे:—“सुरेख व गुणकीर्तिसंपन्न अपत्यविधूला अवलोकिलें म्हणजे जनकाचा प्रेमसागर उचंबळतो; मग आनंदलहरींत हेलखावे खातां खातां लीन होऊन ज्या परमेश्वराच्या प्रसादाने आपण ह्या सुखास पात्र झालों त्याच्या आभारासह तो अपत्याचें वर्णन ध्वनीनें सूचवितो; तसा प्रकार मयूरानेंही आपल्या केकांविपर्यीं कोठें कोठें जाणविला आहे.” (हंसकृत निबंध-वृष्ट ९२-९३.) ५. ह्या पर्वाच्या आम्हाला एकंदर पांच प्रती मिळाल्या, पैकीं दोन कै० ज० बा० मोडक यांच्या संग्रहांतील रा० वडे, बी. ए. यांनीं दिल्या. यांपैकी पहिलीच्या शेवटीं असा समाप्तिलेख आहे:—“शके १७१२ साधारणनामसंवत्सरे उदगयने आषाढाधिक मासे शुक्लपक्षे अष्टम्यां तद्दिनीदं पुस्तकं नेरलेकर शामश्यामन यादवभट्टेन लिखितं.” दुसरीच्या शेवटीं, “शके १७३४ अंगिरानामसंवत्सरे भाद्रपद शुक्ल २ इंदुवासरे तद्दिने संपूर्ण. हस्ताक्षर जयराम त्रिंबक निसवत चातुर्मास्य” असा समाप्तिलेख आहे. तिसरी प्रत रा० रघुनाथ रामचंद्र देसाई, ग्वाल्हेर यांनीं दिली, हिच्या शेवटीं, “आषाढे मासे कृष्णपक्षे द्वितीयायां भृगुवासरे तद्दिने इदं पुस्तकं समाप्तं. संवत १९१० चके १७७५ शिवरामाय्यन पेंढरकरोपनामक लक्ष्मणेन लिखितं” असा समाप्तिलेख आहे. चवथी रा० गणेश बळवंत जोशी, बी. ए. एल्. एल्. बी., कोल्हापुर, यांनीं कृपा करून पाठवून दिली व पांचवी आमच्या स्वतः बळवची. या दोन्ही पोथ्यांच्या शेवटीं “इति श्रीमदार्याभारते श्री-रामनंदनमयूरेश्वरकृतौ विराटपर्व समाप्तम्” असा उल्लेख आहे. ह्या चान्ही पोथ्या देणारांचे आम-च्चावर फार फार उपकार आहेत.